

ОРАЗАҚ БЕКБАҲДОВ

БЕРУНИ

„ҚАРАҚАЛПАҚСТАН“ БАСПАСЫ
НӨКИС — 1977

Жазыушы, илимпаз Оразақ Бекбаулов өзинин бир қанша илимий мийнетлери хәм „Тарас Аралда“ повести менен китап қумарларға бурыннан таныс. Онын „Тарас Аралда“ повести көп тууысқан халықлар тилдерине аударылып, оқыушылардын жүреклерин женип алған.

Жазыушынын қолыңыздағы бул „Беруний“ романы орта әсир жұлдызларынын бири, бизин жерлесимиз Әбу Райхан әл Берунийдин өмири, заманласлары хәм онын илимий дәретпелери тууралы қызықды Ұақыяларды өз ишине алады, оқыушыны атақды алымнын уллы әрманлары менен ушырастырады.

На каракалпақском языке

Уразақ Бекбаулов

БЕРУНИЙ

(роман)

Издательство „Каракалпакстан“

Нукус — 1977

Редактор М. Қайыпов

Художник Қ. Нәжимов

Худож. редактор И. Қыдыров

Тех. редактор З. Алламурастов

Корректор Г. Тәжибаева

ИБ № 244

Теріуге берілген Ұақты 21/X-1977-жыл. Басыўға русхат етилген Ұақты 29/XI-1977жыл. Қағаз форматы 84×108¹/₃₂. Көлемі 7,5 баспа табак, 12,6 шәртли баспа табак 15,0 есап баспа табак. Тираж 7000 РК 30740. Баҳасы 1 м.

Самарқанд областлык баспа, полиграфия хәм китап саўдасы ислери бойынша басқармасынын М. В. Морозов атындағы баспаханасында терилди хәм басылды. Заказ № 3445.

© „Қарақалпақстан“ баспасы 1977

104208

БҮЛГЕН ЕЛГЕ БҮКИР МОЛЛА

„Дүмше молла ел бузар,
Жаман арба жол бузар“.

(халық нақылы)

Адам өмиринен қызықлы хәм машақатлы нәрсе барма екен сирә?

Кят қаласынын Дишан қала дийуалының бул гербиши қуйылып атырған жылы Хури еки қат еди. Аяғы аўырланып жүрген күнлери ол оғада кеуилсиз болды. Күйеуи жаз шығып киятырғандағы кеткенинен еле қайтқан жоқ. Сонлықтан Хурини қырқ қәнийзектин алдарқатыулары жубата алмай, төрт дийуалда қамалып отыра берместен пахса өриушилер, гербиш қуйыушылардың жанына үйирсек болып қалған еди. Қырқ қәнийзектин қайсы нөкердин тил алғышлығы, қайсы шопаннын арқаны жақсы басатуғынлығы, қул болыуына қарамастан анаў ямаса мынаў қулдың адамға жағымлылығы, сүйкимлиги тууралы тыным -таянсыз сөзлерин еситкеннен гөре сол адамлардың қасына барып отырыуды анағурлым кеуилли көрип көп Ұақытларын усы гербиш қуйыушылардың қасында өткерип жүрди.

Усы сапары узақ отырып Хури пақырдың аяғы да уйып қалғанлықтан әри қолайласып, бери талпынып гербиш қуйыушы қул Бадрден жәрдем сорауға қысынып, өзим таянып-ақ турып кетейин деп қанша урынса да тура алмады.

— Жәрдем сорасаң болмай ма Хури ханум! — деди де Бадр қул жууырып келип ылайлы қолы менен шамаллар сыйпауға көз қыймас аппақ билегинен услап турғызып жиберди. — Бар, ханум, ертең келесен бе? — деди және ол жабадай ебетейсиз қолын Хури ханумнын қынама белине апарып әстелик пенен бир сыйпап қойып, — Жалықсаң кел.

Қолы ылай болса да үйреншикли қол болғанлықтан Хури биреу көріп қоймасын деп қысыңғаны менен ишинен қайылшылығы болғанлықтан жабадай екен деп оны хеш те елестирмеді. „Қартайғанда ғарры байтал жорға ашады“ деп қойыуға ол еле жас еді. Оның үстине нешше айлап Шах шикар қызығында болар еді. . . . Сонлықтан болса керек, Хури ханумның күндегі талабы усы еді. . . .

Хури күйеуі шикардан қайтатуғын хәптеде жас босанды. Ұл тууды. Сүйіншиге тум-тусқа шабармандар шауып кетті. Той тәтәрригі тутылып атыр.

Күйеуі де келді. Шахзадаға Абдаллах деп ат қойылды. Күні түні 40 кәнийзек қолдан түсирмей, пилеге орап, тауыстай тарап, әлпешлеп бақты. Хури ханумның тек емизгени болмаса, етегине бир тамшы ығал да тийген жоқ. Қолдан аұқатланған соң, кешікпей емшекке де айналмауы болды. Оның үстине кәнийзеклердің кәйуанасы бир күні:

— Үш ай емизгеннен кейін болғаны болады, емшегіннің де көркі бузылады, өзін де солып, жүзіңе әжим жууырады, енді емизбе, емшегінді байла, суйық аұқатты тоқтатыңқырап тур — деди Хуриге.

Хури усы күннен баслап емизбеді. Өзине-өзі сеп беріуден бос уақыттарында Абдаллах жанның бетине үңилип, уйықлап атырған баласына тигилип қарап узақ туып өзинен-өзі шексіз қууанышқа бөленер еді, атасының жалғыз мийрасхоры болатуғынлығына иши тоқ өзі мақтанышлы еді. . . .

Ах, бахытлы ана Хурий ханум! Усы туған перзентіңнің пүткіл бир елдің шахының мийрасхоры болатуғынлығын билгеннен гөре пүткіл Хорезмді бүлдируге себепши болатуғын бузақы болып өсетуғынлығын билгенинде еді! Тууыу бойына бууып таслаған боларма едің!

Ондайды билген ата-ана барма? Сонлықтан Хури өзинің туңғыш бахты болған Абдаллахты ардақлап әлпешледі, күнге күйдирмей, шамалға қақтырмай аялады.

Жыллар өтті. Абдаллах кемалға келді. Абдаллахтың атасы Әлидің төсек тартып жатқанына мине бир тоқсан болды. Бети сирә бери қарамады.

— Балам мениң бетім бери қарамады, „Атасы басқа менен қоян аұлама, атар да жанына салар“ деген,

Хасан уәзийр мың дос, билимлі болғаны менен атасы басқа емеспе. Хәзирдің өзінде-ақ қолайын таппай атырман. 16 жас жаслық егпейді. Мен пәтийямды берейін. . . . Атайы достың хәм душпанларыңды айтайын. Сол тахтқа отыр да, елінді басқар. „Ата өлсе бала мийрас“ деген, құдайға мың да бир шүкир, балам — деди бир күні Абдаллахқа атасы. Талма қолы менен оның қолын қатты-қатты қысты хәм еки қолы менен оны зорға көкирегіне қойды.

Өлетуғын адамның қылығы белгилі емес пе.

Хаялы Хури хәм хызметкер хаял шахтың бул қылығына қарап оны өледі деп ойлады да, Хуридің кейпі ушып, тула бойына муздай шамал жууырды. Деген менен аұырыудың алдында сыр беріу мүмкин емес болғанлықтан Хури өзинің ишки болмесине барып, егер өлип қала ғойса өзинің қыйсық қайнағасына некеси қыйылатуғынлығына, былайынша көре қойғанда да жеп отырған аұқатын жей алмай қалатуғын Хури енді соншама патас, сықылсыз адамның қатыны болатуғынлығы көз алдына келип, сестің шығармастан еки алақаны менен жүзин жасырып, буулығып-буулығып жылады.

— Мениң қуұдай ақ, сүйриктей сулуу беденімді сол шууда сасыған бәд ийисли, көкирегі кийіздей соқыр қайнағанын шенгел қушағына несип қылғанша бир аманат шыбын жаныңды ала қойғаның абзал емеспе, хәй Қәдир алла Құдайым! — деди Хури ғәрип еситилер-еситилмес қылып. „Егер усынан усындай тәғдирге дус болсам еки қолым жағамда, еки көзім жаста кетемен ғой, хәй құдайымай!..“

Хури ханумның соңғы күнлерінің барлығы да усылайынша ууайым ғайғы менен өтті, запырандай сарғайды. Хәтте қырқ кәнийзеклерде оның кеулин алдарқата алмады. Хә демей-ақ сылынып, шырайы солып, узақ жатқан кеселдей сарғайып қалды. Баласына сыр бермеуге қанша тырысқаны менен, бет адамның айнасы емеспе, иштегі дәрт дәрхал жүзге теуіп болдырды да қалды. Аппақ бети менен жутқан аұқаты көриніп өлетуғын тамақ астында сары-қоңыр дағлар да пайда болды.

— Мәнің жоқ, жас хаялдың тул қалыуы да жақсы емес, ал „орнында бар оналар“ демек, қайнағанның да түрі анау, қатламаға орап тасласаң ийт жетісиз. Қолдан келмесе не илаж, атағы соники, көрер илажын

көрерсендағы, ынжыла берме, „бийтке өкпелеп тоныңды отқа салма деген, айдай жүзіңе дағ салма, мен сениң ушын мынау нәрселерди таярладым, бет аўзына жабайын, бир шәйнек шай ишим жат. Буннан былай хәптеге бир рет усылай таярлап берейин — деди қәдимгише ғамхор қәнийсеклердің тәрбияшысы — Өзинди қолдан бере берме. Өлер шах өлип кетер. Ал сендеги шырайды хәмме нашарға бере бермейди. Берген екен, қәдирин бил, оны сақлай бил... Шырай да нашардың бир бахты деген. Алдындағыны ким биліп-ти...

Қәнийсек хатын тәрнек, пияз, қауын, ғарбыз, шапталы, алмадан т. б. унталып исленгенге сүттин қаймағын салып таярлаған „ажар сақлаушы“ дәрісин Хуридин бет аўзына салыу ушын дәслең Хуридин орнына жатқарды да, соң жыллылау суға малып, сығылған сүлгини сәл таулап Хуридин бетине тап киймешектей қылып орады. Хури тап киймешек кийген үйсин¹ келиншеклерине усады. Соң жанағы емди қәнийсек қолы менен Хуридин жүзіне сала баслады. Тек көзден басқа жерине бир бармақтан қалыңырақ тутасына төсеп шықты.

Хурий бул шығыс келиншеклериниң әдеттеги емин жазы бойы қолланып жүрди хәм тек соның жәрдеми арқалы ғана бет ажарын сақлап жүрди. Барибир сырты пүтин болғаны менен иши түтин болғанлықтан баяғы Хури ханумның шырайы қайда дейсиз!

Бетиниң шырайы қашқанлығы гүлли сарайға мәлим болып қалған күнлериниң биринде баласы Хуриге: — Апа, бунша, неге мәниңиз қашып кетти. Шырайыңызда өшип солып қалдың. Атамда бери қарамады... „Өлгенниң изинен өлмек жоқ“. Онша өзинди өзиң жей берме. Өзинди сақла—деди.

Бул сорау Абдаллах есердин күнделикли қайталай беретугын сорауына айналды да, оған хешқандай оңлы жууап ала алмас еди. Ал ол болса анасының не ойға шүмип жүргенине пәми жетиспес. Сонлықтан анасына берген сорауына хешқандай жууап күтпес те еди. Оны хәжет деп те билмес еди. Он алты жасар есер

1. Үйсин — орта әсірлик дәуіріндегі, Орта Азия халықтарының бир җруппасы, хәзіргі қазақ, өзбек т. б. халықларда сақланған ескі урыу.

Абдаллах сол атасынан „орныма отыр“ ды еситкели беря елеурең жүрегі қанасына сыймай, сарай хәмелдарларының жұмысларына да араласатуғын болып қалды. Бирақ оның тахтқа отырғаны еле дуйым журтқа әшкаралення емес еди. Сонда да „Ала буға тыррыйса, көлге сыймас, жаман адам тыррыйса, елге сыймас“ лық етип өзинен өзи тыррыйа баслады. „Жаман уғыл журт тутар“ дегендей-ақ, өзиниң рети де келип қалды. Әкеси өзинен-өзи түңилдире, өлип келип қалсам, Абдаллах жанды менсинбей жүреме деп қәуиплендире, барлық сарай хәмелдарларын шақыртып алды.

— „Жан бар жерде қаза бар“, Тууылғансоң өлмек лазым. Барлығымыздың да басымызда түбинде бир салааты жиназа бар. Енди мени күтпей-ақ қойын...

Усы жерде сөйлеуге қыйналып қалды да, сөзи үңиліске түсти.

— „Шықпаған жанда үмит бар“ деген, олай дейгөрмен, қудай қалесе тәуір болып кетерсиз, шийкар да қылармыз, тақсыр, я алла дең—деди, Әбу Наср да молла.

— Әйй — деди көптен соң—Шүкир... шүкир қудайға, изимде Абдаллах жаным бар ғой...

Ұәзийрлер көз асты менен бир-бирлерине уғынша қарасты. Бул уғынша көзлер көп ўақытқа, тап шах сөзин қанша дауам етсе сонша „хәрекет“ етти. Бир ўақытлары шах сөзин дауам етти:

— Мен бүгин сизлердин алдыңызда Абдаллах жанға пәтиямды бермекшимен... Сизлер Абдаллах жанды қәуендерлигинизге алыңызлар. „Жаста болса басыңыз“ енди Абдаллах жан болады—деди.

Ұәзийрлердин Абдаллах „жанның“, „аяқ алысы“ нан хабары болғаны, оны мийрасхорлыққа таярлауға қайылшылығы болмағаны менен не пайда, шахлар, патшалар тарыйхында әйлемнен киятырған тәртіпти қағыйданы сындыруу мүмкин емес. Тап бүгин сайлап ертең өлтирип таслайтуғын болса да, шахтың зибанынан шығып лебиз етилген адамды ким болыуына қарамастан тахтқа отырғызу керек...

Сол ўақытта шақыртылмастан-шертилместен Абдаллах жан да кирип келди. „Тышқанға да жан керек“ деген емеспе. Келешек Хорезм шахтың алдында өзлериниң хызметке тақ екенлигин билдируу ушын бәри бирден:

— Әумийині, Әумийин — десті хәм қолларын көтерді Абдаллахтың атасы да қолын көтерді.

— Әумийині! — гүйлдесті және үезийрлер. — Әумийині! — Хешнәрсеге түсинбесе де, Абдаллах та қолын көтерді.

Көтерерін көтерсе де, еттен қалып, хәлсизленип, тек сүйегине тақалған шахтың еки қолы өзін-өзі ушлап тура алмай, бір қолы қапталына, ал екінші қолы көкірек аұзына талып түсті.

Ал үезирлер көтерген қолларын түсирерін де, түсирмесін де билмей, бір-біреуіне қарау менен, қоллары талғанша көтерип турды. Ақыры болмаған соң Хасан үезийр:

— Тақсыр, нийетиніз хақ! Қолыңызды көтериүге шамаңыз келмесе, өзимиз-ақ пәтия берип қоя берейік. Ата-бабамыздан киятырған жол, шариятқа қылап келмесе керек? . . — деди.

Тап усы уақытта әри-бери қыймыллағанын көтере алмаған шах әптен халдан кетип қалған еди. Ол Хасанның пикирине түсінгени менен оған бір ауыз жууап қайтара алмады. Сонлықтан биреу сезсе, биреу сезбейтуғындай хәрекетте ғана „Солай қыла қойың“ дегендей ийегін еки мәртебе қаққан болды.

Пәгийени үезийрлердин өзлери қылды. Абдаллах өсер усы күннен баслап Хорезмнің шахы деп әләния қылынды.

Абдаллах атасының тәгдийри хаққында ойлаудан бурын өзіннің тахтқа отырыуының салтанатын ойлап дөгереклеп отырған сарай хызметкерлерине бирден:

— Той салтанатын баслап жиберіңдер! Атамның барлық дос-яранларына хабар беріңдер! — Және басқа көп нәрселерди буйырып таслады.

Бул Абдаллахтың 16 жаста шахлық тахтқа отырған күніндегі ең бирінші пәрманы еди.

Үезийрлер және уғынша бір-бирлерине қарады. Соң бәріннің көзи пәрманшы үезийрге тигилди. Ал оның болса аспан төбесине бир ели келип, сол заматы-ақ шып-шып терге түсті хәм жәрдем етиңлер дегендей басқа үезийрлерге, әсиресе Хасан үезийрге жалт-жалт қарай берди.

Хасан үезийр оны қатты аяп кетти. Бирақ биреу ушын оның хеш қандай отқа түскиси келмес еди. Аўа, бундайда, тап усындай жағдайда үезийрлердин жаны

қурбан қылынып кетиуі мүмкин. Өйткени, ең биріншиден, сарай тәртип-спрәсими бойынша тахтқа отырған шах ең дәслеп сарай хызметкерлері менен танысып алыуы, кимнің қайсы хызметте жүргенлигин, кимге қандай хызмет буйырыуы керек екенлигин билип алыуы тийис еди. Екіншиден, атасы өли төсекте, бир аяғы гөрде жатады, баласы тахтқа отырады, және тумлы-тусқа тойға ат жибертпекши. Ал қонақлар келсин десек, тойға келген адам жиназаға тәрет алатуғын заман болып қалама. Ал ол, олма? Атадан балаға патшалық өтсе, ол мйрас. Ол үезийрлерди онша таңландыра қоймады. Абдаллахтың минезинен де басқа сарай әмелдарларын таңландырған мынандай жағдай бар еди. Әдет бойынша патшаның өлими пухараға әләнния қылынбас, егер өле қойғанда да жаңадан тикленетуғын патшаның лауазымы жәрия қылынғаннан кейін ғана дәслепки патшаның өлгенлиги дағазаланар, оның жерлениу мәрасимине жаңа патшаның тойынан кейін кирисилер еди. Ал, егер, өзи өлместен-ақ орнына баласын қалдырыуды қалесе, бәри бир Шейх-Ул-Исламға ескертиу ғана жеткиликли еди. Ал Шейх-Ул-Ислам барлығын өз шәрәятына сыйдырып, бәрине бирдей емес, қандай лауазымдағы хәмелдарлардың қатнасыу хуқуқына ийе екенлигине қарата, келетуғын хәмелдарларына бул хаққында айтып, олардан жаңа патшаның шәрият пәтиясын бериуди талап қылар еди...

Ал бул сапары Хорезм шах ата-бабадан мйрас қалып киятырған қанун-рәсмилерине дыққат бөлместен өзінше рауаят шығарды. Бир жақсысы шахтың бул рауаятын оның аұырыуынан көрди де, хешким хешнәрсе дей қоймады. Деген менен сарай хәмелдарларының кеули қабарып қалды. Мине, мәселениң бул тәрәпин ишине сыйдыра алмайтуғын сарай хәмелдарларына Абдаллахтың соңғы берген пәрманы пүткиллей аұыр тийди.

Аұыр тиймей не қылсын, той баслайын десе, шахты мине өледі, әне өледі деп гүзетип отыр, ол сандырақлап атыр. Буйрықты орыламайын десе, таза шахтың бирінші пәрманы қандай аұыр, гәзепли болуына қарамастан, орынланыуы шәрт. Ол сарай тарийхында рәсмийлескен қәнуний нәрсе. Орынлау да мүмкин емес. Ал анау анадай еди, мынау мынадай еди деп пәрманды орынлатпауға хәрекет етиуге кимнің халы келеди.

Барлық жәбір „пәрманшы ўәзийр“ менен бас ўәзийр Хасанға түсейин деп тур. Пәрманшы ўәзийрдің шыпшып терге түсіп, Хасан ўәзийрге жалт-жалт қарап тұрғанының себеби де мине, ұсынан еди. „Хәркимнің өз қотырын өзі қасыйтуғын“ ўақыт емес еди. Сонлықтан ўәзийрлердің ойлауынша бул орынсыз пәрманды қайтарып таслауға жалғыз ғана адам-шахтың анасы жәрдем бериўи мүмкин еди. Оны хәмелдарлардың барлығы да жақсы түсинеди. Хасан ўәзийрдің „пәрманшы ўәзийр“ ге ертели берли бир бармағы менен емшегин көрсетип тұрғаны да сол еди. Оның мәніси: „Хури ханымға барып дәрхал жай-жағдайды айтып түсиндириў керек. Шахтың пәрманын бир қайтарса, ана сүтіннің пайы ушын сол Хури ханым қайтарар“ дегенн еди.

Сонлықтан „пәрманшы ўәзийр“ әдегтегише шахтың алдына барып дизесинде турды да: — Пәрманыңызды орынлауға рухсаг етиниз, уллы мәртебели шахымыз! Лекин усы жерге Хури ханумды шақыртсақ, ол шарапатлы атаңыздың не ойласығы бар екен. Оны да тыңласақ, — деди.

Абдаллах еле сумлықтан хабары болмағанлықтан балалық қылды.

— Әлбетте, шақырып келинсин. Өзим-ақ — деп тахттан енди түсиўге қолайласа бергенде Хасан ўәзийр:

— Ҳо уллы мәртебели шахымыз! отырың, бул жерде шақырыўшылар тұрғанда — деди де, хәзир дегендей шаққанлық пенен өзи жуўырып шығып кетти... Шаққанлық пенен Ханумға барлық жағдайды түсиндирди...

Мәселениң төркинин, келемен дегенше түсинип алған Хури ханум Шахқа ийилип салам етти. Абдаллах анасының саламын орнынан турып алды.

— Атаңыздың тахты қутлы болсын, уллы шахымыз! Лекин атаңыздың хал үстинде жатқанына байланысмы той салтанатын сәл кешигиңкиреп басласаңыз! — деди де тәртип бойынша баласының алдында және бир ийилди.

— Бәрекелла! — дести сарай хызметкерлериниң барлығы бирден күтип тұрғаны ұсы болғаннан кейин.

— Жүдә мақул! — деди оп-оңай ақ, еле хеш бир сумлықсыз, тәжирийбесиз шапаттай Хорезм шахы.

Бәриде өз орнында кетти. Деген менен хә дегеннен-ақ Абдаллахтың тахтқа отырған күниниң өзи тап ұсындай болып өтті. Бұған хеш кимниң де иши жылй қоймады...

— Атасының еткени анаў, баласы не болар деп едің — деди Хасан бирге қайтқан ўәзийрлердің биреўине.

— Өзиниң белинен болған бала дейсең бе... анаў гербиш қуйыўшы қулға усап тұрған жоқ па... — деп, сыбырлады пәрманшы ўәзийр Хасан ўәзийрдің қулағына.

Хасан ўәзийр жан-жағын бир бақлады да, ғарқылдап күлип жиберди... Күлки тап булар ажыралып кеткенше даўам етти. Ажыралысар алдында жаңағы ўәзийр Хасанның қулағына: — Жасың асқаннан кейин жас арыўға үйленбе, оның нәпсиси сениң кимлигине қарамайды, барлық нәрсениң өз уақты болады, өз жарасығына сәйкес болады... Жас қатыны бар пақырлардың бәриниң де көрер күни ұсы, — деп сыбырлады.

Хасан оның жауырынынан бир неше рет қақты да, сол күлиўи менен үйине қарай хошласып кетти.

„Өзи оңбаған нама еди, қосығы да манқаға түсти“ дегендей Абдаллах тахтқа отырыудан-ақ таза пайтахт қурып гүйзелген Хорезм шахының қазнасына еки қолын ийинге шекем суғып бийорын жүрислерге жумсай баслады. Оның жүрислери Хорезмнің тек душпанларын көбейткени болмаса, пайда келтирмеді...

ТАС ҚҰЙЫ АҰЫЛЫНДА ТҰҰЫЛҒАН БИЙМӘЛИМ ПЕРЗЕНТ

Хорезм шах Әбу Абдаллах мәмлекет ислери менен оншама басын қатырып отырмас, көбинесе атасына усап шикар қылыўдың ләззетин жақсы көрер еди. Ал оннан бос ўақытларында да сарайда сийрек көринеди. Анаўмынаў пухара тўе ойласыққа келген мине, мен деген ўазирлердің де датхананын алдында күнди батырып, үйине талай рет бас шайқап қайтқан күнлери көп бо-

¹ „Берун“ сөзи — араб тилинде қаладан шеттеги қышпақ адамларын аңлатады. Бирақ әййемги Хорезмликлер тилинде бул сөздің „Берун“ формасы менен „тас қуйы“ мәнісин де аңлатқан. Биз уллы илимпаздың тууылған жери сыпатында әййемги Хорезм халқы тилиндеги мәнісин қолландық.

лагуғын еди. Әбу Абдаллахтың сарай хызметкерлеринин күнделикли ис уақыгы мине усындай бир тақилетте өте берди.

Бүгин аспанда асықтай булт, елп еткен самалы жоқ, ашық хәм сап ҳауалы күн болды. Абдаллах сарай хызметкерлеринин ҳешқайсысы менен сәлемлеспестен таң намазынан кейин Хасан ўәзийрди қасына ертти де, қаланы машқы етиў ушын сарайдың көшкисинин үстине шығып кетти. Бирдейине Шахтың қасында болыўдан басқа ўазыйпасы болмағанлықтан Хасан ўәзийр, әлбетте, бул усынысқа қарсылық қылмады. Қарсылық қылыўға ҳәддинен де келмес еди...

Кят этирапы көкке малынған, бағ-бақшалардан басқа ҳешнәрсе көринбес. Тек анда-санда бийик хәм думандай қойыў ағашлықлардың арасынан бийик қорғанлардың бирли-ярым гүмбезлеринин төбелери ғана сарғылтланып көринер еди. Хорезмликлер ерте турып таң намазына шекем-ақ әдеўир хожалық жумысларын питкерип таслаўға әдетленип қалған халық.

Лийкин Кят минберине минбек түўе, жұлдызға шығып қарасада я шахтың, я ўәзийрдиң көзине пахыр-пухарашылығы менен машқул болып атырғанлардың қарасын көре қоймады. Көп жыллық гүжимлер менен сығасқан бағ-бақшалар, қыбырлаған мақлуқты көрсетпеўге, пердедей бүркеп алған еди. Тек азанғы бир дорба жүўери, ямаса шигинин жеўге асығып турған мәс атлардың киснегени, ямаса маллардың мәңирескени, ешеклердиң аңқырысқанын ғана еситиў мүмкин.

Еки әсир аз жылма? Кутейба Ибн Муслим Әл-Бахилий қыратқан қорғанлардың орнына жаңа-жаңа қорғанлар салынып, әлде қашан қараман, ғоз, шынар ағашлары бүркеп алған. Хорезм ҳаслында қуяш мәканы болыўына қарамастан хорезмликлер мине усы ағаш, бағ-бақша саяларында турмыс кеширер, тиришилигин етер еди.

Сонлықтан Хорезмликлердиң қыймыл ҳәрекетлерин көрип ләззетленемен деген адам төмен түсип сол көкжасыл липастың арасына кириўи тийис...

Әбу Абдаллах пенен Хасан ўәзийр көк-жасыл малынған Хорезм жерин қақ бөлип турған Жәйхун дәр-ясына қарады. Оның мәўиж урып турған пәтли хәм асаў ағысы ҳақыйқатында да адамның көкирегинде қандайда бир йош пайда егеди. Қыйынласып жүрген мүш-

килине ериксиз қол урыўға жеделлендиреди. Жәйхун бойы халықларының «қапа болсаң, Жәйхун бойын жағала...!» дейтуғыны да сонлықтан шығар. Хәтте тәўиплер, дәригерлер анаў-мынаў тери кеселлерине «Жәйхунға түсип күнине үш рет шомыл»... деп бу-йырады...

Әбу Абдаллах Шах булар туўралы оғада көп әңгимелерди еситкен. Абу Насыр дамолла оның қулағына қанша мазалы әңгимелерди пал етип еритип қуйған. Талай рет усы шийрин әңгимелери менен оны уйықлатып, ишинен: «әңгиме тыңлай алмайтуғын адамның ешектен айырмашылығы кем, өзи әңгиме тыңлағысы келеди, және пышықтай уйықлайды» — деп күйинин үйине қайтқан.

Пайдасы не, қанша мазалы болған менен Абдаллахтың қулағы ақпа еди. Еситкени уйқыдан кейин-ақ умытылып кеткен. Сонлықтан ол усы қарап турғанында Хорезм менен мақтағанда алмайтурғын, оны ҳешкимге мақтайла алмайтуғын еди. Тек көкирегинде жаны бар, еки аяғында тик жүрген адамға ләззет бағышламай қоймайтуғын Хорезмнің кестедей ғайры нағыш көрини-си онын батыл көкирегин қытықлар еди. Сонлықтан Әбу Абдаллах усы Хорезмнің тәғдири араблар қолында қандай болды, оннан кейин қалайынша бундай камалағқа жетти. Усындай көркин, кәраматын, даңқын, ел бахытын қалайынша асырып барыў мүмкин, олар ушын нелер ислеў керек, ислеп атырғанлары орын-лыма, орынсызба, булар туўралы ойланып бас қатыр-мас еди.

Сонлықтан ол тек көкиреги йошлы, бирақ ҳешнәрседен бийғам, Хасан ўәзийрге:

— Хорезм шырайлы! — деди.

Хасан ўәзийр Абдаллахқа қарағанда әдеўир салмақлы, ақыллы. Хорезм патшалығының тәғдийры ушын бас қатыратуғын инабағлы әри илимкумар еди. Бирақ шахы усындай болғаннан кейин, илажы қурып жүрген сорлының бири:

— Хә, тақсыр, айтарыңыз бар ма! Хорезм ҳәр түр-ли өнерментлер, он саўсағынан өнери төгилген шеберлер, магриб пенен машрибке атағы шыққан илимпазлар, сондай-ақ арыўлар мәканы. Гүлстунды салдырған Маликай Зухра арыўдан хабарыңыз бар шығар... деди.

— Хә, хә...

— Бирақ, — деди сөзин дауам етип Хасан Ұәзир. — Хорезмди сақлай билиу керек. Хәзир улыўма жағдай жақсы емес. Қараханийлерге исенсен, Ғазневидлер бар, Ғазневидлерге исенсен Қараханийлер бар, Ғазневидлер биз ушын ажыралмас бәле болсада меннен көрме, — дерин деседе Ұәзир өз сөзинен өкинши жегендей Шахқа сескениңкиреп қарады. Өйткени, ғазневийлердин гүбили майға батырғанына исенген шах ғазневийлерге „жәрдем етемиз“ деп уәде берген.

Әбу Абдаллах бул сөзге ҳеш қандай мәни бермеди. Ол қайдан мәни берсин, Хорезмнің қандай қәуипли душпанының бар екенлигин билмек тўе Ұәзирлердин айтып турған сөзине де мәни берипте белгили бир қонымлы жууап бериўгеде шамасы жоқ еди. Сонлықтан ол хәзир Ғазневийлердин қырғын урысына жәрдем беремен деген Ұәдесине тутылып әскерлерге таярлық жұмысларын алып барыўға буйрық бергенине де мине бир айдай уақыт болды. Ал Әбу Абдаллахтын сол минезин жақсы билген, Махмуд Ғазневий оны хәзиринше аўқамласы етип қойғанлығын, ертең бир күнн, өзиниң үстине әскер төгип келетуғынлығын ямаса өзин-өзине қас етип Ургенч әмири Мамунды „егеп“ таярлап жүргенлигин Ұәзирлер жақсы билер, сонлықтан хәзирше ҳеш кимге әскер жәрдеми туўралы уәде бериўдин керек емес екенлиги туўралы қанша рет ескертер, ал ол ойласығына Абдаллахтан ҳеш қандай унамлы жууап ала алмай қыйналар еди. Хеммесинен жаманы ашықтан ашық тартыса берсе, есер шах өлим жазасына буйырыўдан қайтпас еди. Абдаллахтын усы ойсызлығынан хабары бар Ұәзир пақырлардың сырты пүтин иши түтин...

— Ғазневийлердин аяқ алысы әжеп тәуир. Ықтыятлық керек, тақсыр... — деп Хасанның күйинип турғаныда сонлықтан. Шах қасын керип, усы не деп сандалап тур дегендей бир қарады да:

— Хорезмнің қәдирин менде билемен. Жоқ жерден гүлгула таппаң, уәзир! — деп қойды. Және тағы бир нәрсе дерлик шама Ұәзирде жоқ еди. Сонлықтан „Қаланы аралаймыз“, деген Шахтын изине „қуллық, қуллық, тақсыр!“ деп ериу менен бола берди.

Екеуи сол Кят сарайының бийик көшкисинен түсти де, қала ишине қарай кетти.

Бүгин шахтын қалаға шығатуғынлығынан ҳешкимнің де хабары жоқ. Сонлықтан қала бул ахуалдан селтең таппастан өз гүмираншылығы менен болып атыр еди. Хасан Ұәзир тынышсызланып қалды. Өйткени соншама үлкен қаланың кез келген қууықтай қыснақ көшесинде ишке кирип киятырған кәрўан менен дусласып қалып шах пенен бас Ұәзир алабурқан шаңның астында қалып қойыуы мүмкин еди. Босанып бирин-бири қууып жүрген айғырлар топарына дусласып қалсада, таажип емес. Ал шахты бундай ахуалға дуушар етиу Ұәзирлердин қара басының қағылыу қәупин туудырар, ең болмағанда мәнсаптан шетлениўине алып келер еди. Сонлықтан Хасан Ұәзир кеселеп өтиўге қысынып, шахты өткере берип турып, өтип кетейин деп ҳо анау узақтан шаққыдай ийилип, еки қолын көкирегине қойып тәжим берип турған қала сипсекешлериниң баслығына „алдыға түс, бизлердин киятқанымызды билдир“ дегендей ишарат етти. Сорау белгисине усап турған ол еңсесин көтерди де, таса-таса менен сууыққа қатқан тазыдай алға қарап жууырып өтип кетти. Өзине бундай жұмыстың тапсырылғанына қуғанған сипсекешлердин баслығының табаны жерге тиймес еди.

Айтқанындай-ақ келеси көшеден: „Пош, Пош!“... деген дауыс есигилди. Демек — кәрўан! Кят қаласының тәртиби бойынша бундайда жолдың еки шетине бөлинип-бөлинип турып қалыу керек. Тап сол киятырған кәрўан өтип болғанша сылт етпей түйелердин аяғынан көтерилген аппақ тозаңды жутып турғанын турған. Ал 300 ямаса 500 түйели кәрўанның қоқанлап өтип болыуы ушын саррас бир мезгил керек.

Ал шахты не қыламыз. Кейинге қайтарыу керек пе? Мүмкин емес гәп. Ал кеселеп шығып кетиўге Кят қаласында ондай көше барма? Мине Хасанның қыйналған жери усы кәра еди.

Бир уақытлары баяғы қала сипсекешлериниң баслығы жууырып келип шахтын алдына дүрсе жығылды. Оның былғары геуишиниң үстиндеги шаңға гә ерниң, гә маңлайын бир-бир тийгизди де өрре турып:

— Жүре бериңиз, — деди Хасан Ұәзирге әсте ғана ымлап. Жолдың еки шетине шығып, турып қалғанлар турып ийилиу менен қалды. Абдаллах пенен Хасан Ұәзир жүрип кетти. Әлден уақыттан соң „Шахтын жама-

лын көрген күн" деп қууанысқанлардың гейпаралары алақанларын Шахтың изине бір тийгизіп маңдайларына сүртисі де өз пайда-мәплеріне кетті.

* * *

Бүгін Әбу Абдаллахтың шикарға шығатуғын күні. Шикарға шығатуғын барлық сарай әмелдарлары, тазы үйретіуші, қаршыға қәлпелери, садақшылар—барлығы таяр екенлігін айтып келген шикар ұәзийри атынан секиріп түсті де, әдеп-икрам менен Шахқа тәңір сәлемін беріп, сон: — Шикарыңыз оң болсын Уллы мәртебелі дін Хорезм Шахы, атыңызға миниңиз, — деди, атты шахтың атқа минетуғын жеріне тутып.

Құндыздай жылтыраған темир көк, қайшы құлақ, хорасаны арғымақ шах минбестен бұрын жұлдызға шапшытуғындай атлығып тұр еді. Бірақ қанша тәңдар болсада, сейіс көргенлігін қылып, шах мингенсоң бірден жууасып қалды.

Әдеті бойынша шикаршылар Дишан қаладан шығуы менен атларын қаланың шетіндегі беруінан—тас қуйыдан суұғарыушы еді. Өйткені, Әбу Абдаллах шах шахлық тахтқа отырғаннан кейінгі еңдәслепки шикарында ол темир көк атын усы қуйыдан суұғарып кеткен сапары шикары сәгли болған еді. Міне соннан бери хәр бир шикарына шыққанда усы қуйыдан суұғарыу әдет болып қалған. Хәттеки қуйы „Шахтың ат суұғарар қуйысы“, „Шах қуйы“ аталып, шах ат суұғарып кетіуден-ақ адамлар усы қуйыдан суұ алыуға жапырылар еді. Әсіресе, туұмай ямаса баласы турмай жүрген қатынлар Шахтың темир көк атының суұ ишкен шелегінен ямаса туяғының орнындағы суұдан ишсе, перзенті болады емиш депте ырым етіп, хә демей усы аттың туяғының изіндегі суұды бір тамшыдан болсада бөлісіп алатуғын болды. Жетпей қалған жағдайында қуйыдан ямаса наұадан-ақ үлесер еді. „Мақұлы ең бирінші тамшыларынан алып қалуы“ деп ойлаған билгисымақ қатынлардың бир тамшы суұ ушын әдеттегі жулыспағы, бул қуйы басындағы жиі-жиі болып туратуғын бир аұхал еді.

Абдаллахтың аты бүгін суұға урынбады. Суұлығы менен ише алмайтурған шығар деп ойлап шах қарғып түсіп суұлығын алыуға таяр еді. Өз атын оғада жақ-

сы көретуғын шах бул сапарыда соған ийкемлесе бергеніде сол еді, ат суұғарыушылар аттың екі жылауына шарпа жабысты. Суұлықты алған менен де бир екі симиргени болмаса, онша урынып суұ ишпеди.

Қәпелімде шахтың құлағы ербең етіп, күн шығыс бетке құлақ тикті. Оның дыққатын бөлген шырылдап жана жерге түскен нәрестенің дауысы еді. Шах ұәзийрлер бетке жалт қарады.

— Алла бәрекеллә шатақ болды-ау дегендей ұәзийрлер бир бирлеріне қарап астыңғы еринлерін тислесті.

—Муслимжан! — деди Хасан ұәзийр, хабар ал, шикарымыз сәтлі болсын!

—Әумийин! — деди де, Муслимжан бала шырлаған тәрпекке жууырып кетті.

Әдет бойынша шах шикарға шыққанда көшені хешким кесіп өтпеуі, қалада бирде бир бийтәрет адам болмауы, бирде баланың шырқырап жылаған дауы еситілмеуі тийіс еді. Сонлықтан шах бул нәрестенің дауынан шошынып кетті. Оның етіне бұрыш жаққандай жуулап, түгі тебендей шаншылып, ғәзеби келді.

Бул сапары тилек етіуі бойынша Әбу Абдаллах өзінің сарай илимпазы Әбу Насырды да алып шыққан еді.

Әбу Насыр шахтың дыққатына миясар, оның менен хәттеки сарай купияларының да барлығы туұралы пикир алысар, өз иретінде Әбу Насыр Шахтың жиберген қәтелерінде айтып салғанда Абдаллах тек сүйік-ли илимпазына кеулі толып қалар еді.

— Не дейсиз, Әбу Насыр жан, — деди әстен ғана Әбу Абдаллах.

—Туұылған бала ер бала болса, шикарымыздың сәгли болғаны—деди Әбу Абдаллахты не дер екен дегендей Әбу Насыр.

—Туұылған бала ұл болса, кимнің баласы болыуына қарамастан сарайға көширилип алынса, патшалықтан тәрбият қылынса, егер қыз бала болса, өлімге хұким қылсақ, — деди және Әбу Насырды не дер екен деп, шах.

—Бирінші гәлиңиз дурыс, егер қыз болса, нәрестенің бир қасық қанын кыйып шикарды тоқтатсақ дессеңіз жүдә саз болар еді, шахым — деди Әбу Насыр жууырыуы менен киятырған Муслим жан хаджибке қарап.

Хәмме Муслимжан хаджибке қарады, оның кели-
ұин күтти.

— Әбу Насыр жан, айтпақшы бүгін қандай күн?
— деп сорады шах.

— Құда қалесе Зу-л-хиджаның екиси, Мухаммед
пайғамбарымыздың өмирінде жүдә қууанған күни,
оның үйленген күни шахым—деди, мұнайымлық хәм
кишіпейиллик пенен еки қолын көкирегине әлипләм
қойып Әбу Насыр.

— Жүдә сэрә жүдә сэрә—деди Әбу Абдаллах.

Сол уақытта қаплығып жетип келип Муслимжан
хаджиб:

— Сапарыңыз оң болсын, шахымыз, шикарыңызға
сәт, бирадәрлер!—деди қууаныш пенен.

— Әумийин! Әумийин!—деп шуұласты бәри бирден.

— Ауа, не хабар?

— Уллы мәртебелі, хәмийше шан—шараплы шахым,
шикарыңыздың сәтлі болыуы менен қутлықлайман...
Бұл жерде бир кәмбағал ақсақалдың хаялы ул балалы
болыпты. Бұйырығыңызға таярман.

— Бәрекеллә!—деди шах жүдә кеуилленип, хәр
шикарда дин Хорезм дәулетін қорғайтуғын бир ұл
тууыла берсе!... Бала бир бахтияр бала шығар, ким-
нің баласы болыуына қарамастан бала ата-анасы ме-
нен бирге қалаға көшірилсин, патшалықтан тәрбиат
қылынсын. Баланың тәрбиясы Әбу Насыр жанға тап-
сырылсын!—деди шах еки қолын көтерип.

— Әумийин! Әумийин!, — гүйлдести хәммеси
бирден.

— Баланы көшириу Зикирд жанға тапсырылсын, қә-
не жигитлер кеттик, —деди шах атты жолға бурып
салып. . . .

Шах хәм оның атқосшылары сол заматта-ақ қойыу
қара думан бағ-бақшаның арасына сиңип кетти.

АФРИГ МЕДРЕСЕСИНИҢ ТАЛИБИ

Кимнің кийген липасы болса егер илим өнер,
Үйіндегі паласы бойра болса не зәрер

(Парвин Эқтисалий)

Бала шырылдап жерге түскен уақында Ахмед ата
өзи менен өзи болып сол баяғы ауырыу көзинің қақ-
сап ауырған зардабынан бир жамбасынан екінші жам-

басына аунап түсіуі менен әуере еді. Өзи жасы же-
тіп қаусап қалған кекселиктің үстине көз ауырыуы
қосылғаннан сон не болмақшы. Бірақ қартайғанға „ба-
лалы болмадым, балалы болмадым“, деп зарланып
жүргенде шырылдаған баланың даусын еситкеннен
кейін изинде калатуғын туяғына қууанышы қойнына
сыймады. Хәттеки ауырыу көзлеринен мөлдіреп ағып
турған жасты да сезбеді. Анда-санда алақаны менен
бетін бир сыпырып қойды. Хәзир-ақ орре турып кет-
кендей қыялы болған менен белде димар жок. Бірақ
қатын бала-шағалардың биреуі шығып, бир нәрсе дер
деген тәме менен еки қолын гә козине апарар, гә жа-
ғасына апарар, бир аяғы гөрде отырғанда перзент көр-
генине мың-мың шүкир қылар хәм озинен өзи кеулин
көтерер еді.

Бала-шағалардан хешкимде шыға қоймады. Көзі
көрмесе-де, еки қулағы қапыда. Қәдимгі үйреншикли
қапысының шыйық етип ашылыуына мәттал.

Сол уақта Зикир ўәзийр кирип келди.

— Келинбисен, Сапармысан, Гүлимисен? — деп да-
уыслады Ахмед ата.

Зикир ўәзийрге, „келинбисен“ дегені жақпай қал-
ды да, ғазап пенен Ахмед атаның бетіне тигилип қа-
рады. Гаррының халын абайлады да, ашыуынан қайтып
хеш нәрсе деместен сол турған орнында бираз турып
қалды.

Кәмбағал Ахмед атаның үйінде ўәзийр ушын оты-
рарлық сыйлы жай табыла қояма, ўәзийр сол турған
жеріне дize бүкті. Бірақ лам-лим деп тил қатпады.

Ўәзийр отырар отырмасған артындағы жатырған
бузау, ўәзийрдің белине буўған белбеуінің ушын жа-
лалы, жалап-жалап ахыр соңында жалмай баслады.
Оның мененде турмастан жалмаған ушын тартып жи-
бергенде еки аяғының ушында аманат отырған ўәзийр
артына жығылып кете жазлады. Жалт артына қарады
да, белбеудің ушын бузаудың аузынан жулқып жибе-
рип тартып алды Тиси ауырдыма, бузау орнынан өр-
ре турды да, тилин шығарып астыңғы ерни менен үс-
стингі ернин тез-тез жалай баслады. Олда саған аз де-
гендей ўәзийр нәхән тас шырадай жудырығы менен
бузаудың аузына берип салғаны еді бузау пақыр,
„Мөө“ деп бир мөңдиреп қойды. . .

Сол ўақытта ишки өжирелеги қатынлардың гүл еткен дауысы еситилди. Жарықларын пахта менен тыққан, ыс басып қап-қара болып қалған пәскелтек қапыны биреу шаққанлық пенен шыйқ еттирип ашып бир аяғын сыртқа атлағаныда сол еди, бийтаныс адамға көзи түсіп кетип: — өйбей аллам ай! — деди де, асығыслық пенен өзін ишке урды.

Зикир ўәзийр ҳеш нәрседе дей алмады. Уялғанынанба, ямаса улыўма Хорезм ҳаялларының еркеклердин көзине түсіп қалыўды үлкен гүна ҳәм әдепсизлик деп есаплаганлығынанба, ол есиктен қайтып ҳешким шыға қоймады.

Сол ўақытта еки қолын көзине басыў менен жылап ишке 7—8 жасар бала кирип келди. Ҳеш кимге хабарласпастан сол жаңағы келиншек шыққан қапыны ийтерип жылай берди. Жаңағы қайта кирип кеткен иштен тәмби басып тасладыма, ямаса қапының өзи ауыр ашылатуғын қапыма, әйтеўир баланың әри бери ийтергенине ашыла қоймады.

— Жылама, жылама, балам, атың ким сениң? — деди ўәзийр баланың уйпа-жуйпа айдарын бармақлары менен тарап турып.

Бала үндемеді. Ўәзирге қыпылықлаған үлкен көзи менен үрпейиңкиреп қарады.

— Мә балам, ал — деди қалтасынан бир бөлек набатты шығарып берип ўәзийр, — атыңды айт?

— Сафай атым — деди бала.

— Ҳә, Сапарбай ма? Атаң қайда? — деп сорады ўәзийр.

— Үйде.

— Шақырып келесен бе? Минне саған набат бермен — деди ҳәм және бир бөлек набат берди.

Көзи көрмегеннен соң „Сайдта иси бар биреу шығар“ деп итибар бермеген Ахмед ғарры:

Сапар жан, шақыр атанды. . . — деди бир аударылып түсіп. Сырттан жуўырып келген баласының қолындағы еки шақмақ шах набатын көрген Саид бундай шах набатының баласының қолына тийгенлигине бирден таңланып қалды.

— Ким берди?

— Ахмед атамның үйинде бир атам берди. Ол атам сизди күтип отыр, — деди жүрегі шәўкилдеген жас бала.

Сайд өзи атын байлап жаңа ғана от салып қойған адамның ўәзийр екенинен бийхабар еди. Ўәзийр шақырғаннан кейін не турыс бар, Сайд зыңғыўы менен Ахмед атаның үйине келди.

Ўәзийрдин күтип отырғаны, баяғы өзиниң атын байлаўға қалған Сайд дузақшы екенін ўәзийр енди билди.

Келген адамның Сарайдан екенлигин билип дузақшы қандай да бир жазықлы болып қалдым ба деп, зәрреси ушып ўәзийрдин бетине тикейип қарай алмай, аяғының бас бармағына қарап турды.

— Мынаў жатқан ким болады? Жаңағы туўылған баланың неси? — деп сорады ўәзийр.

— Атасы болады, тақсыйыр, — деп жуўап берди Сайд дузақшы. Хорезмде 70 жасар ғаррылардың жап-жас келиншектен балалы болыўы ҳешкимди де таңландырмайтуғын ҳал еди. Сонлықтан ўәзийр бул жағдайға да таңланбады.

— Шахымыз Шикарға шығар алдында ул баланың туўылыўынан қуўанышлы болды. Мийрим-шәпәти түсти. Ұллы Шахымыздың әмири бойынша бул бала ата-анасы менен қалаға көширилип алынатугын болды. Енди патшалықтан күн көреді. Бала сарайда тәрбияланады. Намазлыгерде арба келеді. Мен кеттим, — деди мәселениң төркинин қысқаша түсиндирди де, ўәзийр атланып кетпекши болды.

Шаққанлық пенен Сайд ўәзийрдин атын таярлап, зәнгисин басты.

— Солайынша Сайд, балада, ата-анасыда бахытлы болды. Әбу Абдаллахтың нәзери түскен адам шеп болама. Ал, егер соннан қыз туўылғанда шә! Әне сонда болар еди „тойыңыз“ — деди зәнгиге ширенип турып ўәзийр. Солайынша түсиндир— деди де, ўәзийр жөнине кетти. Ўәзийр Дишан-қаланың дәрүазасына кирип көзден ғайып болғанда барып мынаў аспаннан түскендей хабардан албырап қалған Сайд есин жыйнап Ахмед атаның қасына қарай кетти.

Сайд еле сол аң-таңы шығып, ўәзийрдин сөзин ақылына сыйыстыра алмады. Ахмед атадан сүйиниши со-рарында, кеўил айтарында билмеді. Өйткени, Саидтын ойлағанындай-ақ бийшара қара табан кәмбағалдың баласы, Ахмед сарайда тәрбияланғанда не болмақшы. Сарайдағылардың қайсысы соның менен сөйлесиўге интизар. Баласы үлкейип, оқып бир нәрсе болмаса. . .

Сайд үйге кирип келди.

— Сайдпысан? . . . Жанағы кимлер гүнгирлесип сөйлесип атырған? . . .

— „Сарайға“ легенди еситтимбе? . . .

— Аўа, мен ата. Исиниз оңға шаўыпты, сарайдан арба келетугын болды, — деди әнгимени үзип-жулып: — Әбу Абдаллах шахымыз шикарға баратырған екен. Ат суўғарып атырып..

Ақылы алты бөлек Ахмед ата қуўанарында, қыйналарында билмеди. Аң-таңы шығып қалды.

— Сарайға. — деди бир ўақытлары. Және үндемей қалды. . .

Айтылған мерзиминде сәддиўасыллы шах арбалары келип қалды. Қәне, сонша сәддиўасыллы шах арбаларына жарасықлы жүк Ахмед атаның хожалығынан табылса. Жалғыз бузаұлы сыйырдан басқа не бар. Ал бау-бақшаны көширип алып болама? Сондағы арбаға жетеклететугына жалғыз сыйыры менен бузаұы ма?

— Сыйырды не қыласыз, ата, Абу Абдаллах сыйырсыз, мәртебели шахымыз саўынсыз емес ғой — деди арбакеш. — Оны ағайиниңизге таслап кете берің.

Ахмед ата солай ісledi. Еки көрпе, бир бесик және бир түйиншик Ахмед атаның қатыны, жәми үш жан болып бир арбаның көкирегінде жасыра алмады. Сыйырды қалдырғаннан кейин Сандта уялмасын ісledi. Таза еки көрпеси менен еки дастығын бир паласына орап арбаға салды.

— Шах көширип алыпты деген аты бар. Арбадан түсириўшигедә, көшириўшиге де көз болар — деди сыбырлап жеңгесине.

Зийбагүл жеңгейде үндемеді. Ол не десін, ол пақыр истиң жөн-жосағына еле берін түсінер емес. Адамсыз қалып баратырған пақыр шатпасына иши уўдай ашып баратыр. — Мына Сайд несине қуўанады-әй! — деп таңланады ишинен.

„Қаңғырып қалған ийтимди айтсаңа! . . .“

* * *

— Сарай дәригерлериниң еми шыпа қылып жапсақланып жүрген Зийбагүл жеңгей де, көптен бери төсек тартып жатқан Ахмед атада бери қарап, хә демей-ақ ошақ басына келген еді. Қәне енди, кеуіл сорағысы

келип ушпаға қанаты болмай атырған ағайин-туўған-лар сарайға кире алама? Бул жағдайда Ахмед атада Зийбагүл жеңгейде келеси жылы және жатып қалды. Сол жатыўынан Ахмед ата өлип кетти. Ал оннан кейин Зийбагүл жеңгейде көп узамады. Тап сол бала үстинен аўырғаннан кейин тек сарай дәригерлериниң дәрисиниң күши менен ғана қаңқайып жүргени болмаса, бери қарай бермеди, дәригерлерде „илаж ете алмаймыз“ дегеннен бери биротала жатып алды.

Ахмед атаның ўәсиятына бола баласының атын Мухаммед қойған еді. Мине Мухамбетте алтыға енди шығайын, деп турғанда „айландырған аўрыў ақыры алып тынды“. Алты жасар Мухаммед биротала Әбу Насырлар хожалығындағы көп баланың бири болып қала берди.

Хә дегеннен-ақ сарай балалары менен сабақлас. Әбу Насыр дамолланың зейнин айрықша бийлеп алды. Әбу Насыр атасы барса барып, келсе келип „жетим қозы“ дәй изинен қалмады. Дамолла исханасына барарда үйге таслап кетсе де, қай жағынан келгенин билмес, Мухаммедтиң отырғанын көрер еді.

— Сени қалдырып кегкеним қәне, балалар менен ойнай бермейсең бе, апаң жойытадығой, Мухаммед жан? — дер еді мудама адамгершиликли Әбу Насыр дамолла күле шырайланған жағымлы келбети менен басын шайқап. Бирақ „үйде кала бер“ дегени мененде оның изине ергенин қызық көрер. Сонлықтан екінши бир иретинде келип қалағойғанда дәриў:

— Келдің бе, отыр. Мени алаң қылма — дер еді де, өзи қандайда бир нәрселерди өлшер, гейпара нәрселерди гә суўға, гә отқа тутар. Әйтеўир Мухаммед ушын түсиниксиз, бирақ ойнаў ушын қолайлы нәрселер менен шугылланар еді. Ал Мухаммед болса, сол қараўынан тап Әбу Насыр дамолла қанша отырса, сонша ўақыт ориынан қыймылдамастан отырғаны отырған еді. Соның қызығына берилип ақ көбирек іслеп қалған күни Әбу Насыр дамолланың түслик аўқатын изинен әкелиўге ынтық. Отыра-отыра уўықлап қалатуғында гезлери көп болды. Сондайда Әбу Насыр дамолла „ықыласыңнан айналсын, атасы“ деп оңлап жатқарар еді.

Өз балаларының хәш қайсысыда Мухаммед усап ууысына ене қоймағаннан соң Әбу Насыр дамоллада

Мухаммедти оғры жақсы көрди. „Балам, ананы әпер, мынаны анда қой“ына қайым болып, соң келгенин елестирмейтуғын болды. Бирақ келиу бойына —Сабағынды не қылдың? — деп сорар еди.

— Кешегім „айрықша“ болды. Бүгінгімді орынладым, — деп жууап берер еди Мухаммед мұдамы.

Шаппаттай болсада дамолланың ойынан шығады. Әбу Насырдың бауыр басып қалғанлығы соншелли бара-бара Мухаммедсиз исханада өзін жеккесирегендей, бир нәрсеси кемистей сезетугын болып қалды. Сабақты бежермей қалғанын бир де рет көрмеген Әбу Насыр дамолла Мухаммедтен кеули тоқ еди.

Хә демей-ақ астрономиялық құралларының болсын, геодезиялық ямаса химиялық құраллардың болсын, барлығының атын билип алды. Егер Әбу Насыр дамолла „анау құралды әпер“ десе болғаны, тап көп жыллық кәмбил шәкирттей жанылыспастан әпере береді. Демнің арасында муштай болып түрлі түрлі сызыу құралларының толып атырған түрлерінің атын бессау-сақтай билип алған Мухаммедке сын беріп „бала тегін емес“ дер еді ишинен дамолла хәм өзіннен кейін исин рауаж ететугын бир шәкирттің өсип киятырғанына жүде разы болып.

Бир күни Мухаммед дамолланы айрықша таң қалдырды. Дамолла жер шары картасының мердиандарын сызып атырған еді. Ең үлкен пәргер¹ керек болып қалды. Ойы менен бәнт дамолла не ізлеп атырғанын өзиде абайламай қапталын қармана баслады. Мухаммед шырп ете калды.

— Мине, мынау менен ислең. . .

— Сен үлкен пәргердин кереклигин қайдан билдин? — деди таңланғанын билдирмей Әбу Насыр дамолла.

— Сиз гезектегі мердианды түсиретугын жерге келип қалғансыз ғой ақыры, — деди Мухаммед Арқа музыкадағы пәргердің ушлығының басланатуғын точкасын көрсетіп.

— Дамолла сәллекі басын қайта-қайта ийзеді.

— Дурыс, балам дурыс айтасаң. — Ишинен, „Сен Хорезмнің маңлайына сыйсаң болар еді-ау, жаман көзден сақлайғер“ депте қойлы.

¹ Пәргер —хәзиргі циркульдің Орта әсирлердегі аты.

Мухаммедтің хәр күни оқыудан бос уақты ұсылайынша өзі оқыған Африг медресесінің дамоллаларының қасында өткереді. Оған хешкимде ары түр демеседе:

— Өз балаларыңызды ұмыттыңыз. Еси-дәртиңіз, Мухаммед жанда—деп қойды ишинен қызғанып жүрген Әбу Насыр дамолланың қатыны бир күни оған.

Абу Насыр дамолла бұған қарсы тилде қатпады, бирақ бул баланың жеке интасына байланыссы жағдай екенлигин уқтырып қойды.

— Балаларыңыз бенен Мухаммед жанды салыстырып көресізбе—деп қойды дамолла. — Араларында көк пенен заміндей тапауыты бар. . . шахымыздың балаларына қара! Оларды көріп өз балаңа да шүкир етесең, кормейсеңбе, гилең бир көтере мәжгүн, оқыуда да жоқ, күни менен палапан аұлайды, қаңғып жүргені жүрген. Дамолла сақалын бир сыйпап басын шайқады да, гәптің артын тақмақлап жиберді:

. . . Қараша улы хан болмас,

Хан болса тегін болмас. . .

Хожа улы сейт улынан кем,

Мууаллим болса сейтте озар хәм, деген қатын,

„Шөпті көрсең қалы көрме“, балада әндише бар — деп қойды.

Абу Насыр дамолла тизіп бир қанша ұсынлай қатарларды айтты.

Абу Насырдың хаялы күйеуіне қарсы хеш нәрседе айта алмас еді. Себебі өзиде Африг медресесінде музыка сабағын алып барар еді, өзіннінде кейіннен талай балалар ерип жүрер, бәлки үйіне де келип бирер нәрселерди сорап жүрер, ол түсиндирип жатар еді. Сонлықтан Әбу Насыр: — Сениңде изиңнен қалмайтуғын талиблерін бар ғой. Бирақ қайсы балаң, солардай болып изиңнен қалмай жүр? — деп айтып салар деген гүдик болдыма, әңгимени лаппа бурып жиберді.

Айтпақшы бүгін Кашкар кәрұанының келетугын күни ме? Анау буйыртпаларының келетугын түри барма екен сирә?

— Келер, — деди қысқа ғана Әбу Насыр. Бирақ бул қатын қатынлығын етип баланың кеулине тийіп алар, „қызғаныш оты тутанбасынан бурын сөндирейін“ деген ойдың басына да ұсы күни барып калды.

Мухаммедти иниси Мансурдың хожалығына өзгертіуді ойлады. Жай-жағдайларды инисіне түсіндіргеннен кейін ұаде бойынша Мансур Мухаммедти сорау үшін Нәргис жеңгесіне келді. Сондықтан Мансур хаялы Саадат хан менен әдеттегіше сөйлесіп қайтқысы келген киіс усап Нәргис жеңгесінікіне келді. Ошақ басы сөзлердің арасында Саадат:

— Абысын, құдайға шүкір, сенде құдайдың берген екі-үш қара көзлері бар. Бизлер болсақ балалы бола алмай атырмыз. . . Мухаммеджанды бизлер алданыш етсек кәйтеді? — деп өтінді.

„Абысын абысыннан жолды да қызғанады“ деген емеспе, басқа биреу сорағанда дәрриу „алағой“ дейтуғын Нәргис бир жағы қызғаныушылықтан ба, ямаса Мухаммедтің тыныш мұнайым минезі, оқыуы „балаларыма өрнек болар еді“ деп әрі бери қыйпақлаған Нәргис келині жата жабысып қоймағанлықтан ахыры: „Қайнағаннан сорамасан, мен қайдан билейінге“ келді. Арадан азғана күн өтер - өтпестен-ақ Нәргис үйінің бир жапсары омсырайып қалғандай сезді. Мухаммедке бауыр басып-ақ қалған екен. Күндізлері қаншелли келип-кеткени менен шақмақтың тасындай шақылдаған, салмақты тәліп ақшамы Мансурдикинде болар еді. Күндегі әдеті бойынша, гә Әбу Насыр дамолланың исхана (лаборатория) сына барар, гә Мансурдың кітаптары менен бәнт болып гейде азаннан кешке шекем сол кітап үстінде күнді батырар еді. Ойын балаларының арасында аты тилге алынбасада Африг медресесі талиблерінің ішіндегі туйғыны атанды.

Арадан азғана жыл өтер-өтпестен-ақ берген сораулары оқытушыларын таңдандырыпта, ойландырыпта қоятуғын болып қалды: „Көз алдымызда теп-тегіс көриніп тұрған жерді не үшін жумыры дейміз?“. „Күн менен түннің алмасыуындағы ұақыт айырмашылығы, яғни Күннің узайуы ямаса қысқаруы себеплерін қалай есаплау мүмкін?“. „Усы күн менен түннің узайып қысқаруларының белгилі координатлардағы айырмашылықтарына таблица дүзілген бе?“ т. б. еле астрономия фәнінің қолға кирите алмай атырған мәселелерін түсінуді интасын аңлататуғын сорауларды беріп, оннан жууап алыуға қызығар еді.

— Мухаммеджан, күшін келмейтуғын кітаптарды оқыу өзің үшін зиян. Өз кітаптарың менен бола бер,

қозым, „Жер қатламлары мененде, тау жыныслары менен де, аспан денелері мененде қызығуына еле ұақыт ертерек, — деди бир күні текшелердегі өз кітаптарының әлде қашан тинтилип болынғанына көзі жегкен Мансур, — Оларды еле соң оқыйсаң.

— Оқып шықтым, ата, — деди құлшына сөйлеп. — Лийкин мына кітапта құрғақлықтар менен теңіздердің орын алмасыуы ызыамдылығы пүткиллей көзде тутылмапты. Кітаптарды үйінде сақтағаны менен, медреседе өткени менен Мухаммедтің айтып атырған мәселелерінен Мансурдың хабары аз еді.

Мансур кітапты қолына алды. Не деп жууап берерін билмей албырап тұрғанда: „Мына кітаптағы жердің тұрқыда натууы, — Ыклым бөлеклерінде-де шәлкем—шалыслықтар бар. Неге ондай? . . .“

Жас баланың алдында „билмеймен“ деуден тайсалақлаған Мансур кітапты қолынан алды да:

— Грек географиясы, Страбон менен басыңды қатырып не кыласаң—деди. — Бәрінде ұақты менен биле берерсең — Мансур Мухаммедтің бұл сөзге нарыйза екенлігін сезді де:

— Менде ғайранман! — деп билмейтуғынлығын мойынлаған болды. . . Ертеңіне ағасы Әбу Насырға қысынып қалғанын айтты да:

— Тәлибиниз тубалатып тасладыға! — деди.

— Хә, таажуб емес, Мансуржан! Мухаммеджан мине бүгін 17 ге қарайды. Мениң армиллам¹ менен алидадыма² тынышлық бермегеніне алты жыл болды. Кят пенен Бушкандиз³ дің бурын шығарылған кеңдіклерін өзінше есаплаған. „Армилланың шкаласы бир секундқа қәтелік береді“ деп те қояды. Есаплап қарасаныз, Мухаммедтики саррас келеді. Бала Африг медресесінің талиблерінің уранында емес, — деди Әбу Насыр дамолла инисіне.

— Солай ма еле! — таңланып қалды Мансур. — Еле сондайы да бар дең! . . .

¹ Армилла—астрономиялық хәм геодезиялық Орта әсірлік құрал

² Алидад—Армилладағы шкалаларды дәл бөліп тұратуғын жылжымалы құрал.

³ Бушкандиз—Кят пенен Гөне Ургенч аралығында Джейхунның сол жағындағы бир ауылдың аты.

— Ая Мансұржан, енді бір ғана илажы қалды. Қалесе сынауға салып, сынаудан кейін Санадине¹ қоса пәгийесін беріп қойыу керек. Бала озимизден де жүйрік шықты. Шахмедресенин соңғы жылдардағы жалғыз мақтанышы болып қалыуы мүмкін — деди Әбу Насыр дамолла.

Бір күні Мухаммед үйге қара құптанда қайтты. Омиринде қолына кітап ямаса армилла, алидадтан басқаны ұстап жүрмейтуғын Мухаммед бұл күні бір арқа жүгі менен қайтты.

— Бұл не? — деди оның жүк арқалағанын биринші мәртебе көрген Мансур таңланған пишинде.

— Бұл мынандай бір затлар — деди де, Мухаммед арқалап келген затын қалтадан ортаға шығарып үйе баслады. Мансур хайран қалып қарап атыр. Қайдағы бір осимликтін жапырақтары, тамырлары, пахалдары туқымдары. . . тау жыныстарының түрлері. . . құлласы, шершіннің мүлкіндей хәр қайсысын бір бөлек қағазға орап итиятлап қойған затлар. Бәринде әширепилеп тәртиплеп қойып атыр. Хәр бір түйіншіктің сыртындағы қағазда дәслепп араб жазыуы, ал оннан кейін грек алфавитіндегі бұл заттардың атамалары бар.

Мансур бұлардың арабшасын оқығаны менен грек жазыуына тиси батпай, тек гезекпе-гезек көріп шығып отыр. Өзинің грек алфавитін еле үйреніп ала алмағанына қатты өкинші Мансур Мухаммедтің әлде қашан-ақ грек тилине қәнийге болып қалғанына қатты таңданыушылық пенен қарар еді. Оннан сорады:

— Грек хәриби менен жазыпсаң?

— Хә, бұл заттардың арабша хәм грекше атамалары. Бир жаман жери араб хәриплеринің кемислиги гейпара грекше арабша усас атамаларды дәл ажырағып жазыу имканиятын бермейді — деди өкинші пенен Мухаммед.

Мухаммед өзинің атасынан билиминің артықмашлығының бұл тәрәпи ушын, әлбетте, мақтанышлы да еді. Бірақ хеш ұақытқа өз билими менен мақтанбас, егер бирейден бир нәрсе туұралы сорар екен, життилыққат пенен тыңлар, тап сорап отырған адамының

ишине кирип кететуғындай отырар еді. Қанша билим-ли болғаны менен сонша киши пейил, пәсмине, дыққатлы, адамгершиликли хәм майда хәм ири еді.

— Ол жағын ғой билмедім, — деди Мансур бир орамға көз жууырттып турып. — Ал енді сен өтилмейтуғын грекшени қайдан билип жүрсең-әй?

— Анау бизің ауылдағы грекше. . .

— Хә-хә! Дамолла екен сол?

— Жо-ғә! — деди Мухаммед Мансур атасының таңданғанына таңданып: — Мен оған мынау затларды таярлайман. Ол маған олардың грекше атамасын айтады. Ал мен арабша атамасын өзим жазып қояман. Ол арабша атамаларын көширіп алады. Ол араб тилине, мен грек тилине зәриу. Мине, саған грек тилин үйрениу деген! Ол менің грек тилинен дамоллам, ал мен оған араб тилин үйретемен. . .

Мухаммед өзинің жыйнап келген бұл заттарын әлде қандай бир байлық сыпатында көріп, оның хәр қайсысын еки көзинің карашығындай кәстерлер, қайта-қайта көріп шығар гейде бир нәрсе унамай қалғандай басын өкинші ийзер, гейде шараққасланып кетер еді. Ол жумыс кийимлерин шешти. Бірақ өзинің ғыршылдамай он сегіз жасына қандайда сән беріп турған сәллесін шешпеді. Енді, әдеттегіше, бұл заттардың атамаларын өзинің грекше-арабша сөзлигине көширіуіге кирисиуіге бейімленді. . . Бұл әдеттегі тапаларының бири еді.

Мансур Кят этирапын да греклердің барлығын, олардың бир ауыл болып отыратуғынлығын билгени менен усы жасына шығып олардың тилинен пайдаланыуды әллә қашаннан иске асырып жүрген Мухаммедке таңданды. Әлбетте, Хорезм шах сарайындағы атақлы илимпаз Әбу Насыр хожалығында өскен Мансур ушын бұл жағдай, әлбетте, қызғанышлы еді. Деген менен илим мынау ким ямаса сен ким деп сорамайды ғой. Ким көп машақатланса соның изине ере береді. Сонлықтан Мансур Мухаммедке, тек хошамет сөзин айтып ғана қойды.

Бүгін Мансур Мухаммед туұралы өзинің пикирлерин Әбу Насыр ағасына айтып отыр еді. Олардың сөзин Мухаммед бузып жиберді. Арқайын сөйлесе ғойсын дедиме, ашқан қапысын қайта жауып кейнине қайта берейін дегенде Әбу Насыр дамолла:

¹ Санад — медресе питкергенлерге берилетуғын гүуалық, диплом дәрежесіндегі документ.

— Кир, Мухаммеджан, — деп шақырды.

— Ләббәй ата?

— Отыр, отыр, балам. Саған бір гәп бар — деди Әбу Насыр дамолла. Тәлиби саққа жүгинип устазының аузын бақты.

— Дамолламыздың саған айтажақ бір гәпи бар, Мухаммеджан, — деди Мансур қаншайы астарлы шапанының шалғайын жыйнақырап қойып.

— Дамолламыз гәп айтса мулт жибермей тыңламақ бизге парыздур, — деди Мухаммед қолларын әлипләм қойып. Әбу Насыр сын көзі менен шәкиртін шолыды да гәп қозғады. Ал дамолланың Мухаммед күндегисиненде сүйкімлі, әдеп-икрамлы, билими жағынан әдеуір кәмәлатқа жетіп қалған кексе шәкиртлеріндей туйылды. Бұндай шәкирт бірдейинен дус келе бермейді депте пикир етті өзінше. Бір ұақытлар дамолла:

— Сен кәмәлатқа жеттің. . . Кеулице мәлел келмесе, сынаудан өтсең, мен саған ақ пәтийемди беріуге асығаман. Енди өзің қарманып илим табатуғын болып қалдың. . . — деди сөзін үзип-үзип дамолла.

— Сизің қәлеуиниз болсын ата, — деп түргелип отырды тәлиб, — кеулице истесе, мен сынаудан өтіуге таярман. . .

Тәлибинің дийдисинен шыққанына дамолла қуғаншылы еді. . .

Қайылышылық бергеннен кейін сынау басланып, Мухаммед барлық сынаулардан өтті. Дамолаларының берген сорауларына алған жууаплары дамоллаларды қанаатландырғаны соншелі, хәр бир дамолла жууаптан соң ериксіз түрде орындарынан турып отыра берді.

Сынау өткеріушілер медресенің усы реттегі питкеріушілеринің хұрметине үлкен зыяпат шөлкемлестирді. Ұәде бойынша зыяпат Мухаммедтің музыка сабағынан өтіуге тийисли сынағыда болып қалыуы тийис болғанлықтан музыка оқытушысы Саадатге ол ушын жүде қуғаншылы еді. Өйткени, бүгін әдеттегіше Мухаммед қолында Руд әспабы¹ Хорезм намаларын төгетуғын күн.

¹ Руд — Орта Азияда, сол есаптан Хорезмде кең таралған Орта әсирлік музыкалық әспап.

КЯТ ҚАЛАСЫНДА АШЫЛҒАН АМЕРИКА

„Бирақ барлық ұақытта адамлар, жұмысты қолынан келетуғын адамға тапсыра бермейді. Олар қандай да бір илимнің қыйқым ұсақларын тергеннен мардйып, ол илимнің басламасы хәм тийкарлары менен иси болмастан ақ сол илимнің басқа тәрептерин де ийелеп аламан деп ойлайды. Нәтийжеде өзлерин өзи шатастырып алады. . .“

(әл-Беруний)

Хәр қыйлы математикалық есаплаулар, жер шарының анық формасын, оның координатларын анықлау, жер хәм аспан денелери арасындағы өз ара қатнасық ызымалшылықтары, — Мухаммедтің куни түни тынышын алған мине усы нәрселер болды. Буларды анықлап алмағанша басқа бир нәрсенің басына „жип тағыу“ мумкин бе ақыры?! Курғақлық пенен тенізлердің орналасуы, олардың орын алмасуы, ал усы алмасулардың өсимликлер хәм хайуанатлар дүнясына тәсири, тағы басқа толып атырған мәселелердің адамзатқа еле мәлим емес сыр сандықтарының гилтин излеген жас алым қашан көрсең кітапқа шуқшыйғаны шуқшыйған. Базда қолына құралларын алып Кят қаласының ұзақ шетине таң сәхерде шығып кеткеннен, өзінше терен ойға шумип, қара иңирде уйге киятырғанын көресең. Базда, сыпаның устине қыйлы-қыйлы каргаларды жайып таслап, мың уңилип бир туртип, хәмме тусине бермейтуғын әлле қандай бир шәртлі белгилерди қойып отырғанын көресең, базда картадағы хәр бөлекті хәр туске бояп атырғанын көріп, бояушыға мегзетип қаласаң.

Көп узамай дамолланың Әбу Насырдың армилласына да исениуді қойды. Өйткени оның көрсеткіш айнасындағы шкаласында бир секундлық алжасық хәр бир координатлы анықлауда қосымша түрдегі айрықша есаплауларды талап қылар еді. Шкаладағы көрсетілген кардинаттың есабын айырым қағазда қайта есаппап, бир секундлық айырмашылықты гейде алып таслап, гейде қосыу жолы менен сарраслыққа келтиріу керек. Ал Мухаммед шама менен белгилеуді күтә жаман көретуғын еді.

Сонлықтан Әбу Насыр дамолланың армилласының шкаласы үлгисинде Хиндстанға армилла буйырған еді. Хиндстанлы саудегер оған қоса бир алидадта әкелген.

Элбетте, Мухаммед алидадты да сатып алды. Арми-
ланың шкаласына өзінше қосымша өзгеріс киргизді
де, саррас құралдың жәрдемі менен жер координатла-
рын бирме-бир есаппап шықты. Әсимликлер дүньясы
менен хайуанатлар дүньясын, әсиресе, шыпадар әсим-
ликлер, шыпадар етли хәм қанлы хайуанлардың жа-
сайтуғын орны координатларға бөлинді. Хәтгеки тау
жынысларының түрлері хәм олардың өндирилетуғын
жерлерінде анықлады.

Тап усы жылы Мухаммед күннің эклиптикалық
экваторға қарай еңкейіу аралығының қасийети, оның
майданын белгилеу үстінде алып барған хәм теория-
лық хәм практикалық тәжірийбеси оны бурынғыданда
терең ойландырып таслады. Өйткени өзі оқыған „Жол-
лар хәққында китап“ лардан алған мағлыұматлары
менен тәнха өзіннің есаппап шығарған есаптары ара-
сында әдеуір — әдеуір парқлар келип шыға берди.
Гейпара саяхатшы—илимпазлардың көрсеткен коорди-
натынан Мухаммедтің излеген қалалары әдеуір қа-
шықласып кетти. Сөйтип Орта Әсирлик гейпара илим-
пазлардың мәселениң түп мәнісинне түсинип алмастан-
ақ оның үстиртин хәм улыұмалық белгилерин ғана
шамалап билиуге қумарлылығы жас илимпазды қанша
машақатқа қалдырды... „Страбонда, Птоломейде Пом-
пей Трогта, қулласы Орта Азия хәққында жазған араб
хәм грек илимпазларының бәриде бул қәтеліклерден
көзін аша алмайды,“—деп налынды ол Әбу Насыр да-
молласына. — Бирақ әль-Жайханий басқа! Ол өзгеше-
леу илимпаз! Эл-Фар бийде сондай...

— Элбетте, Мухаммеджан! Саяхатшы алымлардың
көпшилиги айырым нәрсәлерди екінши, бәлки үшін-
ши адамнан еситиуи бойынша-ақ жазған болыуы ити-
мал. Мәселениң шуқ-шуқына жетип болып жазғанла-
рыда бар ғой. Солайда сениң саррас есабың менен
олардың арасында анағурлым парқтың болыуына ме-
нің исенимим кәмил, — дейтуғын еди өз шәкиртинен
кеуили тоқ дамолласы.

Әйемги грек географларының „Жоллар хәққында-
ғы китап“ жазбағаны шамалы. Лийкин бул китап-
лардағы „Орта Азияға тийисли жерлердің көпшилиги қә-
те китаптарға сүйенип жазылғанлықтан көп шәлкам-
шалыслықлар жиберилген. Буларды бир қанша дурыс-
лап қойыу керек болды. Қалалар менен қалалар, көл-

лер менен көллер, теңизлер менен теңизлер хәм
дарьялар менен таулықлар арасындағы аралық өлшем-
лерди бирме-бир көрип шығыу, әсиресе шыпабақыш
әсимликлер менен шыпабақыш тау жыныслары хәқ-
қындағы мағлыұматларды бир қәлипке келтириу аз
жұмыс емес еди. Ол енди усыларды бир қәлипке
келтириу үстінде көбирек отырып қалды.

Буларды бир изге салып болып Птоломейдің „Гео-
графиясында“, ал-Джейханийдің „Жоллар хәм мәм-
лекетлер“ инде сондай-ақ әйемги грек, араб хәм Орта
Азиялық авторлардың китапларында қолланылған усыл
менен салыстырып тексеріу тәжірийбеси Мухаммедте
басқаша, пүткиллей бир жаңа ойды пайда қылды. Оның
бул ойынша, „төрт мүйешли шаршы“ карта қала-
лардың орналасыу шараятын дәл көрсете алмайды.
Дүнья бөлеклерин еки ярым шардан ибарат етип көр-
сететуғын глобус жасау керек. Дүнья бөлеклерин
глобуста, ауа, тек глобуста ғана дурыс жайластырып
көрсетиу мүмкин“ деген шешімге келди. Бул қыйын
жұмысқа басты қатырыудан қол урыу мүшкилеу еди.
Өйткени глобус әйем заманда дөрелди“ деген менен
Беруний заманына келип жеткен пүтин глобус жоқ
еди. Страбонның „Географиясы“нда еслетилип өтилген
екінши әсирлик Кратес Молосскийдің ең әпйұайы
глобусынан басқа „глобус“ дегеннің өзі ең жарытыу-
сыз қолланылатуғын географиялық термин екенлигин
Беруний хәммеден де хәқсы билер еди. Оның үстине
Кратестің глобусында Византия мәмлекети үлкейтилип
көрсетилип, ал басқа мәмлекетлердің барлығы дерлик
шамалаулар, болжаулар арқалы көрсетилген еди. Сон-
лықтан дүнья бөлеклеріндеги барлық нәрсәлерди есап-
қа алып өз кеңліклерінде, дәл координатларында
жайлы-жайына дурыслап жайластырыу Кят глобусы-
ның ұазыйпасына жүкленетуғынлығында Беруний жақ-
сы сезер еди.

Көп жыллық мүшкиліктен кейин Жақын Шығыс
хәм Орта Азияда биринши ирет Кят глобусы пайда болды.

Мине енди ғана Беруний шаршағанлығын шығарыу
ушын анда-санда қала қорғанының бийигине шығып
айналаға қарайтуғын, Кят қаласының тырнағын көми-
рип жеп ағырған Джейхунийдің кәрамат күшине таң қа-
лып өзине қандай да бир рухый күш жыйнағандай
болып қайтатуғын болды.

Кят қаласының тынымсыз барқ урып қайнаған зауықлы турмысына қарау қандай ләззетли. Көз ушында өзі туыылған Тас куйы ауылының думан тереклери ара сынан шыққан тандыр түтинлери әл аспанға тирелгендей көринеди. Ишан қала менен Дишан қала дийуаллары арасында Хорезмшах ләшкерлери қандай да бир машқ өткерип атыр.

— Әх, сол адамлар менен адамлар арасында жауызлықтардан басқа хеш өнери жоқ, халықтың парахат турмысына жумсайтуғын ғәрежетиниң жауы, ләшкер дегенниң өзи болмаса. Шахлар турған жерде ләшкер бар. Әх, сен әдалатсыз шахлар! — деди өз-өзинен Беруний.

Буннан кейин ол көзин ләшкерлер беттен алды да кәрұан сарай бетке қарады. Қалаға келгенине әдеуір уақыт болған үлкен кәрұанның шөгирилген түйелери, түйелерден жүк түсирип атырған саудагерлердин хәрекетлери Берунийде қандайда бир ләззетлениу туудырды. Кят қаласының сәини сән, даңқына даңқ, кәраматына кәрабат қосып турған усы қала хәрекети, кәрұанлардың келип кетиуинен кеули толған Беруний тап сол турғаннан әдеуір уақытқа шекем турып қалды. Оның дыққатын жаршының қышқырығы бөлип жиберди.

— „Кят қаласының пухаралары! Кеше қаланың мал-базарына бир ала сыйыр келди. Сыйыры жоғалған адам өз сыйырын базарманның шарбағынан алыуына болады... „Кудиретли Хорезм дәулетиниң пухаралары! Хиндистан кәрұаны жолдан тауып алған әмийан қалтаны әкелип тапсырды Әмийанда 60 тенге ақша бар Жойытқан адам базарманнан алыуына болады“... „Кят қаласының пухаралары! Ертенги шәршембиде Гулустунда үлкен той! Зухра Мәликениң ақлықлы болыу тойы. Еситпедим демеңлер. Бир жети қонығы. Оннан кейин уллы тойы басланады!...“

Сәрүениен тынығып дем алған Беруний үйине геуғим түскен уақытта қайтты. Қайтыу менен дәрхал өзиниң глобусына үңилди. Соң үлкен қууанышқа толған кейпи менен өзиниң ең жақсы көрген досты Әбу Әли Ибн Синаға хат жазыуға отырды.

„Мен өзимниң әрман еткен жумысымды әмелге асыруу ушын хәр қандай қыйыншылықтарға төтепки бердим, ол ушын күш хәм хәрқандай қаржы аямадым Сонлықтан айырым орын хәм қалалардың бир-биринен

қашықлығын, қайсы кеңликте хәм қашықдықларда орналасуын саррасырақ белгилеу мақсетинде дәл математикалық есаплаулар бойынша оларды диаметри он шығанақ болған ярым шарға жайластырдым.

Алынған жууақларды жазып болдым, көринип турған қәуип-қәтердин болыуына қарамастан, оларды ядлап та отырмадым. Қәпелимде пайда болған апатшылық мениң барлық ойымдағы бар жумысларыма усатып бул жумысымды да опат қылмаса болар еди...“ деп жазды ол хатының соңында.

Оннан кейин өзиниң жеке кейиплери, жумыслары тууралы, тау жыныслары үстиндеги ислеп атырған жумыслары, енди өзиниң армилласы менен алидадына ийе екенлиги, оларды сарраслау ушын өзи қосқан қосымша деталлары тууралы, көп нәрселерди жазды. Әсиресе қандай етип болсада мың жыллық ғайбана таныслықтан бир дийдар көрисиу абзаллығы тууралы көбирек тоқтады. „Мың айтқан менен,—деп жазған еди Беруний хатының бул жеринде, салам хатта ойынның барлығын түсиндириу қыйын. Мәселен сениң хатларыңның бәрине түсиндим. Жәмийетимиз бузық. Бирақ усы бузықлыққа тийкар неде, биз хәм сизлер, қосылып, усы бузылған жәмийетти „емлеу“ илажларын көриу мүмкин емеспе? Бул тууралы жеке көз қарасың қандай? Минне бул тәреппин сенде кишкентай ана хатта айта алмайсаң...“

Әх, Беруний! Егер Хорезм шах мәмлекети үстине дөнип турған қәуиптин жақынласып турғанлығын сезе қойғанда ма едиң, Кяттин қала дәрүазасының зулпы қопарылмастан ақ шығып кетип Рейдеме, Гурганда ма табысуу тууралы жазған болар едиң! Пайдасы не, күни тўни сол глобус үстинде еңсе қатырып Хорезм шах мәмлекетиниң Джейхуннан да басқа,оның зулым душпанларының қылып отырған сумлықлары тууралы аңламай қалдың—ау...“

Бирақ глобус хәммесинен де сол Орта Әсирлик Хорезм мәмлекети ушын үлкен табыслардың бири еди. Былайынша қарағанда бул глобус Хорезмниң сансыз душпанларының жер менен жексен еткен Топырақ қала астрономиялық обсерваториясының қайта тиклениуине барабар жаңалық еди.

Өзинен жети әсир бурын пайда болған Кратестин глобусынан дәл хәм дурыс деп қууанып қойды Беруний.

Кят глобусында бир белги бар. Арқа кеңликтеги те-
низ оргасында адамның шаппатына усаған құрғақ ма-
териктің сүлдерін берді. Бул белгисіз материктің
дәріяларында белгиледи. Қызық! Глобустың легендасы-
сында¹ „Усы кардинатта Азия құрғақлығынан бұғаз бе-
нен бөлініп туратуғын, бірақ еле адамзат аяғын бас-
паған құрғақ материк бар. Уақыт өтуі менен бул ма-
терикке-де жетіп барушы Мафанна² лер табытып қа-
лар“... деп жазып қойды.

Глобус қаққындағы өз пикирін жуымақтай келіп
жене „Бір жерде туып ақ құралдың жәрдемі менен
қалеген материкті дәл координатларында көрсетуі
мүмкін“, — деп жазып қойды³.

Берунийдің өзіне шекемгі географлардан, мәселен
Птоломей, ямаса Страбоннан, үлкен айырмашылығы
сонда, ол тап усы сапары дүнья еллери турған коор-
динатлардың таңланарлық дережедегі дәл таблица-
рын ұсынды.⁴

¹ Легенда — географиялық термин ретінде картаға ямаса
глобусқа берілген „тусиник сөз“ ұғымын билдиреди.

² Мафанна — Х әсірае Сирафтан Қытайға шекемгі суу ара-
лығын жүзіп өткен Орта Әсирдің теңізде жүзіушісі.

³ Әл-Берунийдің өз қолы менен ісдеген глобусының легендасы
география тарихшыларының соңғы жылдарда қолға кириткен
жаңа мағлұматтары болып есепланады. Кім қалай ойлауына қа-
рамастан географлар усы глобустағы, адам шаппатына усатылып
қойылған материкті хәзіргі Америка Құрама штаттары орналас-
қан материк деп мойындап атыр, Солай етіп, Беруний Кят қала-
сында туып-ақ тек Орта Азиялық ямаса Жақын Шығыс еллери
қалаларының координатларының толық таблицаларын ғана емес,
Америка материгінің координатларының таблицаларын-да ісдеп
шыққан. Өз глобусында бул координатлар бойынша материктерді
орналастырған. Аяу, сөйтіп, теориялық жақтан Америка материгін
ең биринші рет Кят қаласында, Беруний тәрәпинен ашылған еді.
Бул өз нәубетінде тек Американы ашыу ғана емес, бір орында
туып теориялық жақтан хәр қандай құралдың жәрдемі менен
дүнья жүзі еллерінің, материклерінің координатларын белгилеу
мүмкін емес“ дегенге усаған грек географлары хәм гейпара Орта
Азия географларының хеш бир теориялық тийкарга сүйенбеген
усылына дәл теориялық жақтан берілген соққы да болды. (О. Б.)

⁴ Қызығы сонда, Беруний көрсеткен бул координатлар таблица-
сындағы координаттардың бирде бирейі елеге шекем хешқандай
айырмашылық бермегенлігі дәлелденіп атыр. (О. Б.)

ЖЫЙНАЛМАЙ ҚАЛҒАН АРМИЛЛА

„384—385-хиджри жылларында мен диаметрі он бес
шығанақ болған дөңгелек хәм усы құралға тийисли
болған басқада нәрселердің жәрдемі менен Хорезм
қаласынан түсликте Жайауниң сол жағасында... Буш-
кандиз ауылының эклиптикасының ең төменгі хәм
жоқарғы точкасын табыу үшін жаңа ғана құралымды
орналастырған едим... Күн Хорезм хәкімлерінің то-
паланы менен питти. Мениң дәслеіп жасырынуыдан, сон
басқа жаққа қашып кетиуден басқа илажым қалмады...
„Бір жыл өтпестен-ақ және барлығы қырсыққа дөң-
ди, жағдай мениң бул жұмысқа қайта айналуыма им-
канийт бермеді, бурынғы жағдай қолға қирмеді, өзи-
ме усаған адамға ылайық нәрсе менен шуғылланыуға
мәжбүр болдым“.

(әл-Беруний)

Жайхуниң шығысындағы Кят, батысындағы Буш-
кандиз ауылларындағы тегисликтерде күннің түслик
бийиклігін өлшеп жүрген күнлерінің бири еді. Күн
бүгін дүньяға қастин тиккендей, шығыудан-ақ шала-
сын сүйреп шықты.

Қоп қойыу қара думан терек саяларыда, хауыз бо-
йындағы сыпа әтираптарына себилген сонша сууларда
лып еткен салқынлық бере алмас еді. Шығғырған күн
сондай тымық сондай қапырық еді. Теректің ушқы
шақаларының да қыймылын сезіу қыйын. Атызлардағы
барлық дақыллардың жапырақларыда солып, тап хә-
зир-ақ қуурап қалатуғындай мыллыып қалған еді.
Хәттеки қуяш қайда бурылса, соған қарап туратуғын
айғабағарлар менен асқабақтың гүлдеріне шекем күнге
қарап телмиремек түе дүньяға шыққанына пушайман
жеп қуурыла жазлап тур.

Ал шай қайнатыушылар барлық бәлени сол шай
ошаққа жаққан отынан көріп, күманның астына от
салыуды да қойды. Салайын дегенінде де сыпадағы
отырған жас үлкенлердің бирейі:

— Қойсаңа, берекет тап келин жаң! Өзи өртенейін
деп турған дүньяны өртегің келіп туыппа, шай қай-
наса қайнай жатар, шалап әкел! — деп бақырады. Ишкен
шалапта, хауыз суына малып сығып кийген көилекте
салқынлық бермен хәмме салқынлатып қойған өжире-
сіне кетіп атыр. Далада шай қайнатып жүрген келин-
нен басқа хеш жан жоқ. Келин пақырларда көйлекле-
рі денесіне жабысып, оны ийінлерінен ұслап желпи-

ген болады. Желпиген менен уйыздай, денесин сал-
қынлатыу туе дем алыудың өзи ауыр.

Хайуанатлар менен жан-жануарлар адамларданда
бетер. Тауыслар таранбақ туе жанын қоярға жер тап-
пай, ауара.

Бөденелерде сайрауын қойды. Шымшықлар жуғырла-
сып қауыздың жийегіндегі сууларды қанаты менен
қарпыйды да, дүр-дүр силкинип жан сақлайды. Буган-
да ақылы жетпеген тауықлар халықлап зордан жүр-
генине қарамастан қылт еткен кесіртке менен шыбын-
ширкейдің изинен қууалап, бұрынғыданда бетер жүй-
кесін құртар еді.

Күн қанша шаласын сүйресе, Берунийге сонша жақ-
сы еді. Оның күтип жүргенінде тап усындай күн еді.
Өйткені оның ойынша күннің тап усындай күніндегі
есеп дурыс шығар еді. Сонлықтан күннің усындай
болатуғынлығын әлде қашан — ақ билип, таярланып жүр-
ген Беруний әсбаптарын алып азанменен Бушкандиз
ауылына қарай кеткен еді.

Бушкандиз ауылынан, Кяттің шығыс тәрепіндегі
тап Қарамазы ауылына шекем мийдей далаңлық еді.
Тек хәр жылы бәхәр, жаз айларындағы дәрья тасыуын-
да Жайхуннан түскен суудан анда-санда қалып қой-
ған шалшық суұтардың әтирапына майда жыңғыллық-
лар шыққан. Хәр жерде қайырға егилген қауынлардың
басында қоңқайған қауын қос көринеді. Ал Жайхунда
желқомын қомпайтарлық шамал таппай тек ағыс пенен
киятырған ямаса өрге қарап салдау тартқан кемелер
ғана көзге шалынады. Салдаушылардың муңлы дауыс-
лары менен қырғауыллардың шақырған дауыстарынан
басқа селт етерліктей сес жоқ. Қауын қостағы қауын-
шыларда қосына тығылып жан сақлап атыр. Ашық қа-
йырда Берунийден басқа жан жоқ. Оның үстіндегі ақ
шапанынан, басындағы ақ сәллесинен басқа қорғанша-
сыда жоқ. Берунийдің жұмысы ушын ең қолайлы жер —
усы тақырлық. Ол хәр сапары усы жерге келип өз
бақлауларын өткеріп қайтар еді. Бүгінде ол армил-
ласын құрып қойды да, жалпақ тил менен айтқанда
күннің тас төбеге келиуін яғнай абсолют бийіклик
точкасын күтті. Күннің рәмәуизинің жаман болуын
алдын ала есапқа алғанлықтан күннің көтеріліуі про-
цесіндегі минутлар аралығында күн бұрын іселеген
саяманын құрып алды. Күн де шегіне жетті. Барлық

дыққаты менен бирде Банканына, яғнай Кум саатына,
биресе жерге қағып қойған қазықтарға усатып астақ-
тадай тахтаға орналастырған қазықтардың барлы — жоқ-
лы саясына (Ол оның күн сааты еді) қарады.¹ Оннан
кейін есап пенен құрып қойған телескоп түтигіне үңіл-
ді. Үңілгенінде сол, пүткіл әлемнің бәрі гүнгірт тар-
тып сала берді. Көзін күнге алдырғанын дәрхал
байқаған жигит жалма-жан ысланған айнасын алды
да, телескоптың түтигінің алдына тутты. Қалайда көп-
тен күткен күнді бақлаусыз құры жиберіуге болмайту-
ғын еді. Деген менен бұрынғыдай көре алмады. Жаны-
қаслық пенен барлық есаплауларын зорға-зорға деген-
де қағазға түсірді. Талтүс болуына қарамастан дүнья
әлем гүнгіртленип ол тап айдың жақтысында жазып
отырғандай сезді... Міне бүгінгі күннің усылайынша
өткеріп үйіне қайтпастан жолда қонып қалды... Усы
күннен баслап оның басы қатты ауыратуғын болып
қалды.

Оннан бері төрт — бес жыл өтті... Кят тәуиплери-
нің қолланған емлерінен де хешқандай шыпа таппады.
Өзінің қолланайын деп жүрген емі хәққында Ибн
Синаға жазғанына да ярым жылдай уақыт өтті. Бир
күні Бухарадан қайтқан Рей қаруаны менен Абу Али
Ибн Синадан хат келді. Ибн Синаның мақұллауы ме-
нен өзінің емин қолланғаннан бери көзі питегене
жақсырақ. Оның үстине Ибн Сина жиберген күннен
қорғаушы көз әйнек жанына ара туып баяғы құрал-
лары хәлек, Беруний хәлек бола берді...

Өзінің бұрынғы әпиуайы армилласын үлкейтіп, оған
шкалаларда дәл туратуғын алидад қондырып алғалы
исти бұрынғыданда бетер гүжитип жиберді. Дәл нәтиж-
желерді беріуші құрал жас Берунийді тыныш уйық-
латпады.

Гезектегі бақлауларының бирін Кят қаласының сыр-
тындағы дәрья бойында өткеріуді ойлаған Беруний
бүгінде таң азаннан ғамланған еді.

Өзінің тысырлысы менен өзі оянып өзі менен өзі
ойнап атырған бесіктегі улы Райхан жанды орнынан
көтерместен, бет-қолын сүрткен белбеуін шаққанлық
пенен белине орады. Сөйтіп болып еңкейіп бир ийис-
кеді де, бойын көтерді. Бала — бала емеспе, жұмысы
мың асығыс болуына қарамастан, нәрестенің хәрнәр-
седенде зауықлы, шийрін ойынның тамаша қылып би-

раз иркилип қалды. Ким билсин, мүмкин Хасан достының „Зәуре қызымды Райхан жанға атастыраман“ деген сөзлери ядына түсіп кетті ме, я жақында Райханды арқалап танымаған билмеген бір журтларға қашып кететұғынлығын күнн бурын көкірегі сездиге, құлласы Беруний ұлына хәрқашанғыдан көбірек тигилип туырып қалды... Баланың мурнын суқ бармағы менен бір көтерип қойып жаңа есикке бетлей бергени, Құндызхан дусласып қалды.

Иба менен күйеуіне жол беріп, бір шетке шығып турды, „Сезип қоймасын“ деп ұзын камзолының ишине тықшылаған мысқұманын бурынғыданда құпиялаңқырап усады.

— Эссалам, эссалам!—Жууап берди Құндызханның саламына Беруний хәм хаялының асықсада үстинен өтип кетиуге қысынып турғанын сезип, өзиде бір шетирек ысырылып турды.

— Райханның атасы, сәл иркилиң, атам киятыр, сізбенен бирге барса керек,—деди киши пейиллилик пенен Құндызхан.

Ал, Беруний болса өзінің Құндызханының сөйлеген хәр бір сөзін унатар, оның жанға жағымлы, хош мулайым қылықтарына жарасып шығатуғын хәуазынан өз өмирине қандайда бір рухый азық алғандай, оны сөйлеткиси келе берер еді. Әсиресе, отырып-отырып жұмыстан езилип қайтқан күнлери Райханжанды алдына алып отырып Құндызханды сөйлеткиси келер еді. Құндызханда оның тилегине қарсы кем сөзлі. Оның үстине Райханды Берунийдің көбірек алып отырыуына ямаса жүриуіне имканият берместен:—„Маған бериң үстинизди бүлдирип қояр“,—деп өзи алар еді. Ал Беруний болса, бул уақытлары өзи Райханды алып:—Ауа, Құндызхан, ауыл-елде не хабар“,—деп сорап, оны сөйлеткенди жақсы көрер еді.

— Хеш гәп, сөз жоқ—жууап берер Құндызхан хәм хеш бір жағдайда да усы жууаптан жанылмас, сөзлерін санап сөйлегендей арасына бирер сөзди қосып зият сөйлемес еді.

Ал, бул сапары, әлбетте, сөздің уақты емес еді Сонлықтан:

— Ким, дамолла атаң ба?—деп сорады.

Сол уақытта тамағын әсте ғана қырынып, азарсыз ғана жөтелип Әбу Насыр дамолла кирип келди.

Беруний қәдимгише иззет пенен атасына салам берди де, бир аз кейін шегинип:

— Қәне, дамолла, хош келипсиз, кириң, — деди өзи саламға бармастан бурын әри ата, әри дамолланың келип қалғанына қысынған жигит.

— Хә, жолыңыз болсын, Мухаммеджан, — деди қысынып турғанын билип Әбу Насыр дамолла. — өзімнің қыстау жұмысым болып өзім-ақ кирип шығайын, жол болсын айтайын деп бурылдым, бәлким...

— Ертерек ақ қыймылдаған едим — деди Беруний алып кетиуге жыйнастырған затларына бир қарап қойып хәм „усыларды тәртипке саламан деп кешигип қалдым“ дегендей болды.

Буннан кейінде ол бирде құм саатына, бирде суу саатына, гә кун саатына көз астынан қарап-қарап қойды.

— Қәне, жолыңыз болсын, алашуу әкбар! — деди. — Еле уақыт барлау қусайма?

— Жайлау, бирақ бүгін — деди де Беруний „атамды қысындырып аламан ба“ деген ой менен, ерте кетиуі керек екенлигін айтпай қалды.

„Атының сыры ийесине мәлим“ емес пе?! Әри өзіде илимпаз болғаннан кейін „мерген мергенди узақтан көріп“ Берунийдің қыпсалап турған пикирін әлде қашан-ақ түсинип қалған Әбу Насыр дамолла:

— Соны билип менде ерте турған едим. Жолда тек бир кирип шықсам питетуғын жұмысым бар. Менде сени менен бирге жүрсем деп едим — деди сын көзі менен қарап.

— Жүдә қуп, — деп қуанып кетти Беруний.

— Армиламды арбаға салсам ба екен, ямаса сеники екеуимізге де болар ме екен? Мухаммеджан?

— Мейлиңиз сізге керек есаплаулар менен мениң есабым сәйкес келсе, екеуимізге де болар...

— Жоқ, мейли, бир-биримізге кесент жасамай-ақ қояйық, салсам салайын — деди атасы.

Нан ауыз тийип орнынан жаңа турайын деп атырғанды өзин тәртипке келтирип болған Құндызхан өз бөлмесинен шыға келип, атасына тәжим етті.

— Бахытлы бол, Райханжан еле турмаған шығар, — деди Әбу Насыр дамолла. Әумийн! сау-саламатлық болсын! — деп көгерген қоллары менен сақалын сыйпады.

Құндызхан кейін бәсиуи менен бөлмесине киргенде Беруний менен Әбу Насырда уйден шықты. Талиблер арбасы менен булардың изинен жүрди. Дишан-қаланың дәрәазасынан шыға беріп:

— Түс дегеннің өзи де бир қызық нәрсе-ау, Мухаммеджан, — деди Әбу Насыр кейіндегі арбаға бир қарап қойып, қайдағы бир нәрселер...

— Түсиніз оң болсын, ата.

— Әумийин, айтқаныңыз келсин — деди де, бираз иркилип қалып аспан гүмбезлерин бир шолып шықты да „бүгін сирә күннің бултлы болуы мүмкиншилигин сезип турғаның жоқ па, Мухаммеджан, оның үстине қайдағы бир дүбелейдин ийиси сезилгендейме? — деди гүдикленип

— Қайдам? — деп Берунийде аспан әлемин бир шолып шықты. Бир жердеги алашаның көлеминдей бултық қайта-қайта тигилип: — Таажиб емес, — деди және бираздан кейін. — Бүгін уйқымның да мазасы болмады, қайғы-қайта ояна бердим. Кеше ғана моншаға түссемде бойым ауыр тарта береді. Бирақ жерден апат болмаса, аспаннан апат көринбейді. Альдебаран жұлдызының қасындағы шанақтай бултың қолынан не келер дейсиз. Жердегі ақылсыз „метеорит“² лердің биреуі фазасынан тайып кетпесе!...

Екеуі еки армилланы жаңа ғана орналастырып болдық-ау дегенде Узақтан қуйындай қуйылып киятырған атты көріп Әбу Насыр дамолланың хұрейи ушып кетті. Алидадтан басын көтеріп алды да, Берунийге жалт қарады. Әл Беруний бул уақытлары өз иси менен машқұл болып бир атлы түүе, мың атлы болсада көретуғын емес. Қашан атлы келип тосаттан бирер нәрсе деп салмағанша басын көтеретуғын түри жоқ. Ал оның өзине бир қарауын күтип тура-тура Абу Насыр дамолланың тақаты қалмады.

— Мине, енди жұмысқа кирисиуге болады! — деди Беруний кеуили қалласлап.

1. Берунийдің жеке классификациясы бойынша сансыз жұлдызлардың ишинде жай көз бенен тек жердің арқа ярым шарында тұрушыларға көринетуғын 1017 жұлдызды 6 классқа бөледі. Альдебаран! — класс группасына киретуғын, ең жақсы көринетуғын жұлдызлардың бири.

2. „Метеорит“ — әл-Беруний барлық уақытта патшаларды ақылсыз метеорит деп атар еді.

— Мухаммеджан, хабарыңыз барма жақсы хабаршы емес, — деди Әбу Насыр. Қуданың бир өзи сақласын, жетегинде де аты бар...

Беруний менен Әбу Насыр дамолла тап ат келгенше еки көзин сол атлыдан айырмады.

— Хасан ғой — деди атынан таныған Беруний. Аманлық болса болар еді.

Айтқанындай-ақ өкпеси өшип, айтар сөзин айта алмай аттан түсті де, Хасан Берунийдің мойнынан қушақлап турып:

— Тез жыйна мыналарыңды, жыйна, жыйна! Қаламызға жау шапты! Хеш нәрсеге қарама! Хәзир тек өз жеке басыңның, қала берсе бала-шағаның басын аман сақлаудың ғамын же! — деди қаплығып Хасан.

— Не өзи достым, Зәуре аманба, Райхан жан аманба? — деди албырақлап Беруний.

— Бәри де аман. Хорезмнің шетине жау келди деген хабар алынды. Қарамайсыз ба анау отларға, аспандағы асықтай жұлдыздың арт жағындағыны көресиз. Аспанға шығып турған отты көрмейсиз! Қарасаңыз бойма! — деп күйінди хабар минараларының барлығын қолыменен бир силтеп көрсетип Хасан. „Қуралларыңызды өзлериміз жеткереміз. Қалаға асығың, миниң, атларға!“

Дурысында да армиллаларды дузеймиз деп ауара болып жүргенде хабар минаралары басында жанып турған отларды да абайламай қалыпты. Болмаса хәр бир еки ат шаптырым жердегі хабарлаушы минаралардың басы әдеп пысқып, соң ол пүтин булт пенен тутасып кеткен еді. Демек ел шетине жау келди. Сол уақытта қалада дабыл қағылды. Хәммени қала қамалына шақырушы хабар берилди. Қашқан қаш, урда-тық, апырсапыр, уй-шуу, қым-қууыт, зар жыласпа, еңиреспе... дем сәтте ақырзаман түстиде қалды. Көп заманлардан берли урыс деген бәлени көрмеген, тыныш турмыста жасап киятырған хорезмликлер үстине жау қуйылып қалғансоң бирден албырап қалды.

Бәринен де жаманы, егер жау қуйылып қала ғойғанда да қала душпанға төтепки бермек түүе өзи ала-алла менен зорға отыр. Бир жағын Джайхун кемирип атыр Әбу Абдаллах шахтың ләшкерлерин Абивердекке жибергенине бир қанша уақыт болды. Қала кими менен жауға қарсы тура алады? Соншама данқлы Хорезм мәмлекетиниң тәғдири шешилетуғын кун келеді.

Өз-ара жәнжел, Әбу Абдаллахтың жеке мәпине көре сугылыспайтуғын жерге сугылысып, қараханийлердин тилине ерип мине Хорезмди әскерсизде, қорғаныўсызда қалдырды. Нәтийжеси не болары гуман.

„Жаманның аяғы сегиз, бири болмаса бири тийеди-ә!“ Әбу Абдаллах соншама жерди алып жатқан Хорезмге Авивердтиде қосып алмақшы болыптымыш! Мине саған Авиверд! Ақмақ, ҳалын билмей душпан арттырған ҳарамы, ақмақ“ . . . деп гүбирленди атының зәнгисин таба алмай атырып Әбу Насыр.

Әбу Насыр менен Беруний сол күйиниўи менен атларды қуыйнлатып, қалаға шапты.

СЕЙСХАНАДАҒЫ ОҚЫЛҒАН ХУКИМ

Бүгинде Хорезмнің ең ыссы күнлериниң бири еди. Қаланың он еки дәрўазасының суўға кеткен Хаңқа дәрўазасы менен Шахрисабз дәрўазасынан басқасының барлығының да аузы пал ҳәрресиниң уясындай быкнаған адам. Хешкимниң қаладан сыртқа шығыўға ҳақысы жоқ. Барлығы да қалаға кириўге умтылып, қала дәрўазаларының алдында үлкен бир тығылыс уратутты пайда қылды. Ал жалғыз ғана дәрўазадан қаладан шығып кетиўши саўда кәрўанлары шығарылып турыпты. Соншама асығыслық пенен түйе ҳәм пиллерин қыстап айдаўларына қарамастан олардын да арасынан сыбай-салтаңлар ишке өзін урып атыр.

Қалаға кириўшилер менен шығыўшылардың шаңғытынан бир-биреўди көриў қыйын. Сырттан қарап турған адамға Кят қаласының барлық адамлары қырман суўырып атырғандай ямаса түтинлик салып атырғандай еди. Көтерилген шаң әлле қашан-ақ терек жапырақларын аппақ қылып үлгерген еди. Адамлардын тек қурығана жаслы көзлерине қатып қалған аппақ шаң арасынан жылтырап қап-қара көзлери көринеди. Бир-бирин даўсынан танымаса, кийими ямаса бет ажарынан ажыратып алыў қыйын. Оның үстине Шах әмири ҳәм ески әдет бойынша ийегинде жаны бар еркеклер ҳәйкели матам кийимлерин кийип алған. Ал өзи қара кийим аппақ шаңға батқан соң қалай қара болсын. Қарада ақ, ақ та ақ болып қалған.

Қаланың иши ууда-шуу, биреу бақырған, биреу шақырған. Оған қоса бір сумлықтың боларын билип тұрғандай жибине таслап тұрған атларда тынбастан киснейди. Сыйырлар менен өгіздердің аузына тыным болмады. Ешеклерге не тұрыс, тап барлық Хорезм ешекке толып кеткен шығар деп те ойлау мүмкін.

Әбу Насыр менен Берунийдің киремиз деп қанша урынғаныда пайдасыз болды. Олар қаланың он дәрұзасынанда умтылып көрди, егер рет күтип тұрса, ярым ақшамда да кире алыуы гүман еди. Ал оларға кире-гойың дейтуғын адам табылмады.

„Ийг ийесин, пышық бийкесин танымайтуғын“ бір заман болды.

Сонлықтан Шах дәрұзасынан кириу мумкин деп ойлап, екеуі атларын желдире жөнелди.

Айтқанындай-ақ Әбу Насыр дамолла менен Берунийди күтип тұрған Әбу Абдаллахтың қойған адамлары менен бала-шағалары, барлық Шах медресенің талиблери, ағайын-тууған, қоңсы-қобалары буларды көриуі менен ақ атларын айтып шуылдасып қоя берди...

— Әбу Насыр дамолла... Мухаммеджан... Сизлерди Бағдад дәрұзадан күтип аламыз. Шах дәрұза хәзир ғана жабылды — деп қышқырысты биреулер.

Беруний менен Әбу Насыр дамолла Бағдад дәрұза бетке қарай шапты. Күтип тұрыушылардың топарлары да сол өзлери тұрған қала дийуалларының үсти менен Бағдад дәрұза таманға шубыра баслады. Беруний қанша тесилип қараса да, „Қундызханды айырып танып алмады. Ал қанша жүрегі липпилдеп тұрса да, көпшиликтің ишинен ажыралып „мен Қундызхан ман“ дейгойыуға олда тартынды. Тек анда-санда көз асты менен сол атлы баратырған Берунийге бір қарауы менен Бағдад дәрұзаға келип жетти.

Дәрұза алдында ишке кириуге ынтыққан топар-топар адамлар болғаны менен оларды киргизбей басқа дәрұзаға силтеп тұрған жасауыллар, дәрұзамаң хожалары, олардың үстинен қарайтуғын хас-хаджиби екеуін күтип алды да, дәрұзаға киргеннен кейин тарса жауып, таярланып қойылған ат хәм өгіз арбаларын дәрұзаға тақап қойды.

— Адамлардың барлығыда ишке киргизилсин, — деди Әбу Насыр дамолла шуылдасқанлардың үстинен бір шолну жасап, — киртилсин!

— Әлбетте, киргизилсин, — деди дамолланың сөзин тастыйқлап Беруний. Дәрұза қайтадан ашылып, сыртағылар ишке қарай гүу басты.

Кире беріуде, Берунийдің хә дегеннен ынтыға излегени Қундызхан болды. Матам кийиміндегі Қундызхан бір топар адамның арасында Берунийдің көзине түсіуінде, түспесінде билмей қысынып, адамлардың қағыспасында ығысып жүр еди. Көзден аққан жасы бетіндегі аппақ шаңменен уйқасып әлде қашан ақ, бет әпшері алағожалақланып қалған еди. Сол тәкилеттегі жүзин көрсетиуге қысынып тұрған Қундызхан еситилер-еситилмес қылып:

— Райханның атасы, — деп дауыслады қәдимгі нәзик, дауыс пенен. Оның дауыс қанша нәзик болсада, қорқыныштан дирилдеген хәм аянышлы еди. Сол уақытта көзи көзине түсіп кетип Беруний Қундызханға қарай тасланды.

— Райхан қайда, кимге таслап кеттиң? — деди үзип алғандай етип Беруний.

Қундызхан қанша өзін услағаны менен Берунийди көрген уақытта көз жасы ериксіз түрде оның жүзин жууып кетти.

— Райхан аман ба? — сорады Қундызханның көз жасынан гүдикленип Беруний.

— Үйде, енеме таслап кеттім... Қундызхан Берунийдің сонынан ерип үйге қарай жүре берди.

Үйине киргеннен кейин Қундызхан Берунийдің ийинине маңлайын қойып ишиндегі бар хәуирин бір шығарып алды. Өксип-өксип жылағанда көз жасы Берунийдің ийинин ләмледі.

— Жылама, Қундызхан, жылама балалық етпе. Бир илажы болар, Қундызхан, — деп жубатқан болып атыр. Лийкин еркеклик етип өзін қанша салдамлы тутайын дегени мен шанағына толып кеткен көз жасы төгилип кетиуге сәл-ақ қалып тұр еди.

Ал ер жигит усындай бир жағдайда бала-шағанын алдында көзине жас алса, бала-шағаға не тұрыс. Соны билгеннен кейин Беруний Қундызханнан көзин тасалағандай болды да, сыртқы бөлмеге шығып көзин қатты-қатты қысып алып көздің уясына толып тұрған жасын мөлт-мөлт жерге тамызды да, көзлерин тез-тез сүртип хеш нәрсе билмеген адамдай ишке қайта кирди.

Жасаураған көз сыр жасырып тура алама! Көзине жас алғаны бәри бир беп-белгили еди. Мың ер жигит

болғаны менен хәр кимнің өзінше бір дәрти бар. Тап бір миллионға шамалас Кятлилердің хәр қайсысының өзінше бір дәрти бар. Кимисиннің үйіндегі ер адамы ләшкерлікке алынып, ғамхорсыз қалған тек қатын, бала-шаға болып қалған, кимиси кеше ғана жалғыз баласына қыз алып бүгін кешке тойға айғып қойған, кимиси сонша жыл күткен интизарын тап бүгін қушпақ нийетінде, ким атасын ямаса анасын әне өледі, мине өледі деп аұзына суу тамызып отырған. Кимиси сонша жыл перзентсіздіктен қамығып тоғыз ай тоғыз күн көтерген құрсағынан шығажақ перзентіне бүгін ярым ақшамда ма, таң алдында ма бір күліп қарап шерін тарқатпақшы. Кимиси имарат тойының гешир пыязын туұрап атырған, кимиси түсирген келинине неке қыйдырып атырған, құлласы хәрким хәр қандай дәрт, қууанышпенен күн кеширіп атырған пайытта усы сумлық болып қалды.

Ал Берунийдің дәрти барлық кятлилерден өктерек. Берунийде „балам не қыламыз?“ деп сораитұғын ата-анада жоқ. Атасы да, анасында изли-изинен өліп кеткені қашшан! Енди есине кирип атасы менен анасының қәбири үстине бір белгі салыуды нийетлеп ертең-ертең менен қолы да тиймей жүргені бәрінен бетер ашынарлы еді, әрн илимпаз ушын соншама баслап, ислеу хәм енди ислейин деп жүрген жұмыстардың апатқа ұшырауынан, енди ислеу имканиятынан биротала айрылып қалыудан ауыр дәрттің болыуы мүмкінбе? Оның үстине өзіннің хәм жалғыз улы Райхан менен Құндызханның бүгінгі күнгі тағдири не болмақ? Қалайынша хәм қәйткенде бас паналау мүмкін? Қара басының, хожалығының саулығын гөзлеп қаладан шығып кетиу мүмкін бе? Ол адамгершилікке жатарма еді? Ал шығып кетейик деп ойлайын, мени ким шығарады? Шықтым. Қайда бараман? Айналаның барлығы жау емеспе? Қайсы жерге барып баспаналау мүмкін? Мине бул сораулардың бәрі де бір қара басының ықтыярындағы тез шешіу тийис болған күшинен келмейтуғын қиямет сораулар еді. Бирақ, Беруний бул қыйын сорауларды өзінше таллады, тез бір шешімге келді.

— Құндызхан, қапа болмаң. „Мың қайғыдан бір пайда жоқ“. Райханды жылатпаң, атаңлардікіне барып отырың, — деди де шығып кетпекши болды.

— Сиз қайда? — деди барлық геүдеси менен Берунийге умтылып—усындайда қояғойсаңыз болмайма...

Құндызхан үзіп-үзіп сөйлеген менен бәрі бір, Беруний оның айта жағына түсинді.

— Мен қалада боламан... анау затларым... Хасанды күтип алыу керек ғой — деди де, асығыслық пенен есиктен шыға жууырды.

Құндызхан ериксіз рәуиште есик алдына шекем жууырып барғанын билмей де қалды. Берунийге бирер нәрсе деп қышқырғысы келип оқталып еді, әдеплилти басым келип өзін-өзі тоқтатып қалды. Сол ұақытта анасында кирип келді.

— Хә қызым Құндызхан... Мухаммеджан үйдеме?

— Хо анау баратыр, билмедим, ағамды күтип аламан — деди, Құндызхан.

Кемпир, қызын тынышландырды.

— Қайтар қысынба, атасы да кетти сол жақта Мүмкин соны көрип қалған шығар.

Сол шығып кетиуинен Беруний менен Әбу Насыр қара иңирде ғана қайтты. Азаннан кешке шекем олардың мурын симгириуіге де пурсасы болмады. Көп машақаттан кейін ғана Хасанды қалаға киргизип алды. Өйткені, пиядалардан гөре арбалардың гезегі соңырақ, келип қалаға ең соңғы арба киргизилип болғаннан кейін қала дәруазалары жабылды. Басқаша илажын таба алмай Армилла менен глобусты көмип таслауды ойлаған Беруний:

— Дамолла, қандай-қандай күн болып қалады. Барлық затларды купиялап көмип тасласам деп ойлайман, сиз не дер екенсиз? — деди атасына.

— Оның жүдә мақул, Мухаммеджан. Бирақ сен ол туұралы басыңды қатырып жүрме, ұақыт жан алқымға тақалып тур. Сен өз басыңның ғамын жеуін керек. Затларды көмиу, дағы етиуди Хасан, менен маған қой. Қалай еткенде қаладан шығып кетиу хәм қайда барып баспаналауды ойла... Бизлер болсақ... қуданың не салғанын көре жатармыз... Ертеңгі күні қарап болған Кятқа бәріненде бетер сен керексең, түсин гәпке!... — деди Әбу Насыр ойланып туырып.

Қорған сақшылары „жауды ертең азанда күтип аламыз“ деп қала барлық таярлықтарды көрип атыр. Бул тосаттан тап болған жұмысқа қаладан Абивердке шығып кеткен ләшкерлерден басқа қолынан ис келетуғын

барлық аламан жегилди. Шабарманлар жаўдың қайсысы қаяқтан екенлигинің тәкеллесін жеткерип, „Шах Абдаллах бүгін өзінің қасына барлық әмелдарларын, илимпазларын, әйтеуір ким ойласық бере алғандай болса, солардың барлығын шақыртып атырыпты...“ десип жүр.

Үйден кирер-кирместен-ақ Шахтың шақырған хабарын еситкен Әбу Насыр менен Беруний жаңа ғана қолына алған бір кеса шайын ишип тауыспастан-ақ шах сарайына асықты.

Әдетте шахтың шақыртыуы онғылықты болмауы еді. Сонлықтан бұл тосаттан шақыртыуды қорғаныу илажларына байланыссыз болуы тийіс деп ойласада, екі үйдің бала шағалары қашан олар үйге қайтып келемен дегенше шенгел төсеніп, муз жамылды.

Гүлистанның жазғы сарайының үлгісін қайталап тұрған Хорезмшахтың Кят жазғы сарайының хәр қайсысы бір гүлдің иренін хәм сыпағын беріп тұрған төрт жүз алпыс сүтін қаланың барлық даңқына хәм көркемлігіне, қуатына хәм оның жаўдың қолы жетпеслігіне ортақ болғаны менен бүгінгі келгендерге ол бір аянышлы, ғамхорсыз, күшсіз хәм матамлы, хорезмшахлар даңқын өзлері менен бірге жерлейін деп тұрған мазарстанға усады. Киргенлердің хәр қайсысына сарай сүтінлері: — „Хәр заманға бір заман, ұақтында Батыс пенен Шығыстың әрманы болдық. Енді бизлердің төбемізге байыулылар уялайтуғын уақыт жетті“ деп сыбырлап тұрғандай. Ал оның ғайры нағыш хәм бийік қапылары: „киринлер, қутлы аяқларыңыз бенен босағамды ең соңғы рет атлаңыздар. Енді бизлер өзиміздің қутлы босағаларымыздан душпанымыздың қутсыз аяқларын атлатыуымызға туұра келип тұр“ дегендей аңқайған.

Жазғы сарай өмирінде бүгінгідей толған емес еді. Сонлықтан қатнасыушылардың да кейіплері пүткіл басқаша, әлде неден үрейленген, хәркімнің купия сыры барға усады. Сарайдың сулыұ сыпаларының барлығыда адамлар менен бәнт. Тек сыпа шетіндегі гилем паласлардың шет-шебирлерінде биреу, екеуіге орын қалған еді.

Барлық кедиверлердің кедхударлары қалдырмай шақыртылғанлықтан кейіннірек кириушілер сыпалардан томенде де отырды.

— Жайғасқаныңызша отыра беріндер ағайынлер, — деп дауыслады Хас Хаджиб. Оның да, мұдамы күлешірай берген бет-ажары бүгін ант ишкендей сарғайған хәм матамлы еді. Адамлар мақұл жайласып болғаннан кейін әдеттегі Шахтың шығатуғын қапысы алдында тұрған қапының жақлауындағы тұрғанларға бір нәрсе деп сыбырлап еді, тап сол минутта-ақ Әбу Абдаллах шах иштен шығып келді.

Бүгін сарайдағыларды таң қалдырған тағы да бір жағдай пайда болды. Әдетте Шах минберине шекем зәмберден түспейтуғын хәм сезилер-сезилместей етип басын ийзеп ғана сәлемлесетуғын шах Әбу Абдаллах бүгін өз аяғы менен келді. Шах минбердің шетіне аяғы тиіер-тиімстен хәр тәрпине гезек пенен бурылып кишипейиллилик пенен аманласты хәм екі қолын көтеріп хәммеге еситілгендей етип:

— Бир алланың рәхйімі несип етсин, қәуип-қәгер, от-суу бәлесинен, душпанның қәхәринен аллаталаның бир өзі сақласын, аллахы әкбәр! — деди. Сарайдың иші усы кейінгі „Қудайдан ұллы хешкім жоқ“ түсінигіңдегі арабтың екі сөзі менен жаңғырып кетті. Аламан шахтың қәдімгисинен әлпайымлау минезіне қайыл болғаны менен ишинен таң қалуға еді.

Шах барлық кележақ-кетежақларды ортаға қойды. Бәрінде айтты. Сырдың купиялылығы деген нәрсе сақланбады. Қан төгілейін деп атырғанда сыр жасырған менен не пайда. Шахта сырын ақтарды, қатнасыушыларда сыр жасырмады. Хәзир шахтың хеш кимгеде ғазап тигіп отыратуғын уақты емес. Отырғанлар соны түсіндіме, шахтан тартынбастан сораулар дөндире баслады:

— „Шығасы шығынға ийеси басшылық етип“ отырған жоқпа?

— Хорезмнің үстіне душпан келді дегенди бизін урпақларымыз ғана еситіп, көріп отыр. Буның себебин не менен түсіндіресіз?

— Хорезм шах ләшкерлері қайда? Ким ушын урсып жүр, Кимнің жарғысын жарып жүр?

— Хорезм халқы ортасындағы өз-ара жәнжелдің себебин қалай түсініу мүмкін?

— Ләшкерлеріңіз сыртта жүрген болса Хорезмди ким менен хәм не менен қорғамақшысыз?

— Хорезм қарап болыу алдында тур. Буның бас айылкери ким? Буны билип өлгениміз жақсы.

Әйтеуір, хаткерлер мыннан аслам сорауларды жазды. Булардың хеш қайсысына жууап қайтаруға не шах, не ұәзийрлер батына алмады. Сөйтіп хорезм пухаралары түүе олардың жас үлкен әмелдарлары да, кедхударыда өзлеринің не ушын өлетуғынлығына жууап таба алмай-ақ қойды...

Әсиресе ең кейинги сорауға жууап бериу қатты түрде талап етилди. Деген менен „Дауагерин қазы болса, дадыңды алла берсин“ дегендей, хорезмилердин бас дауагери шах Әбу Абдаллах болғаннан кейин „дады“ аллаға жетпес“ еди. Өйткені хорезмликлер ушын „алланың жердеги саясы“ болған-шах бул сорауларды „алланың қулағына сыбырлай алмас“ еди. Солай етип хеш-ким неге шақырылғанын билмеди, хешким хеш хабар алып кете алмады.

Беруний менен Әбу Насыр Сарайда хошласты.

— Сен үйге бар, мени күт, уйықлап қалма. Балаларға да хеш нәрсе демей-ақ қой. Мен шахтың жеке қабыллауында болыуым тийис усайды,—деди Берунийдин қулағына әстен ғана сыбырлап Әбу Насыр.

Беруний үйге тауықтың алдыңғы шақырымында келди.

Уйқы менен ауқатта ар барма. Құндызхан апасы менен бирге буларды күте-күте көзлери төрт болып сол отырып қыйсайған жеринде, ал Құндызхан болса, Райханды емизип отырып сол бесикти таяныуы менен уйықлап қалыпты. Оның тымса емшеги әлде қашан Райханның аузынан шығып кетип аузына тийер-тиймес болып тур. Ана баласынан несин аясын, ийип кеткен емшегинен тамшылаған сүт әлде қашан Райханның бет-аузын сүт тамшылары менен жуып таслаған еди.

„Оянып кетсе қысынып қалар, әри уйықласа атам келгенше уйқылап-ала қойсын“ деп ойлап Беруний аяғының ушынан басып алдыңғы бөлмеге шығып дастурхан әтирапына келип отырды. Бир тәуликтен бери аш емеспе, әтештанда отқа қойылған шәйнекти алып шай ишиуге киристи.

Ең кейинги кесаны ише бергенде даладан аяқ сесті еситилди. Беруний дәслең әстен-әстен, соң қаттырақ-қаттырақ жөтеліп жиберди. Сергек жатқан Құндызхан секирип турып, анасында түртіп оятты.

Әбу Насыр дамолла кирип келип булда дасурханға жапырылды.

Азанлы берли күтип отырған ағайин-тууған, қәуми-қарындас, қоңсы-қоба Әбу Насыр дамолланың қайтқанын бирейи бирейинен еситип сейсханаға жыйналды, не хабар, не гәпти сол өзлеринің дамолла-жасулкенинен тынлағысы келди.

— Муххамеджан! атаңның-ыңқ етерге халы қалмады, халжағдайды өзиң түсиндир. Мейли олар жағдайдың бәрин түсинсин, әуладларымыз өз бабаларының не ушын... билип қалсын — деди. „Қырылатуғынын“ дегенге тили бармай Әбу Насыр.

Беруний әри дамоласы, әри атасының өтинишин қайтара алмады. Усы сейсханаға жыйналғанлардың ортасында ең биринши рет ким билипти, мүмкин ең кейинги ирет шығар, шығып сөйлеуге туура келди.

— Жан бар жерде қаза бар. Тууылған соң өлмек бар. Жаманлық айтпай жақсылық жоқ. Кимди набыт қылды, ким тыныш елге бүлік салды, оны әлбетте, бәримиз бирдей түсине бермейтуғын шығармыз. Достының, душпанының ким екенлигин билип қойыу жақсы. Кимнің басына не күн тууады, қайдан билеміз,

Мүмкин бизлерди үлкен апатшылық күтетуғын шығар. Ал келешек урпақларымыз бизлердин тәғдирлеримизди кимнен сорайды? Ата-бабаларының өшин кимнен алыуы билмей дағдырар. Аталарымызда бизге хешнәрсе демеди-ау“ деп окиниш етер. Сонын ушын жүрек сезген нәрсени айта кетейин. Егер, душпан қалаға басып киретуғын түри болса, маған қаладан пүткіллей шығып кетиуге, сизлер менен алшақ түсиуге туура келеди. Шахтың ол тууралы келисимин алдық...

Ағайин-тууғанлардың ишинде тынышлық бузылды. Өзин тоқтата алмағанлары басшысыз қалатуғынлығына қыйналып көз жасларын төкти. Ал ақыл—еслиреклери буны өзінше мақұллап, қапталындағы көз жасын булап отырғанларды алдарқатты.

— Аўа, — деп дауам етти Беруний. — „Айралық өлимнен жаман“ деген. Деген менен тәғдиримиз бизге соны несип қылған екен. Шахымызда соны буйырған екен, биз соны ислеуимиз тийис. Хәзир гәптиң пайызы мынада—душпан ким, дос ким? ишимиздеме, тысымызда ма?

Беруний қанша өзін берк тутқаны менен көзине ериксіз келип қалған жасын ирке алмады. Бетін сыпырған болып елеусіз сүртип жиберди де дауам етти:

— Душпан ишимизде де, тысымызда да бар. Ишимиздеги душпан — Хорезм шах сарйындағы қала хәм ұэлаят ҳәкимлериниң өз-ара қырқысулары, ала ауызлықлары болып отыр. Сыртымыздағы душпан сол алауызлықларды өз мәпине пайдаланып атырғанлар. Сол тынышлық Хорасаннан бузыла баслады. Өткен жылғы Хазараспан тутып әкелінген ҳарамы Әбу Әлиди билесізлер ме?

Және тынышлық серпилди.

— Мине, — дауам етти ол. — Барлық бәле сол нәлетийден басланды. „Жаманның аяғы сегиз, бири тиймесе бири тийеди“... деген мине усы. Хорезм менен Хорасан султанлары арасында отыз үш жылдан берли дауам еткен аңлыспаның қурбаны болған Әбу Әлидин себебинен пүткил Хорезм усы ҳарамының қурбаны болып алдында тур. Оның мәнисине шахымыз — Әбу Абдаллах я түсингей, я түсинбегей. Түсинбейди, түсингенде оны әлле қашан-ақ зинданнан босатып жиберген болар еди. Бир ҳарамы ушын пүткил Хорезмди бұлдирип алыу мүмкин екенлигин түсиниу керек еди. Мине, усы гөдеклигимиз басымызға жетейин деп тур...

Беруний иркилип калды. Ағайинлер және тынышлықты бузды. Өйткени, Әбу Әлиди әкелип зинданға салып қойылғанын биреуи билсе, биреуи билмес еди. Олар Берунийди және тыңлағысы келди.

— Айтөс, Мухаммеджан, айтөс қарағым, — деди Әбу Насырдың әмеки аталарының бири. — Түсинип өлейик, қарағым.

— Айт, айт! — дауыстар төкирарланды сейисханының төринен.

Беруний ғаррының аппақ сақалына узақ қарап турды да бираздан кейин „айта берейин бе, адамларды иркип отыратуғын ўақыт емес ғой“ дегендей қылып атасы Әбу Насырға қарады...

— Айта бер — деди ол әстен ғана. Беруний сөзин дауам етти:

— Хорезмнің атайы душпаны Қараханийлер еди. Буннан отыз жыл бурын мине усы қараханийлердин ханы Харун Қарахан хорезмди ўайран қылыу нийетин-

де Баласагуннан¹ атланған еди. Жолда ауырып, қайтыўға мәжбур болды, жолда өлди.

— Жуп жағасынан қудай тутқан екен, қудай тұқырды! — деди төр бетте биреу.

— Аўа, сол жолда өлди, — дауам етти Беруний, — Енди бул Хорезмнің атайы жаўы Хорасан² болып алды.

Хорасанның Абдель — Мәлик деген патшасы өлип, патшалық тюрклерден сатып алынған қулы. Алып Тегинге тийди. „Тентекке тел бер, еки қолына бел бер“ деген емеспе, құллықтан нөкерликке, нөкерликтен есик ағасы лауазымына көтерилип, „құл қутырса қуўыға қармақ салады... „Елирип, тумлы-тусына ауыз салып өлди, орнына Исхак деген баласы қалды. „Құл баласы құлға усап“... атасының жолын қуўып Афган жерлери менен Иран жерлерин пәйге³ қылды да, хәзирги Афган жериниң түслик-батысындағы Қабул менен Қандағардың ортасындағы Газна көли жанынан қала салдырды, Тюрк султанлары усы Газнаны мәмлекет орайы қылып алды. Исхактың мйрасы Пири Султанға Пири Султанның мйрасы сатып алынған құл Сабук-Тегинге қалды. Олда бизиң Хорезмге тисин қайрады. Мине енди азыўлы душпанымыз усы Сабук-Тегин болып шықты. Ол хәзир „әлемнің тутқасы қолымда болыўы керек“ деп Афган, Персия, Хиндстан хәм Хорезмди өзиниң қамшысының астында ийилдирмекши болып отыр.

— Көзине қан толғыр құл! — деп ғазапланды биреулер.

— Аўа, сөйтип, — деди дауам етип Беруний. — „Бүкир бала ел бузып“, буннан еки жыл бурын Хорасанның патшасы болған, хәзирги Кят зинданындағы Әбу Әли Ибн Симджур, Саманийлер Бухарасына сағкиншылық етип Баласагундағы Қараханийлердин Бограханы менен астыртын шәрт жасасқан. Шәрт бойынша Саманийлерге тийисли жерлер Әбу Әли Ибн Симджур

¹ Баласагун — Қараханий тюрклері мәмлекетиниң Қашғарға көшкенге шекемги мәмлекетлик орайы. Қырғызстанның хәзирги Тоқмақ қаласының орны. Бул қала Қарабаханасынан хәзир Боран мирасы ғана сақланып қалған.

² Хорасан хәзирги Түркменстан ССРы хәм Афғанстан менен шегараласатуғын Иранның арқа шығыс областы.

³ Пәйге — шығырдағы аттың жолы.

менен Богра-хан ортасында бөлинийи тийис екен. Ұәде бойынша Богра-хан тап былтыр Бухараға ләшкер тартып келди. Саратаннан бурынғы айда Бухараны басып алды. Илажсыз қалған Нух Ибн Мансур қашып жүріп өзиниң бурынғы досты, хәзирги жаўыз душпаны Әбу Әлиден жәрдем сораған, әлбетте, ол жәрдем бермеген. Қашып жүріп Нух Ибн Мансур ләшкер жыйнаған. „Қараханийлерден өш алмай қоймайман“ деп ойлап бизиң шахымыздан — Әбу Абдаллахтан жәрдем сораған. Өзинизге мәлим, шахымыз ҳешкимге ойласпастан Нух Ибн Мансурға жәрдем берген. Хәзир Хорезм ләшкерлери қалада жоқ, сол Мансурдың қол астында қырылып атыр. Ал бизлер болсақ мине, душпан найзасына еңсемизди тутып отырмыз.

Аламан ғаўырласып кетти.

— Бас душпанымыз Әбу Абдаллах десеңизши! — даўыслады биреўлер ортадан.

Беруний Әбу Насырға бир қарап қойды да аламанға қарата, буны өзиниз биле бересиз“ дегендей етип қолын бир көтерди. Аўзынан не шығар екен деп күтип отырған аламан ол қолын көтериў менен силтидей тынып қалды. Соң сөзин даўам етти:

— Оннан кейин Үргенч әмири Мамун бин Мухаммед жәрдем берди. Берген жәрдеми ушын Нух бизиң Шахымызға Абивердти¹ инам етиўге ўәде берди.

Мине бәлениң бәри усы дүнья қумарлылықта. Абиверд ушын таласған келип шықты. Әбу Әлий Абивердти Әбу Абдаллахқа бермеймен деп шатқаяқлап жүр еди. Абиверд ушын урыста Әбу Әли Хорезм әскерлериниң қолына түсти. Хәзир зинданда жатыр. „Шағалдың неше таўық жегенин ким билсин“, Нух: „Әбу Әлийдиң гүнасын кеширдим, босатып жибер“ деп талап еткен, шахымыз жибермей қырсығып отыр. „Әдепте араласпаў керек еди, оның бер жағындада, „ал“ деди алдық, „бер“ деди бердә, барлық бәле бизиң шахымыздан, сол өзи зинданда ушлап отырған Әбу Әли ушын болайын деп отыр. Ата—баланы, бала-атаны таний алмайтуғын күн мине бүгин Хорезмниң басына туўайын деп тур. Шабан айының питиўи менен Хорезм елиниң дәулети қайтайын деп турыпты.

¹ Абиверд—Хорасанның ең әйемги қалаларының бири. Бул уақытлары Абиверд Абу Алидиң бийлигинде еди.

Жайхунның кемирип жеп атырған Кят қаласы бүгинбе, ертең бе Нухтың күйеў баласы Үргенч әмири Абу-Л-Аббас Мамун бин Мухаммедтиң ләшкери тәрепинен ўайран болыўы сөзсиз, ҳалайық.

— Бир аллам Реҳим етсин! — деп шуўласты ҳалайық.

— Шуўласқаннан пайда жоқ! — деди Беруний. Оның кеўли бузылып, даўысы тарғылланып шықты.—Хәрким өз басының ғамын жеўи керек. Бизлер наилажбыз. Көрисий несип болама, болмайма хош болыңлар, мен қаладан шығып кетийим керек.

Аздан соң ағайын-туўғанлар ботадай бозласып, Мухаммед пенен хошласты.

— Хош Хасан достым, топырақтан тысқары болсам не хабар өзимнен болар, хош — деди қара көзлерине жас алған Беруний қайын ағасы Хасанға.

— Хасан жан, Мухаммедти еглем, — деди Әбу Насыр дамолла.

— Мухаммеджанның шахымыз бененде хошласыўы дәркар...

ҲИЖРАН

Хижран ҳасиретинен шығар болды жан,
Айралық зарпынан болды баўрым қан.
Бабур.

Таўыстың мөканы болғанда бостан,
Келерме есине, сирә Ҳиндстан.

Хисрау Дехләўий

Бүгин Кятлилерге қосылып күнде жылады. Түсген кейин қайдағы бир болмаған жағымсыз шамал тап қара иңирде де тынбады. Шамалдың шанды көтериўден басқа не жұмысы болсын, ала шаңғыттан қара көзди ашыў мүмкин болмады. Буныда кятлилер әлле нелерге жорыды. „Хорезм, дин мөканы еди, динниң мөканының тынышы бузылғанын қудай талада билдирип атыр“.... „Ҳей шебер аллам, бизлердиң көз жасымызды көргениниң белгиси болғай да...“, „Қудайымның берген тынышлығының арқасында қудайды да есинен шығарып менменсип кеткенлердиң көзине көрсетип атырғаныой...“ „Әйтеўир, хәрким аўзына не келсе айтып атыр...“

„Берунийдің қаладан шығып кетиуі купия болсын“ деген шахтың тапсырмасына қарамастан оны узатып салыуға әдеуір адам жыйналып қалған еді. Олардың хәммесинің көзі жаслы. Деген менен дауыслап жылау ғалауыт пайда қылып қалыуы мүмкін болғанлықтан узатып салыушылар аузын қоллары менен басып үн шығармас еді. Әбу Насыр Мансурдың хаялы, Хасан достының хаялы Құндызхан менен Берунийди гезекпе-гезек қушақлайды. Олардың хәр қайсысында өксип-өксип жылап жиберіуге таяр, Деген менен ұсындай бір жағдайда жылауды рауа көрмей қамығып қояды.

— Риза болың өлмесек, көриспек несип етсин, топырақтан тысқары болсаңыз хабарыңызды билдириңдер...

— Райханжанға хабардар болың, Ауыртып алмаң, жүрими болсын...

— Мухаммеджан, жүрген жериңнен хабарыңды бер, сапарың оңлы болсын алдыңды алла ашсын...

Хошласыушылар Берунийдің аузына тигилди.

— Солай дамолам. Кеулинизге алмаңыз. Патшаң ахмақ болса даналар үшін өз басын патшасының нәзеринен аулағырақ тутқаны мақул. Әбу Абдаллах менің жеке басымға ғой жаманлық етпеди. Деген менен ауғалды мынандай қылғаннан кейін мен оны хеш қандай жақсылауға батылым бармайды. Сизде бас сауғалаудың ғамын жең... Барлық хызметіңіз үшін ризаман. Өмірімше сизге миннетдарман. Сизде риза болың — деди де Беруний, Әри атасы, әри дамоласы Әбу Насырды қайта-қайта қушаққа алды.

Бұл Кят сарайының атақлы илимпазы, Мухаммедті әл-Беруний етип таярлауда елеулі орны, хызметі бар, Әбу Насыр менен Берунийдің ең соңғы хошласыуы еді. Берунийдің баласы Райханды, Әбу Насыр дамолланың ең соңғы сүйіуі еді.

Күн сол ала бурқан шаңғыты менен батыуға қолайласты. Артына қарай-қарай кеткен Беруний „Неде болса Кяттан қашықлау барып тасаланыуы керек“ деген шешімге келді де, күн батыуға мейіл бергенде Кердерге қарай тартты. Құндызханның қолында Райханнан басқа бір кишкене түйіншік бар. Жағысқа келемен дегенше „батпан жүк бара басып“ жүк көтеріп көмеген Берунийдинде, Құндызханныңда қызыл майы

шықты. Адам үшін айыр мийнетке шынығыудың бірден бір дәркар нәрсе екенін Беруний тап сонда сезді.

Хәмме өз жеке басының ғамын жеп қала қорғандарына тығылғанлықтан Кят этирапында Беруний, Құндызхан хәм қолындағы Райханнан басқа қыбырлаған жан жоқ еді. Тек Қаратау үстіндегі хабар минарасынан қайтадан түгін бурқырай баслады. Кердер жағысындағы кемелерде сол байлауы менен қалған жерінде қалған.

Бір саат иркилиу жерді көкті қапалаған жау әскерінің қолына түсіу деген сөз еді. Ұсалаған қайығын минип төмен қарай ығыу бәрінненде мақул болады. Құндызханды қайықтың қолайлы жеріне отырғызып, жалма-жан төмен қарай ықты.

— Қаяққа барамыз? — сорады Құндызхан біраз ыққаннан кейін.

— „Дийғананың жол босыны болама“, қайда барсақта бүгін Кяттан қанша қашықласақ, сонша қәуертерсіз боламыз. Бір илажы табылар. Ол бұл жууабы менен Құндызханды тынышландырғандай болды да, бірақ бұл сорау еле берін жууап бере алмастай, зилдей айыр сорау еді. Сонлықтан Беруний өзінен өзі ойланып қалды. Кердердің ағысына қанаат етпей ескек пенен кемеге пәл беріп киятырып өзіне өзі де „қайда барамыз“... сорау береді де, жууабын таппай сарсылар. Сарсылғаннан шыққан шып-шып терін беліндегі потасы менен тез-тез сүртер еді. „Үргенчке барыу мүмкін емес. Мамунның қастын тиккен Кят қаласынан онда барып қалайынша бас паналау мүмкін? Гурганға ше? Ол оннан да қәуіпті. Онда Мамунның иниси хан. Гурганға барыу аш арысланның тырнағына барып түсіу деген сөз. Бас паналау үшін тек ғана Рей қәуіпсіз. Онда әри Хасан зергер бар. Бала-шағама бас панада, уақытша ислеп нан пулы тапқанға шекем тамақ та, жамылғыда сол Хасан болар“. Берунийдің бұл шешімі қандайда бір кеуіл тоғы болды да, тек ұсы шешімін қууаттай берді. Бұның үшін бүгін Қара таудың Қасқыр Сайын ямаса Кийик Сайын паналау керек еді. Ал оның есабынша ертеннен арғы күні Хиндстан кәрұанының Кятке түсетуғын күні еді. Кяттегі ахуалды билгеннен кейін кәрұан қалаға ир-килместен Урысайдан өте берген жердегі көл бойын-

дағы Кәрұан сарайда, Наўқаста¹ ямаса Дарсанға барып жатыу ушын Қара тау үстинен өтиуи тийис еди. Сонлықтан ертеңги бәлким арғы күни намазлыгерге шекем бир жерди паналап, сол кәрұанды күтиу ғана керек. Жылма-жыл Әбу Насыр дамолла менен келип Қара таудың тасларын геўлеп жүрип бир жерден Феруза усаған көк тас қыйыршығының мол жерин тауып алған еди. Ол кәрұан жолының үстинде болыуына Қарамастан гүзаршылардың өмирде нәзерине түсиуи мүмкин болмаған таудың елеспесиз бир жотасында еди. Жылда дамолласы менен геўлей-геўлей оныда әдеуір үнгир қылып үлгерген еди. „Мине сол үнгиримиз бүгин бизиң бас паналайтуғын меканымыз болады. Буннан басқа миймандослық қылатуғын бул Хорезмде қуысылықтың өзиде жоқ шығар“ деп ойлады Беруний. Олар қайықты жағада қалдырып усы үнгирге келди.

— Келдик, Қундызхан, қәне Райханды маған узат, өзин ийнимнен усла хәм ырғы — деди Райханға бир қолын созып.

— Енди, Райханды өзин ал — деди оны түсирип алып.

Өзи жүгин арқасына зордан салды. Соң Қундызхан услап киятырған түйиншикти де қолына алды. Өзим алып жүремен дегенине қарамастан Қундызханға бермеді.

— Райханжанды көтерип жүрсеңде жетер, шаршап қаласаң — деди мұдамы ғамхор хәм дыққатлы Беруний.

Үнгир дурысында да анау-мынау жер төледей бар еди. Уйықлап кеткен Райханжанның астына Берунийдің дуұхаты шапанын төсеп жатқарды да, Қундызхан уйып қалған қолын жазып алды. Келиншек өмиринде биринши мәртебе дүзде түнеп атырған баласына тигилип қарай берди. Беруний Қияттың аянышлы тәғдири туұралы ойға шүмип, бираз елжирей баслаған еди. Тез өзине өзи тәселле берип Қундызханның алдында жылаймайлық кейпин әшкара қылып алмаслық ушын ишинде дәрт қамалып турсада келиншегине:

— Сенде, уйықлап аласаң ба? — деди.

¹ Наўқас — қазирги Нөкис аэропорты қасындағы „Шорша“ қойымгершилигиниң орнында Наўқас деп аталатуғын Қушан дәуирине тийисли қала-қорған болған. Бул сөз парс (Наў) хәм әййемге Хорезм тилине тийисли еки түбирден (кас) қуралып бизиңше жаңа (наў), қорған қала (кас) деген мәнилерди билдиреди.

— Жоқ, уйқым келмеди, сондай әм уйқы боларма — деди, таңланып Қундызхан.

Жатып уйқы келерме сирә. Сол баяғы айралық, әри „изимизден қуўғыншы келип қалама“ деген қәуипте бар... Бул ғұл-ғұлалы түн уйқысыз өтті:

Беруний ертеңине де үнгирден қашықлап хеш жаққа кете алмады. Ал намазлыгерден сәл бурынырақ Қундызханға;

— Онда кешки аўқаттың ғамына кириссек, мен дәрьядан суў әкелсем, әри Үргенч әмири Мамунның хәкимин оқып келсем, кейин соған қарап әмел қылсам, сиз қалай қарайсыз? — деди Беруний.

Қундызхан „қорқаман!“ деўге оқталғаны менен, бундай ўақытта олай деў мүмкин емес еди. Сонлықтан соншалық нәзиклик пенен;

— Мейли әкелин, бирақ сақ болың атасы, бүгинше шай ишпей — деди ғамхорсып.

— Хеш ғам жемен, Қундызым, деди де, қолына қара дүмшесин алып Беруний туппа-туұры дәрья бойына тартты.

Төбешиктин басына серлеп минип әтирапты бир шарлады. Не атыз-шелде, не жолда қыбырлаған жан жоқ. Айлананың барлығы тым-тырыс. Және бир мәртебе дәрья жағасына қарады. Тынышлық. Тек үстинен оқтай зуу-зуу ете қалған шегежин үйреклердин ушқанынан басқа тынышлықты бузарлықтай хеш нәрсе сезилмейди. Әсте-ақырын төмен түсти де, әдеуір жүргеннен кейин адам бойын жасырар жасырмас шырпы шатанай жыңғыллықтың ишине сиңип дәрьяға қарай жүре баслады. Дәрья қәдимгише лепирип ағып тур. Ол лыққат пенен дәрья суўының жүзине үңилип турды. Тап өшип қалған жазыуды оқып турғандай кирпик қақтастан қадалып биресе жағаға, биресе ортаға, биресе өрге, биресе ыққа қарады. Ең биринши көзге тасланған нәрсе жылқының тезеги болды. Аз ўақыт өткеннен кейин Беруний турған жарқабаққа бир қара нәрсе келип урды да, ағыс пенен таўлана бергенде оның өлик екени көринип қетти. Гегирдекке шаншылған найза тап сол шаншылған күйинде қалған. Бирақ суўдың ағысы, адамның өли денесин қанша аудараман деседі, суў астында ығып киятырған найзаның сабы аўырлық етти ме, ол және дүс-төменине таўланып түсиуи менен тез ығып жөнелди. Және бир аздан кейин

бир бас кийим, оннан есиқ пенен төрдей жерде ығып киятырған ұзын зәңги көрінді. Берунийдің еті бірден түршигіп, жүрегі қатты-қатты соғып кетті. Сонда ол сол сууға қарап тұрғаны менен тұрып қалды. Тек анда-санда қулыны қалған бийедей бір бүйирине, тау бетке жалт қарап қояды да, және сол сууға үнiledi. Деген менен ымырт жабылып қалды. Ол ұшын енді мәселенін төркиніне түсиніу қыйын емес. Сонлықтан ол дүмшесін сол Хорезмликлердің өлигин шайған Жайхун сууына бір батырып алды да, Құндызханның қасына қарай шаққан жүріп кетті. Жолда көрінген кесе шөп болса қоймай қолтыққа басып „үйге“ келемен дегенше шай отынында жыйнап келді. Жолда киятырып ол Хорезмдегі болып атырған жағдай туұралы өз хукимин шығарды: „Хорезм мәмлекетинің заманы питти. Дүнья жүзинің әрманы болған мениң ұатаным, онын Кят қаласы тарийх жүзинен өшти. Енди ол байыұлылар мөканы ғана болып қалды. Көзи дүньяға тоймаған ахмақ патшалар мениң ұатанымның күнин мезгилсиз батырды. Гүлли Хорезм халқы қырылды, қырылмағаны қул қылынып айдалып әкетилди. Енди мениң қалған өмирим елден-елге қанғыұ менен өтетұғын болды. Танымаған елде, бийұатанлық турмыс кешириүге сазаұар болдым“ — деп ойланды ол өзинен өзи. Сөйтти де, кейнине шалта бурылып Жайхунға бір қарады. Қолындағы дүмшесинен уұысына бір толтырып қуйды да ишип жиберди. Ишинен: „Кятты бүлдириүге сениң қынырлығыңда жәрдемши болды-ау, қанша мазалы болғаның менен ұақты—ұақты усындай уу жуттырып уұықтыратұғын жерлеринде бар-ау. Мейли, сениң зәхәрлиде, мазалыда сууыннан ишиу маған хәм бала-шағама, Құндызхан менен Райхан жанға несип етсин! — деди хәм тез жүріп кетти...

— Келдиниз бе? — деди жалғызлықтан қорқып бір қысым болып отырған Құндызхан Берунийдің қас-қабағына тигилип.

— Келдим, қалай, Райханжан жыламады ма? „Үйимиз“ салқын емеспе? — деди дәлkekлескендей болып Құндызханға.

— Салқын емес, кеш болып қалды, аұқаттың жөни— деди Құндызхан Берунийдің кеулин алғысы келип.

— „Бір күнше қоян арығы“ деген емеспе? Нан-пан, шай-пай менен-ақ оңысармыз. Аұқат болса азанда кө-

рермиз, — деди де Беруний әкелген отынын сындырып от жағыуға бейимлесті.

Отта жанды. Шайда қойылды. Оттың жақтысы сыртқа сезилмеси ұшын үңгирдің аузына Құндызханның бешпентин керип илдирип қойды.

— Ауа, не билдиниз, не хабар? — Сорады Құндызхан.

— Кят қарсылық көрсетиу дегенди билмеген. Дәрья ағызып алып кеткен еки дәрұаза тәрепке кемелерден зәңги арқалы көтерілип, жау қаланың тас төбесинен қуйылған. Болар-болмас айқасыұлар ғана болған. Жазалау болмаған. Ал жазалау керек болғанлардың барлығын Ургенчке айдап алып кетип атырған болса керек. Әмир Мамунның әскерлери бүгин Жайхуннан қайтып өтти. Кятте қаншасы қалды, — бул белгисиз... Қулласы, сениң менен маған, хешкимге де енди Кят жоқ — деди ауыр гүрсинип. „Мейли, зыяны жоқ, „мын қапы жабық болса, бір қапы ашық“ деген. Күнимизди көрермиз, Ал халық...”

— Ургенчке қалай барамыз? — деп сорады аң-таңы шығып Құндызхан.

Бул сорауда зилдей ауыр, найзадай өткир, бурыштай ашы, тап Берунийдің жети жүйесинен өтип кететұғын сорау еди. Әлбетте, өзинің турмыс курыуының биринши жылы қайсы қыз усындай бахты қара боламан деп ойлайды. Онекиден бір гүли ашылмаған Құндызханның да, өзинің де алдынан күткен бахтының орнына усындай бөлеге тап болғанына екеуининде гүнасының жоқ екенине жақсы ғана ақыл жууырттар еди.

Берунийдің ойланып қалғанына ишинен „қысындырып алдымба“ деп Құндызханда быр қысым болды.

— Жоқ, жаным, Ургенкте де, Гургенде де биз ұшын барлық есиклер жабық. Жол берсе Рейге, Иранға барамыз.

Берунийдің жүзинде қандайда бір исенимнің сәулеси сезилгендей Құндызханда сол урлап қарауынан кейин өзинің баратырған жағынан кеуил тоқлығының бар екенлигине исеним пайда қылғандай болды. Емшек сорап аяқ-қолын тепсинип атырған Райханды емизиу ұшын күйеуинен сәл тайсалып бір қырыңлау қарады да, оны тынышландырды. Солайда болса еле оның еки қулағы Берунийде еди.

— Рейде саған хәм Райхан жанға баспана, күн көрерлик напқа табылар, ондағы жалғыз достым ғам-хорлық қылар—деди ойшанлық пенен.

Сондағы үмит еткені хат арқалы ғана таныслығы бар, Рейдедегі ғайбана досты ағайинли зергер әл—Хасан менен әл—Хусейин, қала берсе, сол Рейде тұрылып өскен шайыр әл—Гайдйри еди.

Оның үстине өзиниң таслар хаққындағы сораған сорауларына жазған жууапларының биринде әл—Хасан зергер: „Жолың түсип Иранға келер болсаң бизиң Рейге келиң. Не хәжетиңиз Рейден пйтер. Мени сорап тауып алың. Хорезмше күтпесемде Иранша күтиуге шамам келеди...“ деп жазғаны да бар еди. Мине әл—Хасанның усы бир миймандослығы оны қатты исендирип, Рейге баратырған сапары әлде қандай бир үйреншикли жерине баратырған сапарындай сезилер еди. Бирақ ол хешқандай жағдайда да Иранға ишкериден—Ургенч арқалы барыуды мумкин емес деп ойлады. Өйгкени, егер Әбу Абдаллах душпанға тири түскеннен өли түскеним абзал деп өзін-өзи өлтире алмай, қолға гири түскен болса, Ургенч әмире Мамунның, Абдаллахтан биринши талап ететуғыны Кят илимпазлары, сол есаптан биринши тилге алынатугыны Әбу Насыр дамолла менен ози болатугынын жақсы билер еди. Санлықтан Бахри Хорезмнің—Арал теңизиниң арқа тәрәпинен отетуғын Сырт жол арқалы Сиях-Кух¹ тен отиу бирден бир қәуипсиз еди. Ал Хиндстанның сол Сиях-Кух арқалы Ителге хәм ол арқалы Рус ишкерилерине отетуғын кәрұанының тап мине бүгин келетуғын кунни. Кятлилерге „байтал түе бас қайғы“ болып атырғанда сауданы не қылсын. Ким менен сауда қылады. Егер Кятке бурыламан деп Мамун ләшкерлериниң талауына түсип қалмаса, сөзсиз Жендке² тартыуы керек. Соның ушын, хәзирден баслап тап сол кәрұанның жолына көз тигиуим керек деп ойлады. Бул ойын Қундызханға түсиндирип, оның кеулин жәмлегиси келди.

1. Сиях-Кух хәзирги Манғышлақ атауы. Сиях-Кух аты менен мәлим үлкен сауда кәрұанының сауда қылатугын орны еди.

2. Женд—Сырдарияның қуяр жерине жақын жердеги сельджук түрклериниң мәмлекетлик орайы. Хәзир Янги-Кент аты менен белгили, Томар Өткел атирапындағы қарабахана.

— Кәрұанның өтетуғын ўақты болды. Хәзир бир аўқат писиримде, бәлки оннанда ертерек кәрұан келеди. Затларды буўыстырып қойыу керек—деди Беруний кешегі арқалап қызыл майы шыққан затларына, бир шетке үйип қойған кітап хәм қағазларына бирме-бир қарап қойып.—Буны умытып кете гөрмейик, бунысыз күнимиз буннанда қарап болар...

Беруний ең дәслепп сол үңгирдиң „дийўалына“ илип қойған қум саатын алды хәм оны пухталап орап қәдимги көйлегиниң өңириндегі салып қойыуға арналған қалтасына салды. Қалтаның баўын пухталап байлады. Оннан кейин кітап-қағазларын Қундызханның шаршысы менен таңғышлап оны көрпе төсегиниң арасына қәдимгише пухталап орады да, арқалауға қайымылап қойды.

Қундызхан усы пайытта Райханды емизип болып ол да жүрип кетиуге таярлық көриуде еди. Бир жағынан қудайымның бир үңгиринде отырып тап сол қайдағы бир Хиндистандағы кәрұанның Кятке, қала берсе усы Қара тауға қашан келип жетиуип көзи ашықлық пенен болжап отырған күйеуине таңланар еди. Хожалық болғалы берли күйеуиниң болады дегениниң болмай қалғанын көрмеген Қундузхан бул айтқанына да гүманланбады. Керисинше, күйеуиниң хәр бир нәрсени есапқа алып жүретуғынлығына, соның ушын өзи жас болыуына қарамастан атасы Әбу Насыр дамоллаға да, Мансур дамоллаға да, хәттеки Хорезм шах Әбу Абдаллахқа да хәр бир сөзи тыңлаулы болғанлығына сүйсинди. Сонлықтанда Мухаммедтиң жеке басын ардақлап, аман сақлап қалыу ушын сарайдағылардың қаладан шығарып жибергенлигине өзіннен-өзи мардыйды. Иштеги айралық хапашылығына хай бергендей болды. Тап усы ўақытта оның ойына күйеуиниң бир „көзи ашықлығы“ түсип кетти. Жаз айларының шиллели ыссы күнлериниң биринде атасы Әбу Насыр менен әдеттегі бақлауларының бирине барыу ушын ўәделесип, таң азаннан турып кетиу керек еди. Атасы Беруний шықпастан бурын келди.

— Дамолла, асықпаң. Сәске түсте өткинши жаўын бар, үсти басымызды бұлдирип, жаўрап қалармыз—деген еди.

— Күн ашық, хаўада гидрат жоқ, Мухаммеджан, жаўынды қайдан көрип тұрсыз?—деген еди әлде не ўақыттан кейин атасы исенимсизлеу.

— Ҳә әнекей, көрдіңиз бе, анау бултқа қараң. шамалдың тезлиги минутына пәлен парсақ, ол бизге пәлен саатта жетип келеди. Пәлен минут Кят үстінде жабады да, пәлен минутта өтип кетеди. Өзи суұлы булт,—деген еди арқа беттеги бир ултарақтай бултты көрсетип.

Атасы, әлбетте, үндемей қалған еди. Айтқанындай-ақ сәскеликти ишип отырған уақытта жайдың үсти гүүшүү бола қалды. Ол дәрхал биресе қум саатына, биресе күн хәм суу саатларына қарап басын бир шайқап:

— Үш минут ертерек. Есаплаудың қәтеси мине усында!—деген еди күйингендей болып. Жоқ жердеги жауынның айтқан уақтында жауып қалғанына таңланып отырғанда, Мухаммедтің үш минутқа қәтелескенине күйингенине, Әбу Насыр дамолласы менен үйдегилер хайран қалысқан еди...

Құндызханның ойына Берунийдің гулли Кятлилерди таң қалдырған бирқанша минезлери түсип, ол бир адамның басына жайғаса беретұғын даналыққа хасыллы илимпазлылыққа өз-өзинен таңланар, және тап өзинің сол адамның хаялы болыуға миясар болғанына ишинен қуғанар еди. Сонлықтан да өз күйеуі менен өмиринше дийуана болып жүриуге де қайыл болды.

— Келди—деди минген төбесинен жууырып түсип үңгирдің аузына келген Беруний. Хәзир жол тартып кетемиз...

Булар арқаланып кәрұан жолына шығаман дегенше кәрұанда жақылап қалды. Беруний дәслепп Мамун Әмирдің қууғыншыларынан қашықласатуғынлығына, қуғанғаны менен ел-журт, ағайын тууған, дос-яран, бәринен айрылып өмиринің қалған жағын сергелденлик, гезенделик пенен өткеретуғын болғанына, Құндызханның жат елде жалтаң болып, Райханның бийуатан, жора-жолдассыз өсетуғынлығына қыйналып ишинен өз-өзинен мунайды. Бирақ Құндызханға сыр бермеу үшін өтирикке болсада күлешырайланып:

— Елден айрылу, әлбетте, қыйын. Бирақ хәзирги жағдайда бундай хәш гәп, залым дузағынан аман қутылуың өзи үлкен гәп, Құндызхан, қапа болып турсаң-ау—деди Райханның бетине жауып қойған ақ декененің шөтин бир көтерип қарап қойып. Райханның күнге көзи қамасғыма, көзин қатты қысып басын жан-жағына бир шайқады да, пысылдау менен болды.

— Неге қапа боламан, сизің менен болсам. хәр искеде көниуге ўәде қылғанман, ықрар еткенмен. Райхан жанныңда кейпи дүзиу—деди иши түтин болсада, сырты пүтин Құндызхан, күйеуинің кеулин алған болып. „Жақсы яр, ярым ырыс“, мениң барлық исим де медет болатуғын нәрсе—минне усы сениң сабырлылық, ойшаңлық көнгишлик, адамгершилик, нәзикчилигиңде, Нийетің. ақ жүрегің ушын миннетдарман!—деди Беруний ишинен.

Мухаммед кәрұан басының пили тусына келе бергенде минайымлылық пенен ийилип;

— Ақ жол, мырза кәрұанбасы! Ел-журт, бала-шаға, қудиретли Хиндистан ели парахатшылық па, сақауатлы патшаңыз аманба?—деди, сыпайы ғана.

— Алланың Рехими жаўсын, аман, өзлериңизге де жол болсын?—деди кәрұан басы Клепат бул жап-жас жигиттің араб тилинде соншәлли сулыў сөйлегенине таңланып қарап. — Уллы патшамыз, ел-журтымызда аман.

— Жолымыз сизлер менен бирге жақын болсын,—жууап берди ол және шырақлау сөйлеп.

— Қайда сапар тугтыңыз, қайдан келесіз?—деп сорады, Клепат биресе Құндызханның қолындағы балаға қараса, биресе жас болсада үлкенлердің қылығын етип турған Берунийге таңланып қарады.

— Кят қаласынан, Сиях-Кухке, жолландық мырза. Клепат сол уақытта изине қарады да, екінши пилдің үстіндегі мөгедек астында шахмат ойнап отырған еки кисиге өз тилинде бир нәрсе деп қатты дауыслады. Олар „қуллық“ дегендей, шахматларын шаққанлық пенен жыйнастырды, соң жип зәңгилерден бир басып секирип түсти де, өзлериңикинен кейинги үшінши пилге өрмелеп шықты.

— Мәрхамат, әйелиңизди анау пилге миндириңиз, өзиңиз аздан кейин мениң қасыма келерсиз—деди араб тилинде шалалау сөйлеп Клепат. Олар еплеп пилге өрмелеп шықты да, былғарыдай қалың заттан исленген отырғышына жайғасып алды. Өмиринде биринши мәртебе минип атырған, көлигинің көшкисине екеуі бирден таңырқанып қарасты. Көшки отыруға да, жатып дем алыуға да, ауқат жеу ямаса қалеген кисиге бир нәрсе оқыуға оғада қолайлы екен.

— Сапарың оң болсын, жигитим, — деди улының ойнақшып турған көзлеріне қарап Беруний, — хә сениң уйықлауыңа да шеп болмады, бесиктей шайқап бара береді.

„Буның кәрамат екен!“ — дегендей Райхан атасына бір күліп қойды да, баяғы өзінің ебетейсіз қоллары менен анасының көйлегінің жағасынан ұслап, оны аузына салыуға хәрекетленді. Беруний сауда кәрұанларының жол азабын жеңіллетіуіндегі мың-мың жылдардан берлі жәмлеген тәжірийбелеріне өзінше баха берді.

Таудың бийік асырымына мингенде ол Кят тәрәпке бір қарады. Оның үстінен шығып турған түтін еле басылған жоқ еді. Құндызханда қарап отырды. Неге қарамасын. Оның да тууылып өскен, киндик қаны тамған жері емеспе, олда тууған-туысқанларын, курдасларын өзине қымбатлы нәрселердің барлығын таслап кетіп баратырған жоқ па? Қашан кәрұан түсерликтен төмен түсіп, пысқыған түтін көрінбей қалғанша мұңлы көзлері Кят тәрәпке телмиріуі менен кетті.

Беруний анық елинен айрылып баратырғанын шын талап жаңа сезине баслаған қабарған кеулінің неге болсада азмаз алаң болғанын тилер еді. Бәлким сонлықтан шығар, ең кейінгі бос киятырған екі-үш түйесіне шекем бирме-бір санап шықты. Түйелер менен пиллерге бір қәліпте ықшам етип жүкленген жүклер, түйелер менен пиллердің бір қәліпті аудаңлаған қозғалысы, әсіресе бастағы үш пилдің мойнындағы қонырау сеслері бір түрлі тәсір етті. Жүксіз түйелер кәрұанның алды бетінде де бар. Булардың бос келиу себебіне, әлбетте ол түсінбеді. Бірақ, оның ойлауынша, бұл түйелер ушын жүк Кят қаласынан алынуы керек еді. Ямаса Мәккеге баратуғын хаж қылыушылар, сондай-ақ шайхлар миниуі тийіс еді.

Тәркі Ұатан қылып баратырған Берунийдің ядына нелер келип, нелер кетпеді дейсіз. Тап күні кешегі Кят кәрұан сарайының бір көринісі көз алдына елесіп кетті.. Ҳиндистан, Қашқар ямаса Баласағун кәрұанлары жүк артыуы мәттал, Ҳинд пиллеріне қырғын бола қалар еді. Өйткені, Гүлли Шығыс пенен Хорезмнен жыйналған хаж қылыушылар ушында, Қәлендерлер ушында тийкарғы жағдайлы көлік усы Ҳинд пиллері еді. Жылына бір келип кеткенликтен оларды

күтиушілердің саны әдеуір болар еді де, олар пиллерінің жартысына жүк артса, жартысын усы Мәкке сапаршыларына бола бос қояр еді.

Булар Хазар Дәрұазасына қарай жол тартқанда кәрұанға ере шыққан қәлендерлер шаңның астында көрінбей қалсада, дауыслары тынбас, күн менен шағылысқан жылтырауық кәди қабақларын бір қапталға ысырып қойып сол ғәзеллері менен Кят қаласын гүңирентіп жиберер еді. Булар екі жикке айрылып, бір топары Хорезм шахлардың сән-салтанатын мақтап хаж қылыушыларды қаланың әдеуір тысқарысына, тап сол ұақыттағы Кердердің өткеліне шекем шығарып салады. Ал екіншілері мусулманшылық шәртлері хәм хаж қылыудың әхмийеті хәққында хикметлер айтады. Булар тап сол Мәккеге шекем баратуғын Ҳинд пиллерінің қонағы еді. Сонлықтан олар Кятли Қәлендерлер қалғанға шекем олардың ғәзеллерін тыңлап, сон өзлері баслап жиберер еді. Ал Кятли Қәлендерлер пиллердің бөгенеклерінде отырған шахзада хәм ханумларға хәқ жол тилеп, олардың нәзір-ниязларын алғанша дауыслары тынбас еді.

Кят қаласына келиушілерде, кетиушілерде усылай күтіп алынар, усылай жонелтіліп салынар.

„Енді саған ондай сән-салтанат қайда, қарап болған Хорезм Ұатаным! Минен неше пиллер жүксіз киятыр..“

Берунийдің қыялы бөлініп кетті. Ауыр гүрсинді.

Деген менен не болса да өмирі қәуіпсіз, жолы исенимлі, ашырқау қәуіп сезілмейтуғын сапарына қайыл болды болмағанда не шара! Әбден шаршаған, оның үстіне пилдің бір ыңғай шайқауы Құндызханды буйықтырып көзін уйқы тартып мүлгий баслады. Ал Райхан әлле қашан уйқылап кетті. Буларға қарап отырып Берунийде есней баслады, Бірақ хә дегеннен уйықпай қойыу мүмкін еді. „Сырын билмеген аттың сыртынан айналма“ деген бар емес пе. әрі кәрұан басының „бір заманнан кейін менин қасыма келсең“ дегеніде бар еді. Сонлықтан ол Құндызханды уйқыға жатқарды да, екеуінің жағдайлы уйқыға кеткеніне ишнен кууанғандай болып, тағы шұңғил қыялларға берілді. Ойнап өскен, жаслығы менен сырлас болған Кият қаласының бина болған тарийхы, хәзіргі аухалы бирим-бирим көз алдынан өтип атырғандай болды. Ол шынындада

кят қаласының бина болыу тарихын бес саусақтай билер еди.

...Әх, құдиретли алтын бесигим, жибек босағам, туып—өскен уатаным Хорезм, кәмалатқа жеткерген калам Кят,—деди аұыр гүрсинип Беруний.—Мениң тәғдиримнің де тап сениң тәғдириңди тәкирарлап тұрғанын қарамайсаң ба! Африглердің урпақлары неше-неше әсирлерден берли сол топырақ—қаланы тек Хорезмнің орайына ғана емес, ал гүлли Шығыс пенен Батыс еллеринің келип жете алмайтуғын әрманына айналдырған емеспе! Үш күнлик жолдан көринип туратуғын патша сарайының ғайры нағыш ғуббалы „қалпағы“, еки күнлик жолдан көздің отын алатуғын аспан әлемін изертлейтуғын рәсетханасы (астрономиялық обсерваториясы), т. б. барлық саудагерлерди, елшилерди, тыңшыларды Хорезмшахтың балаларының дийдарына бир карап тойыуды өзинің жалғыз әрманы деп есаплаған Вавилон патшасының қызы сондай—ақ Хорезм шахтың қызын алып куда болыуға асыққан Полипоннес патшасының атасы, әйтеуір барлық адамларды Топырақ қала өзине жеткенше қыстайтуғын, жүрегін халласлатқан емеспе еди. Топырақ—қалаға асыққан көп ғана ханумлар өзинің басалмай жүрген жериклерин Хорезм қауыны ямаса балы тамған жемислери менен басқан емеспе?

„Арқада жыл жақсы болса, арқар аұып неси бар“ дегендей-ақ, усындай барыспа—келіспелердин бирінде келешектеги күйеу баласының қәйін журты Римди көрип қайтқаннан соң Хорезм Шахтың хаялы Каммари Ханум, неге екенің ким билсин, бираз тоңқылдайтуғын, ойын-зауық, айтыу-ишретлерде кеулин жубата алмайтуғын болып қалғанимиш. Өйткени Рим, Рим емеспе! Топырақ қала қанша көркем хәм құдиретли болғаны менен „биреудики қыз көринип“ Күн шығыс арыуы Римди оғада унатып қалғанмиш. Дәслеп Топырақ қаладан көркем дүнья-әлемде екінши бир қаланың болыуы мүмкин еместей сезилгени менен Рим сапарынан кейін Ханум пүткиллей кеуілсизлене баслаған...

Бурынғыдай кәнизеклери менен тез-тез отырыспа қурыу ямаса байрам кийимлерин тиктириу, өзине сеп беріу менен аұара болыуды қойған. Хорезмше кийиниудиде қойып, енди Римнен алып қайтқан либасларын

кийетуғын болған. Деген менен бул алтын безекли кийимлерде, айты-ишретлерде оның кеулин жубата алмаған. Ол күн сайын солғын тарта берип, соң-соң өзін мақтайтуғынлардыда жақтырмайтуғын болып қалған...

— Саған не болып қалды? Хошың жоқ-ғой, қыдырыспа қылған Ханумда усындай кейіпсиз болама екен?—деген бир күни буннан қәуетерленип қалған Африг шах.

Сонда Каммари Ханым мыңсан еки түрлі наз бенен күйеуіне:—Көрмейсең бе Рим қандай шырайлы, гөззал, адамның барса қайтқысы келмейди, онда күнде бир жасағандай боласаң. Ал сениң Топырақ қалаң ше! Қурып кетсин Топырақ қалаң, бир сағатта тұрғым келмейди. Зериктим. Жүрегім сығылып кетти. Енди, тап қашып кетким келип тұр—деген.

Ханум, Ханум емеспе! Кеуілдегисин айтқаннан соң Африг бирден шоршынып кетип, және не дер екен деп оның аұзын аңлыу менен болған... Ол, Римдеде жаман күтилмеген болса керек, жап-жас хасылзадалар отырспасында шығыс арыуы жаман күтилерме еди депте ойлаған. Афригке!

— Жетер енди сол атқан кийик пенен таушанлардың, бир шуқым ети бар қоянның изине түсіп өзинің қатыныңның не күнінің кешип атырғанын билмейсең. Қалған күнлери шарап кеседен қолың босамайды. Мине, сениң себебиңнен менде нәшепаз болып, ақыр сонында туұмайтуғында болып қалдым. Пайтахты жаңарт. Бул қалаңда енди турмайман,—деген емеспе.

Африг, Ханумнан корққанынан қаланы дәрья лебине көшириуге мәжбүр болғанғой...

Қазнада пулы болмасада қала салыу нийетін даба-ра қылып дәстурханнан тәмеғөй болып, той басламақшы болып, тумлы-тусқа хабар жиберген емеспе.

Батыс пенен шығыстың өзи менен карым-катнас, яр-дослығы бар көпшилик патша хәм шахларына ат шаптырған. Зияпаттың түсириминен Афригтің тәмеси босқа кетпеген. Африг патшадан қорқпасада бул тойға Саклардың патшасы Зарина арыуда базарлықсыз келмеген. Оған жарысып Яксартларда, Аримасп, Дай Ата-си, Дербик қауымлары менен олардың қоңсылары, Сакравакларда қомлы дәстурханы менен келген. Ал Скафлердің патшасы Аморгтың бир өзинің базарлығы

бир кәрұан болған Әсиресе Аморгтың хаялы Спарстра ханумның Камарий ханумға арнап әкелген сыйлықтарының өзиде бір кәрұанға арзыған. Саклардың және бір патшалары Саксафар менен Тумарислерде Аморгтан қалыспау үшін байлық таласып дәстурхан қомлаған. Саклардың Нариманы болса, кесел халына келе алмайтуғын болғанлықтан өз базарлығын күйеу баласынан беріп жиберген.

Ал бундай дәстурханларды көре-турып хорезм кедивлеринің кәтқудаларына не турыс, шабылып қалмасынба!

„Мине, солайынша 10 әсир лепирген пайтахтым! Мине, енди тағдийрин усылай болды ау, „—деп ойлады да, Беруний және бір ауыр гүрсинди.

Тап сол уақытта арқа тәрәптен азмаз жыллы леп ести. Жағымлы болсада балаға зыян келтириуі мүмкін деп ойлап Райханның үстіндегі ақ жаулықты қымтастырыпқырап қойды. Ол уйықласада күле шырайланып атыр. Құндызхан, неге екенін қим билсин. Бәлким жақсы түс көріп атырған шығар. Олда күле шырайланады.

Әлле қайдан домалап келип, басғағы пил менен өзі минип киятырған екінші пилдің арасынан аудар-тен-тер болып өтіп кеткен бір түп қаңбақ Берунийдің киялын бөліп жиберди. „Тәбият деген қызық. Өскен жери болсада, тамырынан үзіліп кетіп, сол шамалдың қууалауына түсіп домалағаны домалаған. Олда керек. Өйткені оның туқым жайыуы керек, көбейуі керек. Ал оны қим жыйнап алып шексіз далаға туқымын сеуіп жүреді. Тәбияттың заңында бәрі де есап-лы. Жантақтың, қамыстың, ақбастың, барлық тау өсім-ликлеринің туқымын жайып шығуы шамалдың қолына тапсырған, ал шамалдың „еккенін“ жайып суу-ғарады... Ал адамлар ше, тәғдир адамларды да тап шамалдың сол бір түп қаңбақты қууалағанындай етіп қууалайды, ойнайды. Ал адамзаттың жансыз, бәлкі жанлы затлардан айырмашылығы—олар өзлерінің тағ-дирин өзі жасай алады, өзлеріне өзлері көбейуі өсиу, рауажланыу шараяттарын дүзе алады...“

Берунийдің ойын Клепат бөліп жиберди.

—Хей жас жигит, үәде қайда, бери келиң!—деп бақырды ол.

—Балалар уйқыға кетти... Соң барсам қайтеди?—

—Мейли, қысынбаң, балаларды таслап кетиуге болмайды, уйықлат. еле мәнзил алыс, берине де үлге-ремиз, дем ал туғын жерде жақынлады,—деди Клепат. Бираздан кейін кәрұан шөгірилди.

ХОРЕЗМНИҢ ЕҢ СОҢҒЫ КҮНІ

*Әдауат тыйығын көтерген инсан,
Әдауат тыйығына тапсырады жан.*

(Абдурахман Жамий)

„Әбу Әлидің гүнасын кештим, оны босатып жибер. Егер босатып жибермесен гүлли Хорезмди пәйге қыламан...“ Бул Үргенч әмиринің екінші хаты еді Ол харамының Хорезм үшін не керегинің барын бір Әбу Абдаллах билмесе, хешкимде, хәттеки сарайдағы үәзийрлерде, Хаджиблерде түсинбеди. Ал Әбу Абдаллах болса, неге қырсыққанын өзі де түсинбей, сол босатпайман деген пикирінде қатып қалды да, босатпады. Өзинің билмегенине гөре „мынаны не қыламыз, босатып жиберіуді талапта қылып атыр?“ деп хешкимге, хеш бір үәзийрине де ойласайын демеди, хәтте ойласа қойайын деп те нийетленбеди. Былайда қырсығып жүрген сарай хәмелдарлары да „өзің жаққан отыңа өзің жылынарсан“ дегендей қылды. Әри әумесерленіп биреудің бір нәрсени былай ислесек қайтеди дегенін жақтырмай қалатуғынынан, базда бундай деген адамның көзін жойыуға тырысатуғын әдетине жүдә қанық болып қалғанлықтан үәзийрлерде „хәркимнің өз қотырын өзі қасысын“ ға салды.

Мине сөйтіп „жаманның сегіз аяғының“ биреуін сермелип кетіп Хорезмнің толы дәстурханын шашып жиберди. Хорезмди өзинің камшысы астына алыуды көптен берлі өзинің орынланбай киятырған әрманларының бири деп есаплаған Үргенч әмири Абу—Л—Аббас Мамун бин Мухаммед аңқылдақ Әбу Абдаллахтың усы бір хәрекетін бәне қылып алды да Кятке ләшкер төкти.

Тап усы мақсетте ол хәр қандай жоллар менен Хорезмшах ләшкерлеринің мәмлекет шегарасынан шығып, басқа бір жақларға, Абивердке кетиуіне ерискен еді, Әбу Абдаллахтың қолында хәзир, мине үш жылдан бери ләшкер жоқ. Ал оннан берлиде Жайхунда

қаланың еки дәрұазасын кемиріп, енди үшіншисин жеўге аўыз салайын деп тур еди. Қаланың қарсылық көрсетіўге ҳалы жоқ. Өзи алла—алла менен отырыпты.

Буның усы бир пайытын аңлып жүрген Мамунның бармақ бүгип күтип жүрген күни мине, усы Шаъбан¹ айының питиўине еки күн қалған күн еди.

Берунийдің Кара-таў тусында Жайхун суўына тигилип қарап турғандағы көрген жылқы тезеги, зәңгиси хәм адам өлиги, оған қарап турып оның Кят тағдири туўралы ислеген жуўмағы оғада дурыс еди. Тап усы күни Мамунның атлы әскерлери Чалыш жағасынан өткерилип болып енди дегенде пияда әскерлерди өткеріў гезеги қелгенде әскер басы дәрья ағымынан түршигип барлық ҳәрекетти тоқтатып таслады.

— Үргенч эмириниң барлық баҳадырлары, дем алыңлар. Өтиў таң азаңнан басланады!—деп қышқырды ол дәрья жағасында турып.

Оның даўсы кешки дәрья суўының леби менен жанғырып дәрьяның мынау жағасына, Кятлилерге де аттананық еситилип турды. Бирақ, Кятлилер пияда әскерлер өтпей-ақ сол өтип болған атлылардың өзине де төтепке бере алмас еди. Карсылық көрсеткен менен Жайхун олардың „еңбегин еш қылар“. Бирақ „шықпаған жаннан тәме бар“. Әри көзабаға дегендей Жайхунның кемиргенинен басқа дәрұазалардың барлығыда бәнт қылынған еди. Сонықтан атлылар қаланың айналасын қоршалап алды. Өз иретинде Кятлилер атлы душпап үстине от ылақтира баслады. Кайнаған суў серпти. Әйтеўир қолына тийген куралын сермеп жатты.

— Хей кятлылер! ҳәрекетиниздиң пайдасы жоқ. Дәрұазаны ашың, Әбу Абдаллах шахты тутып әкелиң. Сөйтип қалаңызды аман алып қалыңлар!—деп қышқырды Үргенч әскербасшыларының ишинен биреўи.

— Хе...

Сонғы бақырық бирдең тыйылып қалды. Оның аўзына қайнатылған суў куйылып кеттима, кайтып даўсы шықпады... Атлылар жолай алмады. Күнде қараңғы түсип кетти. Қаланың қорғаны үстинен тасланып турған отлы шала да шаўқым да тоқтады. Әдеўир ўақытқа шекем айнала жаўын тынғандай тым-тырыс болды. Бирақ таң қулан ийек болып киятырғанда қаланың

¹Шаъбан—июнның 28 күни.

ишинен шуўылдаспа, қатын, бала-шағалардың уў—шуў жылаған даўсы шықты. Тап сол ўақытта қаланың бир шетинен от көтерилди. Үргенчлилер қала дәрұазаларының биреўине от қойған еди.

От берген менен атлылар кире қоймады. Өйткени олар „минe, мине пияда ләшкерлер өтип келер“ деп күтпекте еди. Усы ўақытта дәслепки кемелер өте баслады. Олар туппа—туўры қаланың суўға кеткен тәрепинен түсип ишгеги кятлилер менен жағаласты. Бийикте турған кятлилердің әдепки Уақытта қолы бәлент келип, урғанын жығып, әмир ләшкерлериниң шала жансар болғанлары Жайхун суўынан кәлегенше жутқаннан кейин, арқайын суў тийине шөгіп, тек бас кийимлери ығып кетип жатты. Дәслепки ўақытта айқас тек усы дәрья шайып әкеткен қала қорғанының жарғабағында болды. Ким кимди шанышты, кимди ким урды оның есабыда ҳешкимге мәлим емес. Жайхун ығызып кетип атырған бас кийимлердің шамасына қарағанда еки тәрепте шығынсыз болмаса керек. Бирақ жерге—көкке сыймаған әмирдің пияда әскерлериниң кейини толып келе бергенде кятлилер бир саатта шыдам бере алмады. Тек жан айбатында қаланың ҳәр жер, ҳәр жеринде соқлығысулар даўам етти.

Сол ўақытта кятлилер басты аман алып қалыўдың ғамын жеп Әбу Абдаллахты ушлап беріўди ойлады. Бирақ Әбу Абдаллах жалғыз шарам сол болар деп әлле қашан өзін суўға атыў мақсетинде гөне-көксин кийим кийип таса-таса менен дәрья бойына шыққан еди. Қара қумырсадай адамнан өте алмай жүрген жеринен кятлилер оны шарпа тутып алды.

— Саған урыс керек еди. Мине саған урыс! Урыста қумарыңнан шық. Казнаны бий орын исирап қылып ләшкер жыйнайсаң. Ол ләшкерлерің қайда, кимнің жарғысын тартып, кимнің намысын қорғап жүр. Барлық бәлеге өзін бас болдын доңыз, өзиң жуўап бер! Тарт,—деп буйырды Хасан ўәзийр кятлилерге. Күтип турғаны усы болған әмир ләшкерлери Әбу Абдаллахты кятлилерден бурын қағып алып сүйретиўи менен әмирине базарлыққа әкетти.

„Өзиң-ақ исти бәржай кәлтирип кайтасаң ғой“ деген ағасының исеними менен бул сапарғы атланысты иниси Абул Хасан Әлий басқарып келген еди. Ол өз ағасының атынан барлық буйрықларды жүригги. Дәген

менен Кят атланысы дәслепки ойлаған уақытында әмір ушын ешейін атланыслардан емес еді. Сонлықтан ол өз инисиниң абыройына бола ләшкерди керегинен де көп жәмлеген хәм оларды жеткиликли қуралландырган еді.

— Кят ушын канша ләшкер талап етиледі деп ойлайсаң?—деген еді Мамун инисин сынамақшы болып Кятке жөнетер алдында.

— Кят ойыншық болмаса керек. Соншама әсирлерден берли даңқы жер жарып, хешким бетине қарай алмаған Хорезмге әдеттеги еки атланыстың таярлығы керек болатуғын шығар—деп жууап берген еді Абул Хасан Әлий.

— Дуппа—дурыс айтасаң, егер қолдан келсе үш урыс сапарының таярлығы болса қәнекей. Ол бизде хәзир жоқ. Хәзирше усының менен бара тур, изин көре берермиз—деген еді ағасы инисиниң кеулин көтерип. Усы жәмленген әскердин ақ Кяттин тасталқанын шығарып, тәғдириң байұлыларға тапсырып қайтыуға күшиниң келиуине Мамун қатты исенер еді. Өйткени Әбу Абдаллахты алдап соғып дузаққа түсирипте отырған Мамунның өзи емеспе!... Хорезм ләшкерлери қашаннан берли Абиверд тәрепте жүрген жоқпа!... Сонлықтан ол инисине масайрап: „Соныда есапқа алыуың керек, мың Хорезм деген менен ол екиге бөлінди. Оның басым күши бизлер тәрепте қалды. Әбу Абдаллахтың әскери қалада жоқ. Онша дизен қалтырай бермей ақ қойсын, бул атланыстың ғамы әлле қашан ақ желинген. Мениң дем ала қояйын дегенимниңде мәниси сол еді“, депте қойды.

Әбу Абдаллахты Абул Хасан Әлийдин алдына туып әкелди. —Сизиң бийик мертебели тууысқан ағаныздың өтинишин аяқ асты етип, тыныш пухараны бүлдириуге себепши болған, бийик мертебели ағаныздың атайы душпаны Әбу Абдаллах алдыңызға туып әкелінди, барлық тәғдиримиз бир өзиниздин қолыңызда—деди барлық денеси менен Абул Хасан Әлийдин алдында ийилип Хасан ўәзийр.

— Кеш, кеш, уақыт өтип кетти, уақытында хәрекет етпегенсиз, ис өтип кетти, Хасан ўәзийр. Басқаларың қайда? —деди өз жауының бас урып келгенине кеули қылып кеткен Әбул Хасан Әлий қылышынан қолын жаздырмастан.

— Мине, бәримизде усы жерде деди Хасан ўәзийр, сууық урған жүүеридей ийилип турғанларды көрсетип. Абул Хасан Әлий алдына айдап әкелингенлерди бир шолып шықты да.

— Мейли, сениң тәғдириңди соң шешемен, мынау жарымеслерди кисенлеп таслаңлар—деп ийилип турғанларды суқ бармағы менен нөкерлерине силтеп буйырды.

Женген әскербасы жеңилген шахтың қасына таман қомпаңлап барды.

— Әмирдин өтинишине тоң мойынлық етип едinizлер, аргтырған олжаңыз мүбәрек болсын, құдиретли шах!—деди Әбу Абдаллахтың жети жүйресинен өтерликтей кек етип.—Әбу Әли қайда?

— Зинданда...—деп жууап берди зордан ерни қыймылдап Әбу Абдаллах шах.

— Нан жемеген усайсыз, неге даўсыңыз шықпайды? Абу Абдаллах тил қатпады.

Усындай жағдайда ол шахтын аўзынан не шықпақшы. Шахлық кийимин таслағанына, мине еки күн... Ол кийимлер енди ийиние тартылмастай болып, сол шешкен жеринде қазыққа қыстырыуы менен қалып қойды...

Сол күни ақ Мамунның иниси Абул Хасан Әлий дәрья ағысының қазабынан кемирилип, пүткиллей суўға ғарқ бола жазлап турған Кят қаласының бийик минарасының үстине шығып ағасының атынан пәрман оқыды.

— Уллы дәрежели Ургенч әмири, мениң ағам, Абу—л—Аббас Мамун бин Мухаммедтин атынан! Кят қаласының пухараларының дыққатына! Бизиң ағайинимиз Абу Алиди әсир алып хәм оны зиндан қылып көп уақыт сақлағаны ушын, Нух тәрепинен оның гүнасы кеширилгеннен кейин әмиримиздин оны босатып жиберіу ҳаққында бир қанша ирет өтиниш етиуине қарамастан сизлердин шахыңыз Әбу Абдаллах мениң ағамның,—құдиретли Ургенч әмириниң, бул өтинишлерин аяқ асты етти, Шахыңыз өз райынан қайтпады. Бизлер ләшкер шартып, шәрияттың барлық ережелерине ылайық сизлердин үстинизге келдик. Кият қаласына қараслы барлық арқа хорезм жерлери, қалалары 995 жылдың шаъбан айының 30 күни Хорезм әмирине тәслим болды. Енди ел-журтыңыз Ургенч әмириниң ықтыярында болады. Шахыңыз Әбу Абдаллахтың жеке тәғ-

дири шәрият қанунлерине муъапық Уллы әмириமிழ Абул—Аббас Мамун бин Мухаммед ықрарында болады...

Басын төмен салып, еки көзинен еле жасы тыйылмаған кятлилер сес-семирсиз. „Ийт алған түлкиде не сын болсын“, кятлилердин не деуи мүмкин еди!

Сол ўақытта әмирдин иниси қасындағы ўәзиринин қолындағы оқыйын деп турған қағазын бармағы менен түртип жиберди де, еки-үш мәртебе дыққатлап бир нәрселерди айтты. Ал ўәзийр және көпшиликке бир қарап:

— Уллы дәрежели Ургенч әмиринин ләшкерлеринин дыққатына! Ләшкер басыларының, Ләкбасыларының, мыңлықларының дыққатына! Әмириமிழдин шараят қанунларын бәржай келтириўинде көрсеткен ерликлериниз ушын, душпан ләшкерлери үстинен жетискен жеңислеринизге әмириமிழ атынан, рахметлер айтаман хәм қутлықлайман! Жеңис тойын баслаңлар! Кят қаласы бир хәпте сизлердин ықтыярыңызға бериледи!

Бәдәўлет Хорезмшах мәмлекетинен базарлықлы қайтыңлар!

Хәзир жазалаў басланады! Жазалаўға барлық гүналылар тартылады. Әмир ләшкерлерине кимде ким қарсы хәрекет қылған болса, шәраят қанунларының атынан әмириமிழ алдында гүналы деп табылады!...

Сол ўақытта қала қорғанының үстине қурылған дар әгирапына топланған әмир ўәзийрлери, жазалаўшылары, даршылары қызғын хәрекетке киристи. Басына әжел қалтасы кийгизилген бир топар „гүналылар“ сол бийикликке миндирилген ўақытта кятлилердин ўай—ўайынан қала гүниренип сала берди.

Әмиринин тек сол пәрманын ғана күтип турған ләшкерлер қәдимги үйреншикли әдети бойынша қала халқын тинтә баслады. Олар қолы-жолына қарамастан, өзине жаққан нәрсесин тартып алды. Талаўшыға дәркар емес зат бар ма!..

Дар алдына Әбу Абдаллахта, Әбу Насыр дамоллада, Әбу Мансур дамолла, барлық илимпазлар, сарай хызметкерлери әкелинди. Олардың барлығы дар әгирапына зордан сыйып тур. Сарай әмелдарларының алдында еки-үш адым жерде Әбу Абдаллах пенен Хасан ўәзир тур.

— Хәзирше дардан өтиўге тийислилердин барлығы

сизин хузириңизде!—деди ийилип Абул Хасан Әлийге Ургенч әмиринин жазалаўшыларының басшысы Уасих қассап.

Тап сол ўақытында Әмир әмелдарларының арасында қандай да тынышсызланыў басланып хәмме бир тәрәпке жалт қарады. Барлығы өз орнында гурып қалды да, бес-алты әмир хызметкерлери төмен түсип қаланың кешегиден бери өртенген, еле түтини басылмаған қала дәрўазасы тәрәпке шаққанлық пенен жуўырысты.

— Уллы дәрежели әмириமிழ келди!—деди Әбул Хасан Әлийден сүйинши сорағандай бир әмелдар. Әбул Хасан Әлий ләм-мим демеди. Оған бир ирет мақуллағандай етип басын ийзедиде, көзин сол әмир киятырған жақтан айырмады. Дәстүр бойынша бундай ўақытта тахттан түсиў, ямаса биреўди күтип алыў мүмкин емес болғанлықтан ол сол тахтта отырыўы менен қалып қойды.

Әмир келди. Абул Хасан Әлий тахттан турып әмирге усынды. Бирақ ол Абул Хасан Әлийдин усынысын қайтарып таслады хәм еки қолы менен Абул Хасан Әлийдин еки ийнинен еркелеткендей жеңил ғана басып „отыр“ дегендей ым қақты. Абул Хасан Әлийде бөринин туқымы емеспе, әмирдин күзетип атырған хәрекетине түсинди. Әлле қашан—ақ әкелдирип қойған Абу Абдаллах шахтын тахтын усыныс етти.

— Отырың уллы дәрежели әмирим. Сизин әрман еткен тахтыңызға отырыўыңызға ўақыт бүгин жетти. Шабан айының отызы. 995 жыл,—деди салтанат хәм саясат пенен Абул Хасан Әлий.

— Әлбетте, қәдеси менен болса...—деди әмир.

— Әлбетте, уллы дәрежели әмирим, қәде қылынады.

Абул Хасан Әлий ўәзийрлеринин биреўине бир нәрсе деп ымлап еди. Басына қалта кийдирилген Әбу Абдаллахтын еки жағынан еки ўәзир шарппа жабысып әмирдин алдына әкелди хәм басынан қәдимги дарғазап қылып өлтирилетуғынларға кийдиретуғын қалтасын түсирди.

— Қәне тахтыңызды өз тилиңиз, өз қолыңыз бенен уллы дәрежели әмириமிழге усыныс етиңиз Хорезм шахы Әбу Абдаллах—деп усыныс етти Абул Хасан Әлий.

Абу Абдаллах усыныс етти. Әмир тахтқа отырды.

— Енди өзиңиздин рәсмий тийисли хызметинизди атқарыңыз,—деп усыныс етти және Абул Хасан Әлий.

Абу Абдаллах өз-өзіннен қорланды. Усының барлығы әлде қашан-ақ көз алдына келип, өзін-өзі сууға таслап өліуге бас байлағаны да усы еді. Илаж қанша, өзі „қоллы“ болды. Хорезмликлер ол өлімді де рауа көрмеді...

— Қәне, қыңыр шахымыз...—деп қайталады Абул Хасан Әлий.

Абу Абдаллах басын төмен ийіп, әмірдің аппақ шап телетін геуишине маңлайын тийгизді...

— Беруний қайда?—сорады әмір Мамун.

Оның даусы сондай ғезепли еді. Бірақ қанша ғезепли болсада, Әбу Абдаллах тилин жутып қойғандай дым үндемеді.

— Мүмкін, Әбу Насыр дамолла билер?—деп сорады және әмір Мамун.

— Өзін—өзі сууға атты—жууап берді Әбу Насыр дамолла... Мамун әмір тил қатпады.

— Әбу Абдаллах, Әбу Насыр дамолла барлық илим-талиблери менен Ургенчке, сарайға айдалсын. Барлық жазаланыуға тийисли адамлар жазалансын. Халайық көширилсин, қала бузылсын. Әтираптағы қалалар талансын. көширилсин, Беруний излеп табылсын!—деді Мамун әмір.

Сол уақытта шууылдасқан халықтың қайсы тәрепинен екени белгисиз бир найза зуу етип келип, әмірдің дизесине қадалды. Бірақ оқ оның хеш жерине зыян тийгирместен, тек қонышын тесип өтип, оның өзі отырған Әбу Абдаллахтың тахтына шаншылды.

Әмелдарлар арасында бирден сасқалақлау пайда болып, барлығы әмірди тахтан босатып алыу ушын үймелесип найзаға жабысты. Тап усы уақытта үсти-үстинен найзалар жауып, үймелескен әмір әмелдарларының көбиси сол өзіне қадалған найзалары менен бирге өзлери турған бийиктен төмен қарай думалап түсті.

— Бас!—деген дауыс шығыудан-ақ ала топалаң айтқас басланып, ийт ийесин, пышық бийкесин" танымайтуғын заман болды. Әмір ләшкерлеринин, әсиресе атлы ләшкерлеринин көпшилиги дерлик Гүлстан қаласы бетке, хәм сол әтираптағы қалаларды тонау ушын жиберилген еді. Мине усы пайыттан пайдаланып кятлилер жан айбатында бир хәрекет етип қалғанды мақул көрип қыян кескини баслады.

Топалаң астында қалған бала-шағалардың уу-шуу

даусы менен ким кимди урып атырғанында билиу мүмкин болмады. Көтерілисшилери бирден күш алып, әмір ләшкерлери легишке тақалды. Найза тийгени найзасы менен тиймегени өзін-өзі дәрьяға атып хәлек болды.

Әмір қала тонаушыларды қайтарып алыуға мәжбүр болды.

Әмір ләшкерлери қайтып келгенше қала топалаң бас бермеді. Қаланың төрт тәрепиндеги көтерілисти басыу қалған ләшкерлеринин қолынан келмеді. Сонлықтан өзлеринин басынан қорыққан Ургенч әмири өзинин әмелдарлары менен ләшкерлери қайтқанша дәрья ортасына қашқалақлады.

Ләшкерлер қайтып, көтерілис аяусыз бастырылды. Көтерілисшилери дәрья сууына ийтермелеп, топар—топары менен қала тырнағына урып турған дегишке таслады. Деген менен кятлилер Ургенч әмирин көп ғана шығынға ушыратты. Бірақ „күш атасын тынла-мас“. Қала қалқы Ургенчке көширилди. Қалаға от берилди. Неше күнге шекем тынбастан жанған қала кесегі отқа қызарып соң байуылыларға мекан болып қалды.

Ал кятлилердин усындай тәгдирге гриптар болуынын бас гүнакәри Абу Абдаллах шах Ургенчке апарылып әмір Абу—Л—Аббас Мамун бин Мухаммед тәрепинен сойып тасланды.

Уллы Хорезм мәмлекетин жоқ қылды, өзі де азап-лы өлими менен өлди. Өлиги халық қарғысы менен кепинленди. Усы күннен баслап Уллы Хорезм мәмлекети Ургенч әмиринин қол астына қарап қалды.

995 жылдын шәһбан айының 30, Хорезм мәмлекетинин ең соңғы күни болды.

КӘРҰАН ДАРСАНҒА НЕГЕ АСЫҚТЫ?

Кәрұан жайласар-жайласпастан ақ Клепат Берунийди өзинин шатырына шақыртып алды. Шатыр көлдин жийнегине қурылған еді. Шейх—Жалилдин үстинен асырылып көлдин үсти менен ескен самал шатырды көтерип кете жазлап тур. Дүзде бир қоныу ушын қурылғанына қарамастан шатырдың барлық жабдықлары бар. Ортадағы шам туратуғын хәстени, айнала төселген ықшамлы төсеклерде, шығанаққа таслап отыратуғын женил көпшиклерде, жайылған дәс-турхан хәм оны безеп турған нан—нәмек, кесе—шай

никлердин барлыгы, тап жаңа түскөн жас, жаста болса хожалыктын гүли болатуғын, ерине, өзине хэм келген-кеткен мийманларына дузданда басқа ләззетге бере алатуғын сәрбиназды көз алдыңа елеслетеди. Хәттеки, шатырды айнала орап турған еки қабат жууан қыл арқанның да бир мәниси бардай. Дуппа—дурыс, қонақ жери көл, суу бойлары құм, менен сахра болғанлықтан жылан, шаянлардан сақланууда есапқа алынған. Құлласы кәрүан басының шатырында есапқа алынбаған зат жоқ. Өзи пухталықты оғада жақсы көретуғын Беруний кәрүан басы Клепаттың барлық нәрсесин унатып қалды. „Неде болса шеп адам болмауы керек. Пил үстиндеги отырысы анау, қонғандағы сәддиуасы мынау, өзиде бир қанша тилди биледи. Шатыраш ойынына да шебер“ деп ойлады Беруний.

Ал Құндызханды бәриненде бурын усы шатырдың тазалығы, ондағы затлардың пухталығы, бул пухталықты ислеп жүрген Клепаттың еки хызметкери таңландырды. Өзин ең пухта санап жүрген Құндызхан ишинен еркеклердин пухташылығына бирде қайыл қалғандай болса, бирде қызғанғандай болды.

Хә демей Чандра дәстурхан жайды. Әдбетте, жолаушы болыуына қарамастан қонағы қылып шақырғаннан кейин барын дәстурханға салатуғын шығыс халықларының әдети ғой. Клепатта дәстурханды барынша безегиси келип шатырдың ық бетинде шай қайнатып атырған Чандраға өз тилинде бир нәрсе деди:

— Чандра, қайла, анбули, Садафил...

Еле хинд тилин жетерли үйренип болмағанлықтан Беруний—тек жемислерге тийисли атамаларын, „Дәстурханға лимон (қайла), хурма (анбули), лимонның еки түринен де (садафил) әкелип қой“ дегенине түсинди. Иши төртке бөлінген ол ғобдйға пухталап салынған жемислерди алып дәстурханға қоя баслады.

Берунуй менен Құндызханға барлығы да күтилмеген сый-иззеттей болып көринди. Бирақ өзлериниң аяқ кийимде отырғанлықтанба, оларға Клепаттың да, шай қайнатып әкелип қойып жүрген Чандраның да, Крашманның да жалаң аяқ отырғаны унамады. „Соншама атақлы Хиндистан өзиниң дәстүрине ең қурымағанда дәстурхан этирапында аяқ кийим кийип отыруыды енгизе ғойғанда не қылар екен. Қаншама иштей менен ауқат жеп, шай ишиу, дем алыу мүмкин бо-

лыуына қарамастан мынау гүнделей аяқты көрип отырып тамақ жеу бир турлилеу екен“ деп ойлады ишинен Беруний. Ал дәстурхан этирапында жалаң аяқты көрмеген Құндызхан болса, әлле қашан—ақ ишинен таңырқанып буны кимге айтарын билмей, бирақ сыр бермей отыр.

Тынышлықты Райхан бузды. Ол шырылдап жылап оянды. Хәмме Райхан жатқан қапталға қарады. Бирақ ол түсинде шоршынған болса керек, және уйқылап кетти.

Тынышлық бузылғанына қонақларының қысынғанын абайладыма Клепат:

— Қысынбанлар, мениң баламның шырлап жылағанын еситпегениме, мине, бир айдан асты. Мен өзимниң Бубнамды сағынған едим. Енди, мине, бул баланың жылағанын еситип жаным бир қанша жай тапты. Айтпақшы жигиттиң аты ким?—деп сорады Клепат.

— Райхан—жууап берди Беруний.

— Ох, Райхан, Чандра, бул жигиттин аты Райхан, көрмейсиз бе, өзи Райхандай хош ийис. Сениң Райханындай сулыу хәм сүйкимли екен,—деди Чандраға қарап Клепат.

— Ха, сулыу, сулыу, Хорезмде де Райхан деген ат жүде сүйкимли екен дә! Бизиң Райхан хәзир аяқ ойыңға түседи, ол дәудей жигит болып қалды,—деп қомпан-қомпан етип қойды Чандра.

Ал Крашма оғада кем сөзли, ислеп жүрген жумысынан басқаны билмейтуғын жигит болса керек. Ол тек мыйығынан күлешырайланғаны болмаса, Чандра ямаса Клепат усап ғарқылдап күлмес. Мудамы бир ойдың шешимин табалмай жүрген кисидей. Сырын билмеген адам оны бир мәңгүрбас деп ойлауы мүмкин болғаны менен ол тап сол отырғанында Чандраның ямаса Чандраның қонағының не қыялда отырғанын билип отырады. Сол минезине бола Клепат оны барлық жумыслардан азат қылып өзиниң қасына алып қойыпты...

Шайда ишилип атыр.

Сонша күннен берли әрқайын отырып бир шәйнек шай ишиуге пурсасы болмаған Беруний менен Құндызхан қайла салынған шайды анбула менен ишип хәз етип сонша күнлик шаршағаны, шығып бир мысқал болды.

„Енди егер бирер нәрсе тууралы Клепат ямаса Крашма менен сөйлөсү мүмкин болганда“ эңгиме қаймақласар еди—деди өз өзинен Беруний. Тап соны күтип тургандай—ақ Клепат бир уақлары:

— Найманлар, бүркитлер ямаса қаңғарлар менен хиндлер үшеуі үш халық болғаны менен олардың үріп—әдет, салт—сана, турмысында көп ғана уасалықтар бар. Бизлер ауылымызда бирер ири денели адамды көріп қала қысақ найман, бүркит, ямаса қаңғарлар деймиз—деди.

— Не ушын?—Эңгимеге араласты Беруний.

— Өйткени бизлердеги Бүркит ямаса найманлардың көпшилигі ири денели келеді. Хо, эне, көрдіңбе қандай тулға, қандай бой, қандай мүше—деди шығырдан босатылған түйесін жетелеп, шағырдың алдынан өтіп баратырған дийхан кisinin көрсетіп Клепат. — Шақырың, бир кеса шай ишип кетсин, сиз тилин билесиз ғой?

— Жас үлкен, нан ауыз тийіп кетің, —деди Беруний ол кисиге.

Бурылайын десе, қолы ылас, бурылмайын десе мирәт етилгеннен кейін нан ауыз тиймей өтіу мүмкин емес. Ол „қолым патас“ дегендей қылып еки қолын көрсетті.

— Зияны жоқ, суу табылады—деди Беруний.

Ол түйесін жетелеуі менен туппа-тууры қостың алдына келип, төмен отырды да сәлемлесті. Крашма қолына суу қуйды. Колын Крашма узатқан шаршыға сүртті де, өзине усынылған бир кесе шайы менен бир бөлек нанды алды.

— Дийханшылық қалай деп сораңыз, —деди Клепат Берунийге.

— Дийханшылық қалай?—деп сорады Беруний.

— Шүкир, әйтеуір, жылдағысы, жаман емес, —деп жууап берди ол киси, шатырдың ишин дыққат пенен бир шолып шығып.

— Бул жердегі халықларда найман менен бүркитлерме?—деп сорады Клепат.

Беруний Клепаттың сорауын Хорезм түрклеринин тилинде гәкирарлады.

— Хо—о, анау Шейхи—Жалил бабадан бержағы гүллі қаңғарлар —деди ол қолын шылпық бетке селтеп. Шейхи—Жалил атадан аржағы бүркит хәм Найман

ағайинлер, үйсинлерде бар. Сиз өзинізде усы қарағаннансызғой өзинізде билмейсизбе?—деди қолындағы кесени қайтып беріп.

— Билемен ғой. Бирақ сизден бул киси сорап отырыпты. Кеширерсиз, булар биле бермейди ғой, —деди Беруний. —Өзинізде?

— Бизлерде қаңғарларданбыз —деп жууап берди ол басындағы қой териден тигилген қара, үлкен малақайы менен бетинің терин бир сүртіп қойып. —Жақсы онда жолыңыз болсын. —Ол кетиуге ыңғайласты.

— Әумийін, айтқаның келсин, —деди Беруний, —қалай, ауыл-ел тынышлық па?

— Қайдан билейін бизде тынышлық, бирақ Нупайхамбар Кятти бүлдирипти, өртеп жиберипти. Гүх листанды талапты, гүллий Хорезмди Ургенчке көширипти, деген сыпсың барғой. Бир еки үш күннен бери суудан гүллі жылқының тезегі, кийим-кеншек, өлик ағып турыпты ғой. Сизлер Кятке соғып киятырғаныңыз жоқпа?—деди қайтадан егленип.

— Айтпақшы, атыңыз ким еди еле сизін, сорап қойды Беруний.

— Атым Бери.

— Оғырықшымысыз?

— Отар дан келдик.

— Қашан?

— Быйыл жигирма жыл болады дейди ғой.

— Дәрьядан өгіушилиқ қалай?

— Дәрьяда кеме-кемеге қағысады. Өрге, ыққа кемениң саны шексизғой сирә.

— Қашаннан бери?

— Бүгін бир хәпте болды.

Беруний буннан кейін үндемеді. Бирақ сол кәрада:

— Билмедим, жаман болған екен, бизлер онда, Кятте тоқтамадық. Бухарадан киятырмыз, —деди де қойды Беруний сырсақлап.

Бери сол әлле қашан шөгіп қалған түйесін турғызды да, белін ийніне қағып салып жүүериликтің ийіне кирип көзден таса болды.

Беруний өзіннен өзи ойланып қалды. Соң Клепаттың эңгимесинің бөлинип қалғанлығы ядына түсіп:

— Аға, сөйтіп, сизлерде Хорезм түрклери бар дең!—деди таңланғандай

— Ауа бизин ауылда Жалалхан деген гюрк жигити бар. Ол өзі Бухарадан. Оқ ол туұралы — деп таңланды Клепат.

— Хе, ол туұралы?—деди Беруний Клепатты сөйлеткиси келип.

— Оны айтпа сирә, қатынлар ул туўса Жалалхан қоя беретұғын болып қалған. Мениңде қатыным ул туўғанда Жалалхан қойған болар едим. Қыз туўғаннан кейін Бубна қойдым. Ауа, солай, Мухаммед,—деди бирдейине қош кеўилли Клепат.

— Бубна қойыуында да парқы бар шығар?—деп сорады Беруний.

— Барлық гәп сонда, Мухаммед иним, мине барлық гәп сонда..

Сөзди Чандра бөлип жиберди.

— Аўқат таяр, әкеле берсем болама?—деди қолын сүртіп атырып.

— Әкел, әкел, тамақ пистиме, оны дәрхал жеу керек—деди Клепат.

Крашма қол жуудырды.

Клепатта жеті журтты бір табан қылып жүрген тәжірийбели жигит емес пе, Берунийдің Хорезмлик екенін, егер хорезмликлер үйіне қонақ шақыра ғойса палау асып бермесе, дуз бергенге усамайтуғынлығын жақсы билер еді. Сонлықтан бүгінгі түсликке палау таярлауды буйырған еді. Чандра менен Крашма да барлық зейнин салып, палауды хорезмше палау қыламан деп бөліп қалды. Ишине салынатуғын хош ийис нәрселердің барлығын салды. Хәттеки, табақтың шетіне үш жерге райхан жапырақтарында майдалап туурап салыуды умытпады.

Аўқат әкелініуден шатырдың ишин палаудың ийисі қаппап кетті.

Бұл хәммеден бурын Кундызханға қатты тәсир етип, Чандра менен Крашманың хызметіне бурынғыданда бетер хайран қалды.

— Қәне, Хинд ағайиниңиздің Хорезмше писирген палауына келиң, қәне Мухаммед, Кундызхан, жақын келиң, Райханжан уйықлап атырғанда жеп алын,—деди Клепат миймандослық пенен.

Аўқат желініп болынды. Чандра шай „базарын“ қайтадан қыздырып жиберди.

— Ауа, сөйтип, қызыңыздың атын „Бубна деп қойғанымыздың да мәніси бар дединизбе“?—деп сорады Беруний, әнгимени дауам еттиргиси келип.

Хиндстан илимпазларының жумыслары менен таныс болғанлықтан Беруний ушын олардың халықлық дәстүр хәм үріп-әдетлери хәққында еситиу қызық еді. Сонлықтан Беруний, ирети келсе, сол Клепатты сөзге салып, гезеги келгенде оны көп сөйлеуге мәжбүрлейтуғын сорауларды беріп отырды. Сақшы менен кәрұанның излегени сөз емеспе, Клепат әдәпте үйреншикли болып қалған еки жолдасы менен сөйлесе-сөйлесе, сөздің де ушына шыққан кәрұаншы емеспе? Мынау қонағы болса, өзиниң еки жолдасына өмирінде усамайды. Сирә қызықпайтуғын нәрсеси, сорамайтуғын майда-шүйдеси жоқ, бұл жана жолдасы менен сөйлескен сайын сөйлескиси келе берди. Әсиресе, өзиниң кунт пенен үйренип жүрген араб тилинде сөйлесиу Клепат ушын қанша ләззетли болса, хинд тилинде сөйлесиуге Берунийде сонша қуштар. Келисим бойынша бир биреудің қөтелескенін елесгирмеу, бәлки дүзетип жиберіу шәрти менен Клепат араб тилинде сөйлейтуғын болды да, Беруний хинд тилинде сөйлейтуғын болды.

— Жалалхан — деди сөзін бастан баслап Клепат,— жас уақтында Хиндстанға барып қалған хәм Бубна деген Хинд қызын сүйіп қалған.

— Рухсат етилерме еді?—сорады сөзди бөліп Беруний.

— Рухсат—деди де, Клепат сөзиниң артын айтпай қойды.

Иркилип қалғанынында себеби бар еді. Ол дәуірлерде Хиндстан жерлерінде қызлардың басқа диндеги, миллеттеги адамлар менен турмыс қуруы қатты түрде қадаған етилген еді. Сонлықтан Клепат Берунийдің „Хиндстанды билмеймен“ деп отырғаны оның аса кеткен киши пейиллик хәм сыпайылығы екеніне исе-нип қалдыда, әкелатырған жолаушысын „ешейін адам емес қусайды—ау“ деп гүдикленип қалды. Сонлықтан ол барынша сөзін қысқартып қонағын тыңлау нийетінде болды. Бираз уақыттан кейін сөзін дауам етті.

— Рухсат етилмегенде, сүйіспеншиликте, мухаббат дегенде шегара, миллет деген болама? Сизің Кяттеги гректи көрмейсизбе, хорезмли тюрк қызына үйленіп

алған, оларда сондай бир-бирин Сүйип қалғанда—деди Клепат.

Сол ўақта Беруний Құндызханға жалт қарады. Құндызханда көзиниң астынан Берунийге бир қарап қойды. Өзиниң таныс грегиниң Ҳиндистанға, хәттеки, Клепатқа да мәлим киси екенине Һайран қалған Беруний Клепатты да тегин адам емес екен деп ойлады. Бирақ гәпти бөлмеу ушын:

— Хә, әлбетте, мүмкин ғой,—деди мақұллап.

— Аўа, сөйттип,—деп сөзин даўам етти Клепат,—Бубни менен Жалалхан жүдә дос, еки адамның сөйлесе тилинде әпсана боларлықтай татыу өмир кеширипти. Олардың усы турмысы халық тилинде дәстан болып қалған. Жас қыз гурмысқа шыққан тойында усы „Жалалхан“ дәстанын айттырмаса, тойы той деп есапланбайды. Хәттеки, егер сол дәстанды айттыра алмай қалатуғын жағдайы болып қалағойғанда, мәселен Бхикшу¹ кеселленип қала қойғанда, сол бхикшудын сауалыўын күтетуғын болған.

— Бәрәкәллә!—деди Беруний.

— Хә.. жас қызлар Жалалхандай жүреги пәк мухаббаты ҳадал жигитлерди әрман етсе, ал жас жигитлерде Бубнадай Мухаббаты садық қызға үйлениўди әрман еткен. Сонлықтан жас жигитлер болсын, қызлар болсын еки адамның қосылысқан жеринде „Жалалхан“ дәстанынан қосық айтады. Хәр бир аяқ ойынына түскен Ҳинд қызы, келиншеги хәммесинен бурын өз күйеўиниң, Жалалхандай жигитлерге усап қалыўын әрман етеди, Мухаммеджан—деди Клепат, сөзин тамамлап. Енди гәп Хорезмнен болсын, бул не гәп, соншама хорезмге не болды? Бунын даңқын шарқы—пәлекке шығарған күшине, күдиретине не болды?

Беруний сууық демин бир алды да, ойланыўшылық пенен Клепатқа барлық хәдийсени әңгиме етти. Ең соңында:

— Мине соның себебинен елди таслап, Ұатанды тәрк етиўге мәжбүр болдым. Қайда барарым нәғүман. Хәзирде изимнен қуўғыншы келип қалама дәпте бир қысым болып отырман..—деди Беруний.

¹ Бхикшу—бизниң тилимиздеги „бақсы“ сөзи усы әйлемги хинд (санскрит) тилиндеги „бхикшу“ сөзинен келип шыққан фонетикалық форма.

Клепат бирден орнынан секирип турды. Еки қолын көкирегине басып:

— Мине сиз қандай жигитсиз. Сиз Берунийсиз! Пүткил Ҳиндстан халқының тилиндеги Абу—Райхан Мухаммед Ибн Ахмад әл—Берунийсиз?! Сиз мынау жатқан Райханжанның атасы Мухаммедсиз—ә?!—деди Клепат, бирден ашылысып. —Мине мениң қонағым ким?...

Клепат, дурысында да, өзине өзи исенбей қалды. Өйткени оның Ҳиндстанда еситиўи бойынша, Беруний Ҳиндстан оқымыслыларына усап, өз алдына сарайы, байлығы бар, бир жаққа шыға ғойса, әтирапында қоғадай жапырылып, әбден дәрдебесин жетирип жүрген шәкиртлери бар адам болыўы керек еди.

Хәзирше, хәзир балалы қатыны бар бир әпиўайы жолаўшы. Клепат жол бойында турған оны „бир әдепли жигит көрди. Арабшаныда сулуу сөйлейди екен. Гүрринменен жолды қысқартып отырамыз“, деген ойы менен алдындағы пилге миндирген еди. Сонысы енди аты Ҳиндстан талибилимлерине әпсана болған Беруний болып шығып отыр. „Я тәўбе, жап-жас жигит—ә!...“

— Отырың, отырың,—деди орнынан турып хәм Клепаттың шығанағынан әсте ғана төмен басып:

Клепат орнына отырды да:

— Мен сизди түсинемен, енди қандай тилегиниз бар?... тап хәзир ақ кәрўанды... деди Клепат асығыслық пенен

— Билмедим, егер қуўғыншы келсе мениң себепимнен сизге, кәрўан басы, бир зыян келсе, бәлким талап алса, адамларыңызға зыян тийгизсе!—деди ойшаңлық пенен Беруний.

— Сиз ол туўралы хәш қәўипленбей ақ қойын. Бизниң кәрўанымыз хәш ўақтында да ондай жағдайға түскен емес. Бизлердиң қәўипсиз қағазымыз бар. Ал, егер бийбастақлық егетуғын болса, 200—300 жаманды қайтаратуғын күшимизде бар. Сизге қуўғыншы жибергенде 200—300 атлы ләшкерден артық жибере алмайды... Деген менен айтып болама? Дарсанға таң ерте жылысамыз,—„Сақлықта қорлық жоқ“,—деди Клепат. Усы шатырда арқайын дем алың, менде өзимниң қосыма барып дем аламан...

КӘРҰАН ДАРСАНҒА ШӨГИРИЛДИ

(Әл—Берунийдің күнделік дәптеринен бір бет)

Сауда адамларының ішінде Клепаттай адамдарды көп ұшыраттым. Бірақ Клепаттың олардан парқ болатұғын көп тәрелерінің биірі—ол Хинистанды. Адамгершілігінің жоғарылығына қоса оның ғұлым адамдарына жақындылығы маған жақсы болды. Әлбетте, сауда адамдарынан оғада сүйрек ұшырасатуғын оның ұсы қасиеті, барлық Хандстан менен Бағдад илимпазларының ғұлым сағасындағы жетіскенділігінен хабарының болуы, арасында соншалық дослық хасыл қылды, хәттеки бизлер тез күн ішінде туысқан, дос, татыу болып қалдық.

Мине мен өзімнің басыма қауып тууып тұрған күндері, Клепаттың күтілмеген дыққатына, маған туудырған жағдайларына бола тап Кяттен, ойран болған менің Уатанымнан дөкер, языр хәм ерсарылардың Сиях—кухкина барғанға шекем, оннан тап Рейге шекемгі сапарымда мен, хәттеки, қолыма қағазда алдым. Басқаша жұмыс ісәу мүмкін болмағандықтан аңсатлығына көшіп, тәғдиріме шүкар етип, оңат болған Хорезмге, оның өтмишіне тиісінді ябым¹ қалғанларын қағазға түсіре басладым².

(Әл—Беруний)

„Хорезм мәмлекетінің арқа шетіндегі Оғуз қауымдерінің мәканы менен шегарада орналасқан қала—и-Ашраф¹, Кардалия² тилинде пайғамбарлар қаласы дегенді аңлатар еді. Биресе Хорезм мәмлекетінен ғәрезлі болып, оның буннан екі жүз жыл бұрынғы шахы Абдаллахтың атынан пул шығарып сауда қылса, бирде Хорезмге бағынуыдан бас тартып өз алдына мәмлекет болады. Қала-и-Ашрафтың тұрған жері Әйемгі Хорезмнің Топырақ қаласынанда 60 зир³ бийік болғандықтан әйемгі дәуірлерден бери халық „дәуірдің қаласы“ деген ат пенен атаған. Ал араблардан кейін Кардалиялылар оны Қала-и-Ашраф—пайғамбарлардың қаласы деп атайтуғын болып қалған. Халық аңызында Кердер дәрьясының сағасы ұсы жерден, яғный Қала-и-Ашрафтың тұрған жерінен басланар екен. Оның

¹ Қала-и-Ашраф—хәзіргі Төк-қаланың Дарсаннан да бұрынғы аты. Пайғамбарлардың қаласы деген мәніде.

² Кардалия—Арқа Хорезмнің гейде бағынышы болса, гейде өз алдына мәмлекет болып жүрген Орта әсирдің қаласы.

³ Зир (шығанақ) 50 см, 60 Зир—10 метр.

ығындағылар суу ашамаң деп дәудің егинің сууға алдырып қоя берер екен. Бұған ашыуланған дәудің баласы дәрьяның сағасын байлап таслау ұшын бир етек топырақ алып келеді. Көріп қойған атасы баласына кейіп таслайды хәм етегіндегі топырақты тап сол аяғының астына төгіуді талап қылады. Ашыу менен бала етегіндегі топырақты төгеді. Соннан, яғный „Төк“ дегеннен Төк тауы пайда болыпты. Адамлар оның үстіне қала салыпты“ делінеді.

Бұл пүткіллей надурис. „Төк“ деген сөз бұл жердің, түркілерінің тилинде „Дәрья“ деген ұғымды билдиреді, яғный „дәрья бойындағы қала“ деген мағанада. Бұл жердегі түркі қауымдері сельжук—өгузлерден қысқы жеп Хазар теңізі бетке¹. Ас, алаңлар² бетке кетіп қалғаннан кейін түркілердің қойған атасында ұмытылып кеткен. Соң бұл қаланы Қала—и—Ашраф, Дарсан деп атайтуғын болды.

Жайхунның негізгі ағысы ұсы жерден ағады. Кәруанымыз келгенде дәрья ұлтанында түйе менен пілдердің дизесінен асар-аспас ғана сууы бар Кердер ямаса Құрдар өзектей болып ағып тур. Бизлердің кәруанымыз бұл суудан хешқандай қыйыншылықсыз-ақ кешіп өтті.

Қала—и—Ашраф Кят қаласынан кейінгі ең үлкен қала. Оны Кардалия депте атайды. Өйткені, бұл жердің халқы Иран теклес хәр қыйлы қауымдерден құралған. Басым көпшілігін Кердер тайпасы құрайды. Сондықтан булардың Хорезмге ұсаған өз алдына тили жоқ, Хорезм тили менен түркі тилинің араласпасындағы, бірақ Иран тилине көбірек ұсайтуғын тил. Бұл жердегі көпшілік түркі қауымдары өз ұатанларын таслап кетіуге мәжбүр болды. Олар Сельжук өгузлердің шабыуылларына төтепкі бере алмады. Соған қарамастан Кардалияда мәдениет, ғұлым оғада алға кеткен. Бұнда Кяттегидей сүүретшілік өнері күшлі. Сүүретшілері, аудармашылары, кітап көшіріушілері Араб хәм Грек илимпазларының кітаптарының аудармаларын көркемлеп көшіріп, сүүретлер менен безеп сатууға шебер. Сондықтан қайсы жерде, қайсы базар-

¹ Хазар—Каспий теңізі.

² Ас, алаң—Тарихый жағдайларға бола әлде қашан-ақ Арал бойларынан Хазар теңізі тәрәпке көшіп шыққан қауымдардың аты.

да болмасын булардың аудармалап көшірген хәм сүүретлер менен безеген кітаптары өтімлі келеди. Ал кітап жазушы илимпазлар, шайырлар кітаптарын Кардалия хәттелерине көшірткенін жақсы көреді.

Кардалия халқының үріп—әдет, салт-санасында да Хорезмликлерден үлкен парқ бар. Мәселен, олардың хәр бир уруының хәкимге салғырт төлейтуғын тамғасы бар. Бул таңбаларды олар өз малларына да салады хәм өзлеринин үй-жайларының дәруазасының кирер жерине, он тәрәпке қағып қояды.

Олардың аза, мағам тутуы тәртиплеріде бизиң Кяттегиден басқаша. Егер биреу өле қойса, онда жыл бойына бәлки уш жыллап үлкен матам тутылады. Биз тап усы матам тутылған күни келдик. Дарсан хәкиминиң сүйгилиги өлген матамға Клепат пенен бирге қатнастық. Өлген қатынның ағайын туғанларының барлығы бир шетте өлини қоршалап алған. Ал бизлер мийман иретінде барлық ер адамлардың алдында тұрдық. Олар бизлердин жыламауымызға хәм бираз тұрғаннан соң шығып кетиуимізге ықтыярлы екенлигимизди түсіндірди. Клепат екеуимізге шығып кетиуди қәледик, бирақ шығып кетиуге қысындық. Деген менен шаршап келген адамға бирлейине тик аяқтан тұруы оғада қыйын болды. Оның үстине еки қулағынды тесип баратырған қатынлар менен еркеклердин жылаған даусына да шыдам бериу бәриненде қыйын болды. Кетемен дегенимше мениң көргеним мыналар болды. Өлик үлкен бир бөлмениң ортасында тұрыпты. Жыназаға сансыз адам жыйналды. Оннан кейин өлик қуты қусатып соғылған Табытқа салынды. Табыттың қапталында өлген қатынның аты хәм өлген жылы, күни хорезмше жазылып қойылған. Ал өли салынуатын қутының қақпағы бар. Ол қақпақтың ишине өлген кишиниң сүүретин, оның қапталында жоқлап жылап отырған ең жақын туған—туысқанларының сүүретин ислеген. Сүүрет сондай шеберлик пенен исленген, хәттеки оның дурыс таңланып алған бояулары, бул сүүретлерди құрдағы тұрған ең шеттеги адамның да хешқандай қыйыншылықсыз—ақ көриуине мүмкиншилик туұдырды. Сол сүүрет салынған қақпақ кирер қапының алдында сүйеули көп уақытларға шекем тұрды.

Бес алты қатын хәм еркек тынбастан жылады. Ерлердин де қатынлардың да шашы уудар-дуұдар бо-

лып қалды. Өзлерин өзи урып, тырнап өглерине жара салды. Хәттеки тырналған жерлеринен қан ағыпта кетти. Соң далада тұрғанлар өлини ирет пенен топар-топар болып көрип, хошласып шығуға киристи. Бизлер Клепат пенен топарға қосылып кеттик. Киргенлер менен бизлерде дауыс шығарған болдық.

Өлини сол өзи зорға сыйып тұрған қутысы менен далаға алып шықты. Босағадан шыға бергенде өлиниң бетин жапты. Оның бурынғы жатқан әсем кийими өзгертилген. Дәстүр бойынша оның денеси жабайы құстардың талап жеуине таслануға әкетилди. Бизлер оның сүйегин қашан жыйнап алатуғынлығы менен қызықпадық. Әлбетте, оның сүйегин ғана жыйнап алады хәм әлле қашан таярлатып қойған хежже ассуарына¹ салып тап усы қала дийуалына көмеди.

Қаланың ишиндегилер өлген адамның мазарын „дахмақ“ дейди, ал ол қала шетиндеги жабанлылар „астандан“ дейди. Өлгеннен кейин усы „дахмақ“ ямаса „астандан“ лары қасына барып писирілген аұқатлар, егер ол тири уақтында „хаом“ ишимлигин, яғный жузимниң сууынан исленген нәшели ишимликти ишетуғын болса, „хаом“ нанда азмаз қояды. Болмаса ыдыс та суу қояды. Согдылар усап буларда хәр жылы хшум¹ айынын аяғында барлық өлген-житкен ата-бабаларын ядына алады. Олардың жеулері ушын айрықша аұқатлар асылады. Маллар сойылады. Дәслеп өзлери жейди, соң „дахмақ“ ямаса „астандан“ ларының басына барып жылайды, аұқат пайын апарады. Бул жыллар дауамына шекем қайталана береді. Улыұма Кердерлердин турмыс салтында, үріп-әдетлеринде хорезмликлерге уасалық оғада көп. Гейпара дәстүрлері Согдылардикине де усап кетеди.

Булардың үйлениу шәртлеринде де айырмашылықтары бар. Бизде, Кятте қызлар ерге шығуы ушын тек жигитлердин қәлеуі ғана жеткиликли. Ал Кердерлерде әйемги тәртип сақланған. Яғный қыз ләшкер болып урысқа қатнасуы шәрт. Ал жигиттиң қуны өлтирген душпанының саны менен өлшенеди. Қыз бала

¹ Ассуария—өлген адамның сүйегин салуға арналып алебастрдан исленген төрт туяқлы қутыша, ғобайыша.

¹ Хшум—Согдылардың хшум айы хәзирги март айына туұра келеди.

урыссыз күйеуге шығыу керек болса, мәселен, көбирек отырып қалса, жигит пенен, егер ол куштар болса, бирер нәрсе үстінде шәртлеседи. Шәрт миннетли рәуиште ат үстінде айқасыу, асып кетсе, найзаласыу, жеңил-желписи ең сийрек хәм қыйын аўланатуғын, мәселен, кийик, жолбарыс т. б. аңларды аўлау менен байланысly болып келеди. Егер булардың ләшкерлериниң саны Кяттиң ләшкерине тең келе ғойғанда, әлле қашан-ақ пүткил Хорезмди өзине қаратып алған болар еди.

Пайдасы не, бундағы алаауызлықлар түслик Хорезмдегиденде күшлирек болды. Кятлилерден әлле қашан бурын-ақ Керделилердиң басынан дәўлети тайды. Кятгы Жайхун жеди, Жайхуннан қалғанын Ургенч әмири қуртты, қаласына от берди, қалғанын көширип әкетти. Кяттен бурын-ақ, Жайхун Кардалияны таслап, багысқа қарап қаңғып өтә кетти. Суўсыз қалған халық Сарықамыс бойына, Киз теңизине шожыды. Көшкенлери ҳәзир Ардақуада¹. Еле көшиў тамам болған жоқ. Ағайин-тамыр қуўғанлар еледе көшип атыр.

Кердердин ҳәзирги суўының өзи ақ жеткиликли еди. Ел арасындағы бүликте халықтың тозғынлаўына себепши болды. Буның байызы мынада.

Кердердин патшалары мудама Афригидлер терепинен қойылар еди. Бирақ пулларына дәслең Хорезмшахтың атын хәм суўретин салар еди де, шахтың атынан кейин өзиниң атында қосып қояр еди. Мәселен, „Абдаллах², оннан кейин—Чаған“.

Кардалияны Хорезмшахлардың мийрасхорларының бири Хамдежерд басқарар еди. Бул ўақытта араблар Мервде³ бекинип алып Хорезмге „келиў“ге жүреги даўамай ҳәр қыйлы „тилшилер“ менен „тыңшылар“ды иске қосып атырған ўақты. „Кардалиа шопанның таяғына сүйкенди“. „Қуты кеткен үйдиң келини урлық етти“. Хорезмде халық көтерилиси пайда болды. Көтерилиске Хорезмшахтың туўысқан иниси Хурзад басшылық етти.

Дәслеңки ўақытлары тек Кардалияның өзінде болған көтерилис соң пүткил рустакларға, кедивердлерге

¹ Ардақуа—ургенчтен кейиннен кәрўанның бир күнлик жолындағы Орта Әсирлик қала.

² Абдаллах—Хорезмнің Афригидлер династиясының кейинги патшаларының бири, оны Ургенч әмири өлтирди.

³ Мерв—түркменстан ССР ының ҳәзирги Мары қаласы.

тарқады. Бул топалаңларды басыўға енди ҳешкимнин де күши келмес еди. Бир шети Маш қорғанында¹ болса, бир шети Кардалияның батыс шеғараларында, Миздакхан хәм Ардақуа қалаларында шайнасып жатыр.

Хорезмге жүреги даўамай отырған Араб халифатының да күтип отырғаны усындай бир жағдай еди. Араблардың жиберген астыртын адамларының сөзине ерип, Чаған шах араб халифатынан жәрдем сораў ушын түлкидей жасырынып Мервге кетти. Кутейба Ибн Муслим „аспаннан тилегенин жерден бергенине“, иши тоқ болсада, Чағанның өз аяғы менен келегенине мәрдийип, бирден ақ көкирегин аша қоймады. Чаған шахтың „албырағаннан тал қармап“ келгенлигинен пайдаланғысы келди. Чаған сумтуяқ болсада, Ибн Муслим Кутейбаның бул сумлығына түсинбей, аңқылдап Хорезмдеги болып атырған жағдайларды айтты, сөйтип сырдың бәрин төгип алды.

— Бәле өзимизден табылып атыр. Иним Хурзад топалаң таўып, пүткил хорезмди бүлдирип, маған қарсы қойып отыр. Бүгин бе, ертенбе қурбан болыўым көзиме көринип тур. Сизден жәрдем сорап келдим, ол ушын қайсы шәртинизге де таярман—деген Чаған шах.

Ибн Муслим Кутейбаға аңлығының өзиде, усы өзинен табылған „бәле“ болғанлықтан Чағанға қандай талап қойсада көп емес. Қандай шәрткеде көнетугынлығы, оның жоқ демейтуғынлығы исенерли.

— Ал жәрдем бериледи, Араб халифаты ол ушын Сизиң арымаған Хорезмниңизден қандай пайда кореди?—деп сораған әскер басы Кутейба Ибн Муслим Бахилий.

— Сизиң қәлеўиниз болады, мейли сиз Хорезмди өзиниз бийлең, мен сизге қәлеген мөлшеринизде шығынларыңызды төлейин, шығынларыңыз үстине қәлеген мөлшеринизде үстеме ҳәр жылы қарыж төлеп туратуғын болайын—деп жалбарынған Чаған шах.

— Хорезмниң бийлиги өзінде болады. Бирақ маған барғанда жәрдем бересен, исламға барлық хорезмди көндиресен. Керисинше болса, жеке басын менен жуўап бересен. Басыңның кесилип Бағдатқа апарылыўынан ийиниде турғаны жақсы болар. Хурзадты тутып бериў-

¹ Маш—ҳәзирги Төрткүл районының Сарымай участкасындағы Орта Әсирлик қорғаң.

ге, жазаланатуғынларды таярлап қойыуға кирис,—деген Кутейба.

— Хорезмге кирип барыудың белгилі күні хаққын да хабар өзімнен болады—деген жүрегі қанасына сыймай аңқылдақ Чаган шах.

Мәселе келісіліп, шәртнамаға қол қойған Чаган шах Хорезмге қайтқан. Чаган шах „мейли“ деген менен өз исине пухта Кутейба Ибн Муслим Чаган шах пенен бир неше адамын қосып жиберген. Қупия тапсырма бойынша бул адамлар Хорезмге барғаннан кейін Чаганнан жасырын түрде Хурзатқа жолығып Ибн Муслим Кутейбаның хийлекерлік пенен Чаганды қара лап Хурзатты көтермелеп жазған қатын тапсырыуы, сөйтіп, Хурзаттың Мервге келіуін тәмийинлеуі тиіс болған. Бул ең қыйың ұазыйпа құдайдың жердегі жалғыз саясы Мухаммедтің ең жақын адамларының бири Әбу Салых Мадайнийге тапсырылды.

„Хүрметлі Хурзат!

Аллаталаның жердегі саясы Уллы Мухаммедтің атынан, Уллы Араб халифаты сизин, баслап жүрген мийрим шапаатлы исинизди оғада орынлы ис иретинде мойынлайды хәм ирети келсе қоллап қууатлауға таяр екенлигин билдиреди. Еситиуім бойынша сизин Хорезм шахқа, өзиниздің тууысқаныңызға, өкпелеуиниз орынлы. Мәмлекет басқарыу исинде тиіссли орныңыз болыуы тиіс. Бирақ Сизин, қадир қымбатыңызды кемситип Чаган менменлик етип жүриуі, әлбетте, сизин намысыңызға тийеди. Сизди халық құрметлейме? Бизин менен сейлесип кетиу тилегиңиз барма? Егер тилегиңиздің орынланыуына араб халифаты өз жәрдемін көрсетсе сиз оған қалай қарар едiniz?

Дийдар нәсип болғай. Сизге мұдамы құрмет хәм иззетлі арап халифатының жерге-көкке сыймайтуғын әскериниң садық басқарыушысы Ибн Муслим Кутейба, Мухаммедтің 711-сәнеси 10-саратан, Мерв қаласы“.

Хорезмге келгеннен кейін Абу Салых Мадайни Хорезм шахтан барлық еркинликти алған. Шейх кийинде Кердер бутпараслары менен барлық Хорезм бутханаларын аралап шықты. Мүмкиншилигинше Хурзат жүрген жерлерге жақынласып бутханаларында Хурзаттың исми-атағын мақтап көтермелеп Хорезм кудайларының атынан оған алғыслар тилеген. шейхтың бул „жыллы минези“ Хурзаттың кулағына тийип, шейхты

жанына шақыртып алған. Шейх пайтын абайлап жүрип Хурзатқа Ибн Муслим Кутайбаның хатын тапсырған. Хурзат „суу көрмей етик шешип“ Ибн Муслим Кутайбадан көп нәрселерди үмит қылып, хеш кимге дабара етпестен, Шейх пенен Мервке атланады. Соны күтип турған Ибн Муслим Кутейба барлық сырды билип алғаннан кейін Хурзатты зинданға бәнт қылып, оны темир торға салып изинен жеткеріуді тапсырып, Хорезмге ләшкер тартады. Араб халифатының келіуіне жағдай тууылып қойылған Хорезмде Кутейба хеш иркилмейди. Көтерілісшилдерде не қыларын билмей албырап қалған. Ал көтерілісшилдер темир торда Хурзатты көриу мененақ қаша-қаш болып, майға түскен гүбелектей, артынан қоршап киятырған араб әскерлериниң пәнжесине түсіп, қылыштан өтип жатқан.

Бирақ Хурзат пенен аузы бир Кердердің патшасы Хамдежерд Хурзаттың алдаулық пенен қолға гүскенлигин билип қалып, оның өшин алыу үшін Чаган шахтың жерине топылған. Чаган шах әскерлерине де, араб әскерлерине де көп зыян тийгизген. Деген менен бир Кердердің 4000 нан аспайтуғын әскери сонша Чаган шах пенен биригип кеткен Арабларға төтепки бере алмай тез арада сатқындар арқалы қолға түскен. Хурзатқа усатып Хамдежертиде қолға түскен әскерлері менен бирге өлтирген...

Араблар Хорезмде тәртип орнатып, Чаган шахтың қолына барлық Хорезмнің бийлигин, еркин берип қайтып кеткен. Жаны күйген Хорезмликлер қырылып кеткен ағайын - тууған, ата - ана, бала - шағаларының қанын кимнен сорайтуғынлығына келген жерде „Чаган шахтан сораймыз“ деген шешімге келген. Керделилер Хамдежердтің, Хорезмнің арқа түслиги Хурзаттың хәм хәр еки хәкимликтен өлген он мыңнан аслам адамның кегін алыу үшін Чаган—шахқа қарсы және бас кетерди. Бул аласапыранлы ойқанда, Халифаттың жалпылдағы Чаганның геллесин қағып алып, араб халифатлығын албыратып таслаған.

Мине, енди араб Халифатлығы үшін үлкен күйзелістин қәупи тууды. Соншама шығынға ушырап өлдім азарда қолға кириткен Хорезми, қолдан кетиу қәупи алдында турды. Араблар үшін Хорезмди қолға киритиу ярым халифатқа барабар есапланар еди. Ондай болса, оннан ажыралып қалыу деген сөз „дүнья

жүзине жиберген куданың құдирети" деп дабара болған Араб халифаты пүткіл шығыста масқара болды деген сөз еді. Ол Халифаттың Чин хәм Мачинга¹ шекемгі "адалатлы" жүрислерин иске асырмай таслау деген сөз еді. Әлбетте, Ибн Муслим Кутейбаға бұл жеңіл тиймеген болса керек. Тез хәм сөзсиз Багдад қазнасына алып барып қосқан Хорезм ақшасына қоса барлық қәрежетин қағып силкип алып Хорезмге "Жазалау отрядын" жиберіу тийис болған.

Жаңа ғана Хорезм жүрисинен қайтқан Кутейбаның қазнасында не қалсын деген менен арыуларының тислерине қойдырған алтынларын қағып алсада, хәттеки "бойдақлар қатнайтуғын үй" ден түскен пул болсада, усы "адалатлы" урысқа, Хорезмге жиберилиуге тийисли жазалаушы отрядқа жумсап оны тез жиберіу керек еді. Бир сөз бенен айтқанда араблар ушын бир ғана нәрсе—уста көригинен шыққан полатты суұймастан бурын саркаппап араб әскериниң қолында жарқырайтуғын қылыш етип беріуи керек еді.

Жазалаушы ләшкер тез хорезмге жетип келген. Қайтадан бурынғыданда бетер жазалаулар баслаған. Тынышлық орнатып Хорезмге шах белгилеуге келгенде бул сапары Ибн Муслим Кутейба оғада түлкилик еткен. Кимди Шах қойыу ықтиярың халықтың өзине берген. Кутейбаның бул исин халық бурында көрилмеген әдиллик деп билгенде, оны жақтырып қалған. Усы күннен баслап аңқылдақ Хорезмликлер Кутейбаның жатысына жата кеткен. Халықтың талап етиуи бойынша Чаган шахтың туқымларынан емес, Хурзад пенен Хамдежердке жақын бурынырақтағы Хорезм шахлар туқымынан Аскаджубардың баласы Аскаджамуқты Шахлық тахтқа отырғызған.

Аскаджамуқ Хорезмди бүлдирген Қяттин шахы Абу Абдаллахтын үрім-путақлары еді...

Мен Кала—и—Ашрапқа бул жердин оғада қуты қашып турған уақытта келгеніме өкинишлимен. Кердер бир уақытлары буркасынлап ағып турған уақытларында бул жерде қандай турмыс пәрауан болған. Басқа тәрепplerин айтпағанның өзінде бул жерлердин бир өзине тән байлықтарын, тәбиат шараятларының өзи

қандай. Егемен десең жер, асырайман десең мал, мине жайлау, отынға тоғайың, аулап жесең балығың. Жер шараятының байлығы араблардан кейингі 250 жыл ишинде баяғы турмысын тиклеп алыуға мүмкиншилик берген. Шейхлар, илимли араблар Бағдатда ямаса Мервде туруудан гөре усы Дарсанда турууды қалеген. Олардың хәр бири бағдадлыларданда хөкте болды. Қала соның ушында Қала—и—Ашраф атанып кеткен еді.

Жайхунның тийкаргы суу тармағы Кердер, енди қаңғырып ылағып кеткели қала этирапынан ел серпилди. Халықтың жартысынан азырағы, яғный 25 мындайы қалған. Рустаклардағы кедиверлердинде босап қалғаны көп.

Қала сауда кәруан жолының үсти болғанлықтан хәр бир кәруан бунда сауда етпестен, көликке дем берместен өтип кетпейди. Бир жети сауда етип, түйелерге, пиллерге дем берип кетеди.

Бизлер бир хәпте турып қалдық. Усы бир хәпте-нің ишинде қаланың этирапы хәм көпшилик көшелери, сауда базарлары, өнерментлердин дүканлары менен танысып шықтым. Қала орайындағы бир көшениң барлық еки бойы темиршилик, зергершилик дүканлары менен бәнт екен. Мине, бир уақытлары Хорезм шахлардан бөлинип шығып өз алдына диар (мәмлекет) болғанлығының мәниси енди түсинликли болды. Бул усталардың шебер қолларынан исленилген қылыш-қанжарлар менен найза-ислери Хорезм шахлардың бул жерге қойылған әмелдарларын әбден тыс мақтандырған. Тек Кердер ләшкерлерин тәмийин етип қоймастан, бул өнерементлердин қолынан шыққан урыс қураллары менен басқалда көп түрли хожалық затлары мысқуман, табақ-қасық ыдыслары, қатын-қызлардың хәр қыйлы айшыу-ишарат затлары Хорезмнің барлық базарларында қарыйдарларын сүйсиндирген.

Айтыуларына қарағанда Хорезмшах Чаганның мойны менен қол-аяғына салынған буғау-тусауда усы Кердер темиршилериның қолынан исленген.

Өзи тутылмастан бурын Хурзад өзиниң ағасына арнап буғау-тусау соқтырған. Бирақ өз қолы менен сала алмай, араблардың усталары тәрепинен соғылған темир торға түскен. Бул тусау Чаганның мойнына

¹ Чин хәм Мачин — Қытай Орта Әсирлерде усы аттағы еки үлкен провинциядан ибарат болған

Хурзадтың тәрпедарлары тәрпинен, Хамдежерд тәрпинен салынған.

Барлығынанда қызығы табыт-ассуария соғуы устаналары. Бул Кердердің ең үлкен кәрханаларының бири болса керек. Бунда бир қанша онлаған адамлар биригип ислейди. Олар өзлеринің жұмыс түрлерине бола топарларға бөлінген. Бир топарлары ассуария соғатуғын хәжже топырағын таярлайды. Екинши группалары ылайын ийлеп таярлайды. Ал үшінши бир топарлары қәлиптерге салып Ассуарияны қуяды. таярланылған Ассуариялар сұуретшилер устанасына өгкериледи. Олар өз буйырыушыларының қәлеуінше ол ассуарияларға жазыулар жазады, жерлениуге тийисли адамның жерлеу салтанатын оның жапсарларына, қақпақтың ишки бетине аса кеткен шеберлик пенен сұуретлеп қояды. Сұуретшилер устанасында исленетуғын бояулар оғада жоқары сапалы. Бундай бояулар гүлли Хорезмде тек усы жерде, Қала—и—Ашрафта тайынланады. Сонлықтан патша сарайларының безеу бояулары, патша, шах хәм оның әуладларының „дахмак“ ямаса „астандан“ ларының бояулары ушын бул қалаға мағриб пенен маширптин көп патшалықларынан буйырықлар келеди.

Кердердің этирапындағы халықларда хәр қыйлы. Иран туқымларынан басқа бул жерде әлле қашан ұатанын таслап кеткен ас хәм алан қауымларының қалдықлары, өгуз—тюрк қауымлары, Кердерлер, өгузлардың қысымына шыдай алмай Сақлап¹ далаларына қарай кеткен тюрк қауымларының көпшилик урыулары, қыпшақ қауымлары хәм қанғарлар жасайды. Кердерлилер усы тюрк қауымларының яғный қыпшақ, қанғар қауымларының ең жақын ағайиндери болады. Олардың тили, кийим кийиулері, бет-келбеттері бир биринен парк қылмайды. Булар ағын сууды „ағын суу“ ямаса „төк“ дейди. Сонлықтан олар қалай-Ашрафты-Төк-қала, яғный-суудың бойындағы қала дейди. Кердер ели усы Кердер қауымларының аты менен аталған. Булардың тийкарғы жүк тасыу құраллары өгиз хәм ат арбалары болады. Бул арбалардың устасы бул жердеги тюрклердің қанғар урыулары, олар усы өзлери соққан арбаларын „қан“,

¹ Сақлап, сакалиб—од ұақытлары руслар европаға русь, шығыста саклаб, сакалиб аты менен белгилі.

ал екинши биреулері „телеген“ деп атайды. Олар үй жас үлкенин „от ағасы“ деп атайды. Ал Кятте Хорезм тилинде „ката“, „кетхуда“ деп атайды.

Мен усы жердеги тюрк қауымларының балық базарында да болдым. Олардың көпшилиги „төклерден“ хәм Кердер (Арал) теңизинен сақлар менен балық аулап күн кеширеди. Үй хожалығынан ауысқанын базарға әкеліп сатады. Бул жерде балыққа қумарлылық күшли. Базарларда балықты шийкилейде, қуырып та сатады. Мен, әлбетте, балық қуырмағым жедім. Ибн Синаның бир өтинниши бойынша мен Бунн балығын жеуге қумар едим. Айытыуынша, ол балықтың ети шыпадарлық қәсиетке ийе болса керек. Мен оннан Кундызханға да, Клепатқа да, Чандраға да Крашмаға да алып барып бердим. Ол ушын, әлбетте, олар маған алғысын айтты...

Мениң хәм бала-шағамның өмири үстине дөнип турған қәуип серпилди. Бизлер Дарсаннан шығып кеттик.

ТЕНИЗ АСТЫНДАҒЫ ДҮБЕЛЕЙ

(Әл—Берунийдің күнделік дәптеринен бир бет)

„Алтын ширимейди, ақыл азбайды“

(халық нақылы)

— Жауынның ийиси бар, жаурап қалмаспа екем-биз?—дедим аспан-әлемди шарлап. Бул Кердер теңизинен өткеннен кейин үш-төрт асыу асқаннан кейинги күн еди. Аспанда асықтай булт болмағандықтан кәруанның жауын ямаса бораннан қәуип жоқ еди. Клепатта шоршып кетип жан-жағына қарай баслады. Қарамай не илажы бар. Егер жауын жауып қалыу ямаса боранның қәуип тууып қалағойған жағдайда да алдын алыуы тийис еди. Жол жүриуге имканият болғанда да Клепат жүктің үстине жауын өткермейтуғын жабдықтарын жауып алыуды буйырыу керек еди. Болмаса қолайлы жер гөзеуитлеп кәруанды шөгиреди. Түйелерди шедерлеп таслайды. Оғыры тайғағы болмаса жауын хеш гәп. Ал дүбелей болып қалыуға әптен көзи жетсе, оннан да бетер қорғаныуы тийис. Өйткени Хорезмнен Хазарға, Сиях-Кухке шекемги сыртқы жолдың кәруанлар ушын ең қәуипли тәрәпи мине усы

бораны. Қонып жатқан талай кәруанлардың тымтырақай болып, ушты күйди жоқ болып кеткенлигін ямаса құмның астында қалып қойғанлығын Клепат оғада жақсы билер еді. Егер боран турып кете қойса, түйелерди менгеріп алыудан машақаты жоқ. Шамалдың өрине қарап ылаққаны ылаққан. Бул опат болуы деген сөз. Сонлықтан мен бул туұралы айтар айтпастан-ақ Клепаттың жаны тас-төбесинен шығып кетті. Деген менен аспанға қанша қарасада, ол я жауынның, я дауылдың „ийисин“ сезе алмады. Өйткени, ол қанша тәжірийбели кәруан болсада, бундай күни жауын жауатуғынлығын ақылына келтире алмас еді. Мениң айтқанымның мүлтиксиз туұры келе беретуғынлығына талай сапар гүға болған Клепаттың бул сапарыда инан-басқа илажы жоқ еді. Сондайда болса мени „екилене қоймаспа екен“ деген тәме менен:

— Не құдай урды, хеш нәрсенің — деди тағы бир рет аспанды сарапшылап.

— Кәтиржам бола бер, булт шәрт емес, мынау Хазарға қарата есип турған шамал тап хәзир-ақ кейин қарап урады. Егер ол шамал өз жөни менен қайтауғын болса жауын бултын әкеледи. Басқа жаққа уйтқыса, дауылдың болатуғынлығына сөз жоқ ғой, — дедим.

Мениң ырас айтып турғанымға исенген Клепат бирден басқыға ушырады:

— Крашма, Чандра! Бери кел, қолайлы жер табың. Я жауын, я дауыл күтиледі, тез, тез! — деп қышқырды да жууырысы менен бастағы пилге кетті.

Клепат сол атлығыуы менен бастағы баратырған пилдің мойнында әстен ғана сылдырлап киятырған үлкен қондырауды еки қолы менен урып-урып, әтирап „жаң—жуң“ етип жанғырып кетті. Бул қондырау кәуіп-кәтер жағдайында ғана қағылар еді. Хәр он түйенің бириншисинің алдында киятырған түйеде гезекпегезек уйықлап атырған түйекешлердің зәрреси ушып кетип, жердегилери жүрип киятырып—ақ өз түйелеріне секирип-секирип министи. Марақларына жабыса бергенде Крашманың:

— Хаулықпаңлар! Сергек болыңдар! — деген қыйғырығы еситилди хәм көз көрер жердегилерге қоллары менен аспанды, жән-жағын силтеп кәтерди хабарландырды. Түйекешлер түйедеги жүклерине кесе байла-

нып қойылған шеримдей қалың шалын тарқатып, бәри бирдей урда-тут хәрекетке киристи. Ол үлкен алаша усаған заты кәруан түйекешлеринің хәм үстиндеги шатыры, астындағы төсегі, хәм саяманы, хәм жауыннан сақлайтуғын шертегі еді.

Кәуіп еткенімдей-ақ шамал тез изине қайтты хәм өз жөни менен қайтпастан дауыл кәуіпін таяп қалды. Дәрхал түйелер шөгирилип, жүклер түсирилди. Түйелер шедерленип, өз жүклерине байланып тасланды. Мен Кундызханды, әсиресе, Райханды қалай паналауым мүмкин екенлигі туұралы ойландым.

— Албырама, Мухаммеджан хәзир илажы болады, — деди Клепат маған ғамхоршылық етип.

Меннен арманырақ кеткен уақытта Чандраға қолы менен бизлер турған тәрәпти көрсетип бир нәрселер деди. Ал Чандра түйекешлерди шақырды да, олда қолы менен бир нәрсені түсиндирди. Сол заматы хәр бир түйеде мөлшерленип артылған жүклерди бир жерге үсти-үстине үйе баслады. Дем сәтте кишкенә өжиреге ұсаған қууыс таяр болды. Бизлерди ишине киргизер киргизбестен-ақ оның үстин жанағы шерим усаған алаша менен жауыпта үлгерди. Дала шараятына ийкемленген адамлардың садағасы кетейин, Клепат көп уақытқа шекем бизлер отырған қосқа қайтпады. Сол түйекешлердің қасында болды. Сол уақытта дүбелей күшине минди. Бизің үстиміздегі жаптырық биреу таяу менен сабалап турғандай, биресе көгерилип биресе ортасы төмен түсип, тасырлауы менен болды. Дүбелей ушырған құмнанда бетер майда тас хәм кесек, хәр қыйлы қыйқымлар жауындай борап, патырлысы жер жарды.

Бизлер Кундызхан менен екеуиміздің қоршағанымыз Райханжан болды. Неге екенін қайдем, тынышсызланып жылау менен бола берди. Емшегинде ембей жылау дегенди шығарды. Баланың қәдимгі қыңырлығы шығар деп мен мелшийип отыра беріудің қолайын таппай түйекешлерге қол-қабысымды тийдириу нийетим менен қостан шығып кеттім. Қара көзди ашыу мүмкин болмаған дүбелей. Тап, мысал, шамал емес, буршақ жауып тұрғандай. Еки қоллап бетимди жабыуым менен дауысы шыққан сүлдер менен Клепатты тауып бардым. Еки көзимди, ашаламадым, тек Клепаттың сөйлегенин ғана есitemен.

— Балаларды таслап қалай шыққаның, Мухаммеджан, бала болдың ба? Сениң жәрдеміңе мұхтажлық жоқ. Бизди аман алып қалған сениң жәрдемің. Ал жүре бергенімізде не болған болар еді. Барың, Кундызханның қасына, Райханға сақ болыңлар. Бар Крашма, қосқа апарып қайт, тез қайт, — деди күйіп-писип.

Мен көзімді ашып, бір рет түйекешлерге қарадым, Усы бір қарағанымдағы таң қалғанымдағыдай хеш уақытта да таң қалмаған шығарман. Каруанлар даладағы барлық нәрселерді, дала жағдайының барлық майда-шүйделерінде есапқа алған. Хәттеки тап усы дауылда өз ислерін мақул ислей беріу имканиятын беретугын көз әйнегінде кийіп алған. Мени Крашма қосқа әкеліп киргизди де, тез жууырып шығып кетти.

— Мә, сон бересен. — деди ол кетіп баратырып. Крашма берген ораулы затты бір қолымнан екінші қолыма өткеріп атырып та сол каруан түйекешлеріне таңланғаным таңланған. Райханжан жылауын қойып емшектіде алған екен. Мыналарға еле хайранман. Ең майда, сырттан қараған адамға сондай майда, елеспесіз зат — сол көз әйнегі деген не өзі? Бирақ тап усы бір саатта ол ең шешіуші қуралға айналды. Олардың хәр қайсысы он-онбес түйесинің жайы-жағдайларын тайсалмастан бақлай алады. Босанайын деп атырған түйе болса, тез алдын ала алады. Барлығын көре алады. Хәттеки, егер дус келе қойған жағдайда, дала баспашыларында көре алады. Оларға қарсы хәрекетін де ете алады. Бир сөз бенен айтқанда, каруанды, Клепат айтқандай, аман сақлап қалған мен емес, сол көз әйнеклер, ал соңы ортаға келтиріп жүрген Клепаттың өзі.

Райханжан және шырлап жылады. Бул сапарғы жылауы азарлырақ болды. Мениң де, Кундызханның да қолымызда турмады. Оның үстине Кундызханның да кейпи жоқ. Булда мениң қайғым үстине қайғы жамалы. "Өзіміз жолда, бала-шағамыз ауырып қалса"... Әлбетте, сау барғанында қабыл алары нағұман ғайбана таныстың үйіне екі бірдей ауырыуды апарып не оң бақшыман. Мениң әбден басым қатып кетти. Сөйтіп жүріп мениң қолымдағы Райханжан уйқыға кетти. "Неғып уйықлай қойды" деп тамырын көрген едим, ишим қанжылып сала берди. Анасының тамырыда тап сондай. Талай адамның тамырын услағаным бар. Бирақ тамырының усылай урганының тири жүргенін көрге-

нимде жоқ. Деген менен бул өзімнің ишимде қалып қоятуғын сыр болып қалды. Мен буны Кундызханға айтсам, оның кеселин тағыда күшеитіп алған болар едим. Сонлықтан ол туұралы кеуилин алыудан басқа хешнәрсе демедім. Ишимнің уұдай ашыуы еле басылмас еді. — Мың пана болғаны менен бала-бала, Кундызхан болса үйден шыппай, қыйыншылық көрмей өскен үлпет нашар емеспе, жүклерден қаланған ылашықтың саңлағынан урган жел әзәй — андамынан өтип кетипти. Оның екеуинінде шамалламаған жери қалмаған. "Исинің аты жоқ", Бундайға дала шараятында түүе үй, хәттеки емлеухана жағдайында "ердің ери, егеудің сынығы" ман деп жүрген шыныққан жигитлер шыдам бере алмаса, барлық адам көне алмайды. Кундызханның жағдайы да Райханнан сәл ғана дегендей.

Мың қайғыдан түсетугын бирде пайда жоқ. Тек өзінди өзің жеп, бийтаптың рухын түсіріп алыуың ғана мумкин.

Бираздан соң боран пәсейди. Кунде кәдимгисинде ашылып, бирден ысытып кетти. Бул бир жағынан жақсы болса, әзей-әндамын сууық жайлап кеткен Кундызхан менен Райхан жанға жаман болды. Жыллы хауаның бирден салқын хауа менен алмасыуы: оның устине бирден және жылытып жиберіуі, екеуін бирден изи-үзілмейтуғын жөтелге гириптар қылды да, сол жөтел, екеуинің де динкесін куртты. Булардың жөтеліне қарсы қәне менде дәри болса, қәне оны таярлап беріуге жағдай. Әри усындай бир жағдайда киятырған менде қандай мумкиншиликлер болуы мумкин?

Қосқа Клепат кирип келди. Каруанның аман қалғанына "дала штормы" нан хеш қандай зыян көрмегенлигинен оның кеули әлбетте, шексиз қууанышта еді. Бирақ үсти-үстине жөтеліп отырған Кундызхан менен жөтеліп емшегінде ала алмай жатырған нәрестени көріп бирден үскини қуйылып кетти.

— Бу не гәп, Мухаммед? — деди бирден өңи қашып таңланып қалып, — Қундызхан неге? ... наұқасланып қалдыңба?

— Ызғырық самал өтип кеткен, екеуінде бирден ауырып отырыпты, зыяны жоқ илажда жоқ, — деп жууап бердим мен дауысым қалтырап.

— Оҳо, жаман болған, дәрхал илаж көріу керек, — деди де ол тез далаға шығып кетти.

— Чандра, Крашма! — тез бери кел, қалдыр исиңди, — деп дауыслады.

Крашма менен Чандра жууырып келди.

— Тез, шай менен аўқатты таярлаң. Суйық аўқат болсын, көрмейсенбе Қундызхан менен Райхан шамаллап аўырып қалған. Оларға қара бурыш салған сорпа, лимон салған шай керек-деди Клепат.

Чандра менен Крашма тез қазанды атландырып, шайды мосыға илдирди.

Қарабурыш салынған сорпадан соң, лимонлы шай ишкеннен кейін Қундызхан терлеп булауға салғандай арақ-арақ терге түсти, бети берман қарайын деди. Ал еле аўқат ишпейтуғын Райханжан еле сол сулық болып демин еки ийиннен алып атыр. Хәтте жылауға да шамасы қалмады.

— Женшень қалай болар екен? — сорады Клепат әсте ғана меннен.

Мен Клепатта женшень бар деп өмиримде қыялыма да келтирмеген едим. Өйткени ол тәуип емес, ямаса кесел емлеуге қатнасы жоқ. Тек болғаны уқыплы сауда адамы. Сонлықтан мен қайдағы бир жоқ нәрсени айтып адамның ишин жағып отырғанына ишимнен ғәзепленип оған жаман көз бенен қарадым.

— Қайда ол женшень хәзир! — дедим кеўлин қалдырмау үшін.

— Қайдасы неси, пайдасы болса болғаны емеспе, ал табылуы жағын көреміз — деди бірден шаққан-шаққан сөйлеп.

Женшень ол дәуірлерде өлермен кеселлердин жан алқымға келип атырғанда бир неше мәртебе тақирарлап айтатуғын ғана әрманлары еди. Женшеньди қолланбақ түе, оны услаған тәуиплердин де қолын услауға миясар болған адам жоқ десе де болады. Ол Хиндстан менен Чин-Мачин шегараларындағы таулардың адам баласының аяғы жете алмайтуғын бийик жарқабақларында өсетуғын хәм күтә сийрек табылатуғын өсимлик. Сонлықтан бизлердин тусымызда ол тек шахлар сарайында қолланылатуғын, ал қара пухараларға жетиспейтуғын, тек олардың таңлайында аты татыйтуғын дәри. Сонлықтан мен Клепаттың женшеньди исенимли түрде табамыз дегенине ҳайран қалдым. Улыўма, бул адам усындай пухталығы менен мениң ақыл-хуышымды өзине бәнт қылып алды.

— Барма? — деп сорады мен исенимсізлеу.

— Бар болғанда қандай. Қундызхан менен сениң улың ушын, сен ушын аяйтуғын нәрсе болуы мүмкин бе? Чандра, әкел бери — деди өзи менен алып жүретуғын телегиннен тигилген қобдыйға усаған бир ыдысына қолын созып. Ыдыстан пухталап оралған түйиншикти алды. Түйиншиктен қәдимги жүөри тақанға усаған тақан шықты.

— Күшли, тирийекке қоса ийленген. Ярым қалақ. Мейлиңше қоллан, бирақ нәрестеге аўыр түсип кетпесин. Мейли шай менен бер, мейли лимон суы менен араласқан шай менен бер, — деди маған жүдә пухталық пенен еки қоллап оны узатып. Мен қолымды созарымды да, созбасымды да билмедим. Өйткени мен ушын Қундызхан менен Райханның өмири қанша қымбат болған менен ол дәриниң пулын төлеуге мениң күдиретим келмес еди. Усы ярым қадақтың өзи пүткил кәрұан тартып киятырған жүктен қымбат екенлигин сезер едим. Қысынып отырғанымды билди де:

— Сизиң нәзиклик ететуғын уақтыңыз емес, Мухаммеджан — деди Клепат. — Хеш нәрседен қысынбан. Тез кирисиң де. Райханжан менен Қундызханды емлең. Ал дәри ҳақысын сизден талапта қылмайман. Ал есапласатуғын болсақ, сизге мен қарыздарман... Сиз бул сапары пүткил кәрұанды, оның қунын, барлық адамлардың өмирин сақлап қалуыға себепши болдыңыз. Ал оның қаяғында тартынуы дегенди тауып отырсыз. Өзиниздин мийнетиңизди өзиңиз баҳалай алыуыңыз тийис. Ал басқалар сизден кейін қәдирине жететуғын болады, — деди сол созған дәрисин қайтарып тартып алмастан.

Оның менен айтысып отыратуғын уақыт емес еди. Сонлықтан мен Клепаттан женшеньниң тақанын алдымда, лимон салынған шайға бир оймақтайын жиби-тип баламның аузына тамыздым. Бир-еки ирет жан ашытпай жылады да, соң тым-тырыс болды. Түсиникли, женшеньге араласқан тирийек баланы буйықтырып атыр. Бала тынышланады, женшеньниң тәсир етиу күши артады, жақсы нәтийже береді.

Қостың қабырғасына илдиріп қойған хәм хеш уақытта да мени жаңылыстырмаған қум саатыма, қапта-лында турған суу саатыма қарадым. Дәрини ишкенине бир ярым сааттай болды. Райханның ұйқлағаны-

лан пайдаланып Қундызханда көз илдірген еді. Азда болса менің кеулім жай табайын деді. Шырайыма қарап Клепатта, Чандра менен Крашмада қууанысты Олардың хәр қайсысының қууанышы өз алдына. Клепат адам өмірін сақлап қалу күшіне ие дәрісі менен мақтанады. Чандра менен Крашма болса шыпа болған сорпасы менен шайына қуанады, өз исі менен марапатланады. Бірақ олардың қай-қайсысыныңда маған көз қарасы, қатнасы өзгеріп кетті. Бұрынғыдан да бетер дыққат бөле бастады.

Әлбетте, бұл дыққатты өзіме көп көрмедім. Бәрі бір, егер мен бір нәрседен ескерте қойған жағдайымда да, Клепаттан есінтеугін әңгімем аян. Ол сол ба-яғы „өзінңіздің мийнетиніңізді өзіңіз бақалай алыуыңыз тийіс“ деген грек философиясын қайталауға таяр еді. Сонлықтан мен жолдасарымның қанша көтерме-леуін де өзіме „сыйдыра“ бердім.

Әллен уақытта Райханда анасыда, сергекленейін де-ді.

— Қундызхан өзінің зәрүрлі іслерін іслесе, ке-регине. Крашма менен Чандра жәрдемлесе, бизлер бір шамаллап қайтсақ, бәрі бір бүгін тап усы жерде қо-ныуға туура келеді — деді Клепат бір уақытлары.

Расында да, балалы хаялдың жөргек жууы дегені болады. Ондай жұмыстарды еркектер алдында іслеу шығыс хаялларының дәстүрінде болмағандықтан ол бийшаралар еркектердің қашан шығып кетіуін күтіп отырады. Ал хеш уақтында ол зәрүрлі жұмысын айт-пайды. Ал еркектерде сол сырға қанық болып қалған-лықтан қатынлары алдында көмилип отыра бермейді. Оларға аулағын береді. Базар-ошаршылық ямаса бас-қада хожалық жұмысыменен айналысады.

— Дуппа-дурыс мирәт, — дедім мен Қундызханның бетине қарап қойып.

Олда „кете берің, шүкір жақсыманғой“, дегендей түр билдірді.

Бизлер, ушы-қыйыры жоқ тақырға шығып кеттік.

Неше күннен берлі журип келеміз, шетине шыға алмаймыз. Ойымды бір жағдай бийлеп алды. Айналам телегей теңізге усады ма, мен тап сол теңіздің орта-сындағы бір бийік шоққыда тұрғандайман. Мен хәр жерден бір ууыс топырақ алып көрдім. Карасам те-ніз асты топырағына усайды.

Айналага қарасам, көз илер жерде я бийик, я оир төбешик болса. Барлығы бөктер-бөктер болып қалған май топырақ, ол уйма топырағы.

— Хә, Мухаммеджан, тақырды бир нәрсеге қолайлап турмысаң? — деп сорады, хәзиллесиуди жүдә уната-туғын әжайып адам Клепат.

— Бул бурынғы теңиздин түби хәзир қурғақлық, — дедим мен.

— Мәс-емесписен? Усы үстиртте не қылған теңиз?

Үндемедим. Клепат бул сөзди айтарында айттыда, соң қысынды, билемен. „Және не дер екен“ дегендей үнсиз аузымды күтті.

— Аўа, теңиздин асты. Жер жүзинде бундай жерлер көп. Олар тәбияттың қануына муўапық алмасып отырады. Бул бир болып қойған тәбийғый қубылыс емес, бир неше мәртебе, даўамлы рәуиште болып отырады. Хәзир барлық кәрўанымыз бенен тереңлиги бир нешше қулаш болған теңиздин түбинде турмыз. Буннан бир неше саат бурын кәпелимде усы теңиз асты дүбелейинен өлип кете жазладық, — дедим мен Клепатқа. Ол әлбетте, онша қуры алақанлы жигит емес, илимнен хабары болмаған менен тыңдау, түсиниу уқыбы күшли. Бул жағынан да ол маған унап қалған. Бирақ бул сапары оның жүзинен исенимнен гөре исенимсіз-ликтің белгиси көбирек сезилип турар еди. Оны исендириуім қыйын еди. Қыйынлықты аңсатластырыуым ушын мениң сыйқыршыға қусап қалыуым керек еди. Дурысынан келгенде, қанша көлемде болмасын усы жерден тас тауып, оны майдалап көрсетиуім керек еди. Ол таслардың биреуинен болмаса биреуинен балықтың ямаса қандайда болмасын теңиз хайуанының бирде бир мүшеси, әсиресе бел омыртқасы, тиси ямаса қабыршақлы балықлардың қабыршағы шығып қалыуы тийис еди...

Айналадан хеш қандай тас таба алмадым. Сонлықтан Клепатқа:

— Хешқандай гүманланбай-ақ қойыңыз. Сизге балық тутып беремен. Соннан кейин сиз гүлли исенип қаласыз — дедим. Гүманланып турған Клепатқа мениң „балық тутып беремен дегеним“ әбден оны ермек етип сөйлегендей болдыма, „хешнәрсе түсинбеймен“ дегендей еки ийнин бир қысып қойды.

— Ал тутып бер, меннен қандай жәрдем керек? — деп күлли.

— Ол ушын менин үш төрт нәхән тасты сизге сындырып көрсетиуім керек — дедим мен жай ғана. Бирақ бул жерде тас көре алмай тұрыппан.

— Хәзир, — деди ол. Сөйтип, қосқа қарай жүрип кетти.

— Жигитлер! — деп дауыслады қосқа барар-бармастан қолын былғап. — Бери келиңдер, гәп бар...

Жигитлер әтирапымызға топланды.

— Мухаммеджан балық тутып бермекши, шәрт сондай: он-онбес путлық бес алты тас керек, тауып келесізбе? — деди күлип.

Жигитлерде таң қалысты, бир бирине қарасты. Ақыр соңында:

— Тауып келейик, — деди хәммеси бирден.

— Көликли кетин, — деди Клепат.

Бизлер қостың ишине кирдик. Қундызхан Райханды алып отыр екен.

— Қалай, өзін тәуирмисен, Райханжанды маған бер — дедим мен.

Райханжанның кейпи дүзиу еди.

— Райханжанда, сизде бахытлы адамларсыз — деди Клепат, Қундызханға, — сиз оны сезесіз бе?

— Бизде қандай бахыт болсын! — таңландым мен.

— Сиз бахытлысыз.

— Жоқ, бәрі бир сизлер бахытлы адамларсыз — дауам етти ол. — Сизің бахытыңызда шек жоқ.

— Сиз бахытлысыз — деп тәкирарладым мен.

— Жоқ, Мухаммед, бизің бахытымыз байлыққа байланыссы, ол қолдың кириндей, жуусан кетип қалады. Ол байлықтың өзи басымыздан басқаға пайдасы жоқ. Барлық жыйнаған-тергенимиз жалғыз шахтын толмайтуғын түби жоқ ғазнасына қуыйлады.

— Бизің бахтымызды қалайынша көриу мумкин?

— Сиз дәрьясыз, сизден ләззетленип суу ишпейтуғын адам жоқ. Көрип тұрсызғой, биз ушы-қыйры жоқ сары құм асыуларда киятырмыз. Бизге күнде, жауында, дауылда жау. Баспашы-қарақшы да, уры-гәззап деген де жауымыз бар. Булардың хәр бири бизлерди опат қыла алады. Ал сизди ше, сизди? Сиз бул тәбият күшлериниң сырларын билесіз. Олардың қәуіп-ли қәхәриниң алдын ала аласыз. Мине, сиз өзиңиздиң

бир ғана қасиетіңіз бенен бизін Хиндостан патшасының қанша рупиялық кәрұанын сақтап қалдыңыз. Қанша адамның өмирін сақтап қалдыңыз. Сизлердің киши пейилігіңіздің алдында бас ийсе болады. Ал бизлер сауда адамлары сонша хызмет көрсеткенімізде еді, қанша рупия талап еткен болар едік — деді Клепат. Мен көп мақтап жибергенлігін айттым.

Көп узамай қостың алдына дүрсилдетіп таслаған таслардың сестің еситіп сыртқа шықтық.

Тасларда таяр. Мен ол тасларды пухталық пенен балталап буза басладым. Айтқанымдай-ақ бесінші тастың ишинен балықтың онша пүтін болмаған омыртқа сүйегі шықты. Әри-бери қаққышлап мен ол балық сүйеклерін бір неше бөлеклерге бөліп алсамда алдым. Ал мениң хәрекетімнен көзін ажыратпай қарап тұрған жигиттер бір-бирине қарасып, гейде сыбырлап бір нәрселерді айтыпта атыр...

— Мине балық, Клепат ақсақал, оны кууырып жей алмайсыз, әлбетте, тек көріп ғана қоясыз — дедім мен.

Клепат балық сүйектерін қолының алақанына салып, әжайып күлкі менен күлді. Басын шайқады, әйтеуір таңлануы менен болды.

— Мен, әлбетте, сизің жақсылығыңыз жаққында Хиндостан патшасына айтаман, әнгиме қыламан — деді. Мениң не деймін мүмкін бұған?

Мен, әлбетте, індемедім.

СИЯХ-КУХ АҚШАМЫ

Кәрұан Хорезм топырағынан шыққалыда бүгін бір жеті болды. Асыу-асыу сары құм асырымдары пиллер менен түйелерді қаншалы зериктирседе, азаннан кешкем шекем, базда тауықтың алдыңғы шақырығына шекем дауам ететұғын шахмат ойыны Клепат пенен Берунийді жалықтырмады. Дарсаннан шыға сала басланған бұл ойын еле аяқланбағандай еді. Хиндостан шахматшыларын бір кесе шай ишімге шыдатпай жүрген Клепаттың Беруний менен бір жеті шайқасыуына туура келді. Беруний бір фигураны қойса тамам. Клепат гейде азаннан түске шекем құжим жасау түүе, қалай қорғаныудың ғамын ойлау менен ауара. Бұл уақыттары Беруний ендігі жүристің әнжамын жеп бо-

лып қәдімгі қағаз қәлемін қолына алар еді... Баяғы жансыз дала. Хорезмнен шыққалы бергі жол бәриненде бетер Құндызханды зериктиріп жиберді. Ол қайта-қайта Берунийден: „Кәрұан сарайға жақынладық па?“ — деп сарай беретұғын болды.

— Жақынладық, Сиях Кухқа жәми бір асыу¹ ғана қалды, — деп тынышландырды ең соңғы күні Беруний.

Ал утыла ұтыла унгалып қалған Клепат ұсы 22 жасар жас жигиттің ишинде қандай әжайып әрманлар, сырлар барын билиуге қанша талпынсада, сөз ушлығын тартып ала алмас еді. Адамға аса дыққаттылығы, шамадан тыс нәзиклігі, кишипейиллігі, үлкен кишиге ылайықлы мириүбети, хәр бір нәрсеге терең дыққат хәм парасат пенен қарауы, көп тыңлап аз сөйлеуі, билими оның жасын Клепатқа Чандрадаңда үлкейтіп көрсетер еді. Чандра болса оның менен сөйлесіп отырғанда өзінің жасы үлкен екенлігінде ұмытып, өзін бір киширейіп баратырғандай сезеді. Соның ушында Беруний жаққында Клепаттың пикирі кем-кемнен ғәнийметлесіп бара берді.

Клепат өмиріннің 50 жылын ұсы бір гейде қәуіп-қәуітерлі гейде қызық, сауда жолында өткерген дала адамы емес пе. Оның Әл Беруний минген пилине қанша жолаушы минбеді! Клепат қанша рупия жол кирей өндирмеді дейсіз. Лийкин, бундай адамды бирінші көріуі. Клепаттың адамгершілігі де өз иретінде Берунийді сүйсіндірді. Оның ойлауынша „Клепатта әпиұайы қара емес еді. Сонша күннен бери бирге ауқат жейміз. Екі адамбыз. Есапласайық дегенімде тыңламайды. Оның үстине қандай толы дәстүрхан, егер оның барлығына төлер болғанымда, әлбетте, кирей пулыма нәрсе қалмас еді. Ал бийтаныс елге барып онысыу, напақа пулы тапқанша онысыққа еле қанша қәрежет керек. Әри Хорезм ақшасы ол Иранда кимге өтеді. Ал исенип баратырған Хасан достымның қалай қабыл алатұғынлығын қайдан билемен. Бара сала сатып пул қыларлық менде не бар? Сондағы жалғыз исенгенім илимим бе? Оның бир напақа түсиретуғын жеріне бас суғаман дегенше қанша уақыт керек. Булардың барлығын жеңиллестіріп атырған, мениң бар дәрама-тымды қәрежет еттирмей атырған ұсы жоқары адам-

¹ Асыу — түйе кәрұанларының бір күнлік жолы.

¹ Рупия — Хиндостан валютасының бір сомлығы.

гершиликли Клепат, әлде неткен Хиндостанлы. Өзи пулга бир ата жақын сауда адамы. Оған тек ақша, пайда керек. Оның өмирі соған байланысly. Ақша оның қанына, жанына синіп кеткен бир „бәле“. Оның өмиріде, адамгершилигиде, өмиринің мақсетиде, барлық қызығыда, усы ақша табыуына байланысly. Оның өмиринің мазмұныда, мәнісиде әлде қайдағы қарыйдарлардың ақша қалтасында жүріпті. Бірақ Клепат мен туұралы ақша менен есапласқысы келмейді. Мейли, онда өзи билсин. Бірақ „еки салып бериуге енең барма“, оның менен есапласайын, сонша күн жеген аұқатым менен кирей пулымды төлейін“. Бул ойлардан кейін Беруний Клепатқа:

— Жасы үлкенім, — деди оның дыққатын өзине әбден аударып алып, — Сонша күн дуз-дәмек болдық. „Есаплы дос айрылмас“ деген, мен сизге аұқат пулым менен кирей пулымды төлесем...

Клепат бул күтпеген сөзди ишине сыйдыра алмадыма, Берунийге бир қарады да, соң ойланып қалды. Біраз уақытлардан кейін және Беруний:

— Ойланбаң, сизің бир пилиңизге Хорезмнен бери жүк болдым — деди.

— Мухаммед, сен... есаплы дос болғың келеме?

— Қайдан билейін. ата-бабаларымыздың дәстүри бойынша, есапласқан абзал деседи ғой — деди кеулинде Клепатқа алғыстан басқа хеш нәрсе жоқ Беруний.

— Демек, есапласыу керек! — деди, Клепат хәр сөзди салмақлы сөйлеп. — Мейли, онда былай болсын. Егер сен маған ақша төлейтуғын болсаң, менинде сизің менен есапласқым келеди. Бірақ еледе болса ойланып көріп, сиз есапласың, есапласпаң бәрибир сизің менен есапласамаң. Бірақ мен соның есабын таппай киятырман. Мейли...

Оның сөзінде қандайда бир ашыума, өкпеме, әйтеуір гүмилжи кеуіл күйи сезилер еди. Беруний „Клепатты өпкелетип алдым ба?“ деп гүдікленип қалды. „Демек есапласыу керек“, „Менде сизің менен есапласқым келеди. Бірақ еледе болса ойланып көр,“ бул не дегени?. Мениң менен есапласыуға қалтаңдағы пулың жетпейді дегени ме? ... Хайранман! ... Ақшанды ал дегеним ауыр тийдима екен? Неге түри өзгеріп кетті?..

— Неге, кеулиңе келип қалдыма? — деп сорады танланған Беруний.

— Әлбетте, — деди Клепат. — Мен сизің хызметіңизди не менен өтеу мүмкин екенлиги туұралы ойлап, ой түбине жете алмай отырғанымда, сиз арзымаған бир нәрсе туұралы айтып отырсыз.

— Мениң не хызметім болып қалды, тамашасыз, жасы үлкен?

— Ох, Мухаммеджан, және сол баяғың баяғы.. Егер сиз өзіңіздің хызметіңіздің қунын билмейтуғын болсаңыз, мен сизге айтып берейін. Хиндостанда болғанымда еди. „Әне Мухаммеджан, сениң хызметің ушын анау бағы-бақшаны алыуға мияссар болдың, — дер едим. Хәзир басқа бир еллерде жүріп мен сизге қандай тартуы қыла аламан? Илаж биреу ғана, қалғанын соң есапласа жатармыз. Хәзирше женшеннен қалегениңизди алын. Ал Сиях-Кухте мен кәруанның барлық қунын сатып сизге төлеймен, сизің қарап болайын деп турған кәруанды боран қаупинен амай алып қалғаныңыздың қуны, хәзиринше, усы төлеу болып турады... — деди Клепат.

Аң-таңы шығып турған Беруний мәселенің төркиніне жана ғана түсинди.

— Соғанда ақша талап етеме екен? — Бәрибир мен өз өмиримди сақлау ушын қандайда бир илаж ислеуім мүмкин еди ғой. Оның қаяғында сиз маған төлейтуғын боласыз?

— Жоқ, Мухаммеджан. Оны өзіңіз жеке жүргенде айтар едіңіз. Хәзирги жағдайла сиз пүткіл бир кәруан менен 30 адамның өмирін қорғап қалдыңыз. Менде сол аман қалғанларданман. Биздеде есап бар, адамгершилик бар. Сизің хақыңызды төлемеу адамгершиликке жатпайды. Еле мен бул туұралы Хиндостан патшасына айтпай тура алмайман. Әлбетте, ол бул ушын мениң не төлегеним менен де қызықпай қоймайды, — деди Клепат.

Беруний Клепаттың ойына енди ғана түсинди. „Хәр елдің заңы басқа...“ „Сиях — Кухте қонған уақтында кәруанның жүгинен төлеймен“ дегенин ырасқа айналдырып жиберер, деп оны алдарқағпақшы болды.

— Жақсы. Клепат, жасы үлкен, биз былайынша келісімге келейік. Егер, дурысындада мениң хызметім сизің елдің дәстүри бойынша усындай дыққатқа миясар болған екен, сиз патшаңызға айтып барың. Ол ушын патшаңыз тек рахметін айтса болғаны. Мен соған-ақ ырза боламан. Мен өзімде сизің әжайып еліңизди

саяхат етким келеди. Мен сол бір сапарымда патшанызға тәңір сәлемімді беремен. "Ат баспайын деген жерин үш басады" деген. Ҳәзир Хорезм менен Ҳиндстанның парқыда жоқ қой. Мүмкин, дуз несип қылса, сол Ҳиндстанда, сизин елинizde, ушырасармыз. Сиз сауданыздан қалмаң. Ал сизден мен хеш нәрсе талапта етпеймен. "Кирей пулда алмайман" дегениңизгеде келисим беремен. Бәрине рәхмет, дослық адамгершилик дегенде усыннан артық болмас... — деди Беруний.

"Сөз жүйесин тапса, мал ийесин табар" дегендей, жүйесин тапқан сөзге бирер пикир қоса алыу қыйын ғой. Сонлықтан Клепат Берунийдің Ҳиндстанға саяхат қылыу нийетин қутлықлап:

— Мейли, Ҳиндстанның төри сизики, бармайтуғын жер емес. Ҳиндстан гөззал хәм гайры-нақышлы ел. Биз өзимиздің елимиздің гөззаллығы, көрген адамларды өмиринше таң қалдыра аларлықтай тамашалығы менен мақтана аламыз. Барың, барғаныңызға өкинбейсіз. Исе-немен, бірақ сиз бір барсаныз онда паянлап қаласыз... — деди жүзи жадырап, — Барсаңыз хабар берин, күтип аламан.

— Паянлап қаласыз. — деди Беруний Клепаттың усы сөзине айрықша мәни берип, — не ушын?

— Басқа биреулер көрип кетиуи мүмкин дә, сизин қайтып кетиуиңизден гөре паянлап қалыуыңыз мен ушын аттан-анық.

— Не ушын? Және қайталап сорады Беруний.

— Өйткени сиз солайынша тәбиятлы адамсыз. Ал Индия әлле қашан неше жүз әсирлерден ақ сиздей адамлардың мəkаны, — Барың, оннан кейин сөйлесемен... — деди Клепат.

Ол Ҳиндстанның әжайып ел екенлигин, оның хәтеки шетшебирлериндеги хәр бір көз тартар жерлерин китаптан оқып-ақ танланып қояр, Ҳиндстанға бир барып көриуді көптен өзине әрман етер еди. Ал Клепаттың сөзинен кейин Берунийдің Ҳиндстанға барыу деген хәуеси енди бурынғыданда бетер гүжип кетти. Бірақ: "байғал тууе бас қайғы" болып жүргенде маған Ҳиндстан қайда деп ойласада: — Паянласам, паянлауымда мүмкин, ким биледи, — деди ойшандық пенен Беруний.

— Мине, келисгик, әкел қолды, — деди Клепат қолын созып — Сиз Ҳиндстанда мениң қонағым бола-

сыз. Ал, бүгин кеште Сиях-Кухте сизин ушын зыяпат беремен. Сол зыяпатта сизин Рей сапарыңыздың мәселесі шешилер...

Оның Клепатқа деген сүйіспеншилиги жәнede артты. Тап усы Клепат ушын ақ Ҳиндстанға кетип қалыуға таяр еди. Деген менен ел-журт, киндик қаны тамған жер дегендиде өзинше таслап кете беретугын бир оңай нәрсе емес ғой. Ағайын-тууған, жора-жолдас, тууған қала деген бар емеспе. Сонлықтан оның нәзері Иранда болғаны менен еки көз Хорезмде еди. "Мүмкин урыс жәнжел басылар, ел-ел болар, журт-журт болар, елге қайтыу мүмкин болар" деген үмит бар ғой. "Хәрким өз елинде, бақа көлинде", "киси елинде султан болғанша, өз елинде ултан бол" деп журт бостан босқа айтқан емес қой. Сонлықтан Иранда азда болса бас паналап, сон Хорезмге қайтаман деген үмит, "Ҳиндстанға хәзир-ақ тартсам ба" деген ойынан хөктем шығып:

— Рахмет, жасуылкен рахмет, мүмкин, Дийдар не-сип болса көрисип те қалармыз сизин мийманыңызда болармыз. Мүмкин сизде бизин мийманымыз боларсыз. Ким биледи. "Ағаш ғартайса қус қонар, адам заузыманында дус болар", — деди Беруний иши толы рәхметі хәм алғысly нийеті менен.

Клепатта Берунийде бир-бирине үндеместен қалды. Аздан кейин Әл-Беруний Клепаттан рухсат сорап Клепаттың пилинен жерге түсти. Қундызханға айтатуғын қууанышы көп болсада, ол Қундызхан отырған пилге минбестен аяқ жазып алғысы келди де, қапталлап баратырып Қундызханға әсте ғана:

— Қундызхан, зерикпедиң бе, Райханжан қалай? мен азмаз аяқ жазып алайын, — деди де, Қундызханнан қалыспай жүрип отырды.

Бул уақытта Клепат өз хызметкерлерине кештеги зыяпат хәққында тапсырмалар берип, Кәрўансарайдан кимлердің шақыртылыуы, қандай-қандай ауқатлардың таярланыуы кереклиги, Беруний менен хошласатуғын соңғы кешесинин тәғәрригинин тәртиплері хәққында сөйлесип атыр еди.

— Берунийдің, — деди Клепат, — Бизлерге еткен жақсылығын хешнәрсе менен бағалап болмайды. Бәримизде күни кеше қырылып кететугын адамлар едик.

— Оған дау жоқ еди ғой — деди сөзге араласып, бундайда өмирде сөйлемейтуғын Крашма.

Клепат сөзін дауам етти: — Хошласыу есте қалғандай хошласыу болсын, жақсы хызмет етинлер. Оның тағы бір жери бар. Ол хеш ақша алмайды. Ал қайтама сонша күннен берли жеген аұқатым, кирей пул ушы ақша төлеймен деп басымды бәлеге қойды.

— Буншамада нәзик табиятлы адам бола береме екен! — деди, Чандра.

— Сорама сирә! — деди сөзін дауам етип Клепат, — Мен оған барлық қаруанның пулын төлеуге таяр едим... Көңлире алмадым. Алмайды, болғаны, алмайды. Хиндстанға барғанда алар-имиш.

— Буған қара! — таңланды Крашма, ақша берсенде алмайды, ал өзі болса хижран...

— Ол ақшаны не қылсын, аяғының басқан жери алтын, жүрген жеринин бәри мал-дүнья — деди Клепат, сонлықтан оны алдау керек.

— Қалайынша? — деди таңланып қалып Чандра менен Крашма екиүи бирден.

— Жоқ, тыңла... қалай болмасын бирер нәрсенин ишине салып ақша беріу керек, бирақ буны өзіне билдирместей қылып ислеу керек. Қанша айтқан мененде қашып шыққан, жат журтқа баратырған тәрки ұатан адам, қәрежет керек болады. Егер тек сезип қалса басынды бәлеге қояды. Буны қалайынша ислеу мүмкин — деди Клепат.

— Онда оған ақша бермеу керек, — деди Чандра. Ол ақшаны неқылады?

— Ал не беріу керек?

— Оған алтынлай беріу керек. Сезбейде қалады, мен оны сездирместей қылып тапсыраман, — деди бирдейине ойшан, бирдейине тапқыш, бирдейине дурыс кенес беріуши Крашма.

— Мен Хиндстан шөрегин писиремен, оның орта жерине қанша алтын болса да — деди қолы менен бір қызық хәрекетлерди ислеп Крашма.

— Минне, шешилди. дуппа-дурыс ойланылған нәрсе тастыйықланды — Клепат Чандраға қарап қойып. — Басқаша ойлау мүмкин емес сыяқлы.

— Крашма ойласа болғаны, оған қосымша қосыу керек емес, — тастыйықлады Чандра — Крашма бул Крашма, басқа адам емес! — деди оның ийинине қолын қойып, бул қаруанымыздың ақыл қалтасы. Аз ғана ойластықтан соң хәмме Крашманың мәсләхәтине келисти.

Қаруан Сиях — Кух қаруан сарайына келип түсіуден ақ Чандра менен Крашмаға тыным болмады.

Ал Клепат Берунийди өзинин бөлмесине мирәат етти. Кен бөлме дийуалларына усталардың бар хәнери жумсалған жай екен. Оның қанша бийик хәм кең болыуына қарамастан орта жериндеги фанус бөлмениң ишин жап-жақты қылып тур. Ал төрт дийуалды жийеклей төселген иран гилемлери фанустың жақтысына шағылысып өжирениң ишин жайнатып тур. Сонша күннен берли жол сегбиринде жүрген берунийде, Қуудызханда бөлмеге кириуден-ақ кеули ашылып, қустай жеңилленип кеткендей болды.

Отырыспаға шақыртылған адамлар, әлбетте, Берунийге таныс емес. Тек өзіне таныс кирип-шығып жүрген Чандра менен Крашмаға, олар жоқ уақытта Клепатқа қарап, өз-ара сөйлесип отырды. Оң тәрәпинде отырған жигит таза пехлеви тилинде сөйлеп отырғанлықтан оның тилине бирде түсинсе, бирде түсинбей оны дыққат пенен тыңлап, ара-тура берген сорауларына жууап берип отыр. Олда Клепат усаған бир қаруан басы ямаса үлкен мәнсаптағы адам болса керек, сөйлеуинен үлкен қарамаатлылық, бардамлықтың ийиси шығып турар еди. Бирақ қанша көкиреги жоқары болса да, жаман адам болмауы керек. Сөзи тутырықлылау көринди. Сауда адамларының гәпиндеги қәдимгидей бола беретұғын асыра мақтаныушылық ямаса биреуди қапылтып кемситиу, биреуди аспанға шығарып мақтау сезилмес еди. Ири денели шырайлы жигит еди.

— Жолаушымысыз? — деп сорап қойды Берунийден бир уақытта ол киши.

— Аға, Рейге, — деди сөз десе сараң Беруний.

— Каус, танысып үлгердіңиз бе?

— Хә, танысқанда қандай — деди жанағы жигит.

— Жүдә жақсы, жәнәде таныстырып қояйын, бул мениң дүньяда ең жақын көрип қалған бир адамым. Сен, егер мениң достым болатұғын болсаң, усы адамға ең жақын, тууысқанлық қатнаста болыуың керек. Еситиң бе?

— Макул. Сиз не буйырсаңыз, биз соны ислеймиз, Клепат тақсыр, — деди Каус.

— Минне, солай болыуы тийис. Ондай болса, келистик. Мухаммеджанды Рейге шекем апарыуың керек.

Өз алдына бир түйе бересен, егер түйе жағдайсыз болса, бизиң бир пилди алып кетебер...

— Жақсы, үсти жағдайлы түйе бар — деди Каус.

— Мейли, — оны азанға шекем ойланып көрермиз, тек апарыу жеткиликсіз, апар деген дығырығына керек көшесине, адамына тапсырасыз. Ол тууралы тез усы Көрүан сарайға хат жазып жибересиз. Мен оны қайтарсын алатуғын боламан. Егер кешиктирсең өзин жууап бересен, Түсиниклиме? — деди Клепат оғада салдамлы сөйлеп Каусқа.

Жорасыда ҳадал жора болса керек:

— Буйрығыңызды мүлтиксиз орындағаным ҳаққындағы хатым еки жума өтип үшінши жумада, сизин исми-шарафыңызға, тап усы Сиях — Кух мийманханасына келип қууысса мейли ме? — деди хәзилге аралас Каус.

— Рейде кимдикине? — деп сорады Берунийге бурыла берип.

— Хасандикине.

— Хасаның ким? Зергерлер емеспе?

— Сол болыуы итимал. Мен ол достымды көрген емеспен. Дийдар несип болса, мине көрмеге баратырман. Сонша жылдан берли ғайбана, хат арқалы таныспыз, — деди Беруний.

— Хе... болды, болды. өзимнің қонағым екенсен ғой. Хей Клепат! Сен бизиң қонақты қонағым деп отыр екенсең ғой. Мухаммед өзимиздики, енди сен бул киси тууралы ойламай-ақ қой.

— Хасанды таныйсыз ба? — деди Беруний.

— Танығанда қандай, Хасан зергерди танымайтуғын Иранда адам барма сирә. Оны танымасаң, ким болсаңда саудагер болып кәрүан тартқаның бийкар.

Беруний өз тәғдийриниң кем-кемнен мыйық тартып киятырғанына оғада қууанышлы еди. Ол хәммесинен де бурын Хасан достының хәмме Иран журтына таныс е елигине қайыл болды. Олда кеуил тоғы болып „Жақсы адам менен жүрсен, жақсы түс көресен“ деген усы шығар Клепатқа дус болғанымды айта бер, — деп қойды ишинен.

Жап-жас Хорезмли баланың пехлеви тилинде сөйлегени Каустың дыққатын әбден өзине тартқан еди. Оның үстине Клепаттың мына муқияглауына қарап, „тегин бала емессең-ау, шамасы“ деп қойды ишинен Каус.

Отырыспа тарқасты. Пәтийе оқылды. Крашма моншаның қаяқта екенін Берунийдин қулағына сыбырлап, татлы уйқы тилеп шығып кетти. Шаршап келген Беруний бала-шағасы менен өзине арналған бөлмеге барып хәр қашанғыдаанда шийрин уйқыға кетти.

ҲИНД ШӨРЕГИ

„Хорезм хөнерментлерине усаған хөнерментлерди дүнияның хеш бурышынан тауып болмайды. Олардың қоллары гүл. Олардың қолларының гүл излери дүнияның көп бөлеклериндеги қарабахана диявалларында көзиниң отын алады. Ох, Хорезм хөнерментлери, сизлерге даңқлар болсын!“ ...

(Әл—Беруний күнделиклеринен)

— Мине, Қундызхан жолда жерсиз, азықлы қул харымас¹ дегендей, керек болар, нанның ауырлығы болмас, — деди Чандра, — Бул мениң барлық ықыласымды салып писирген Ҳиндстанның миллий наны. Бизин елдің ырымы бойынша қонағын узатып саларда қолына нан берсе, мийманы менен ушырасыу тилегин билдиргени. Жолын болсын, Қундызхан!

Сонша күннен бери писирген-түсиргенлерин хәуеспенен жеп, оның ер адам болыуына қарамастан қолының мазалысына қайыл қалып киятырған Қундызхан түйенин үстинен Чандраның иран дәстүрханьына ораған түйиншигине қолын созды. Ал Чандра минип турған омытынан¹ түтсиги де, түйе менен ерисип жүре берди.

— Рахмет, Чандра, барлық хызметине рахмет, сениң қолың сондай шийрин, сениң қатының ең бахытлы хатын, сен оғанда сондай мазалы ауқатларды писирип бересен бе?

— Әлбетте, рахмет, Қундызхан мениң хызметиме берген баханыз ушын. Бирақ мениң Бедаям сиздей бахытлы емес. Ол неше айлап мени сағынып, сарғайып қалады Менде, сарғайып сағынаман. Ал, сизлер, қандай қыйыншылық болса да биргесиз. Сизлер бахытлысыз. Сен хеш уақыттада соны ұмытпа, бизин

¹ Омыт—ески кәрүан жолдарының, хәрбір шақырым шамасынан бирде оң, бирде шеп тәрелинен ылайдан үйилип қойылатуғын дүмпешик.

өміриміз қысқа, қолдан келгенше бірге болған жақсы. Ал хаяллар үшін ерлерін ұзақ айлар күтіп отыруы жақсы емес—деді Чандра.

— Эх, Чандра, сен әжайып жигитсен. Бірақ өзіңнің бахтыңды сезбейсең. Сен барлық ұақытта өзіңнің қатынына, бахытлы Бедайна теберик болып барасаң. Бірдей сағынып күтеді. Ал оның қадирине не жетсін. Мине, сен, егер, түсінсең, хаяллар жүрегін сеземен десен, ең бахытлы жигитсен. Билип қой, хаялларының алдында мелшиийп отыра беретұғын ерлерді ер деме, олардың қатық сағыушы қатынлардан айырмасы шамалы,—деді Чандраның сағынышлы жүрегін алдарқатпақшы болып Құндызхан.

„Халық айтса қалп айтпайды“ ... „Жаман менен мың жыл өмір сүргеннен, жақсы менен бір күн сәубет жақсырақ“ ... деген ақыллы қатын менен сөйлесудің өзі бір ғәниймет қой деп ойлады Чандра. Қандай ақыллы, парасатлы, сөзлери жүрекке жағымлы, хақықат адамның шын досы деп усы Құндызханларды айтса болар. Ол тәғдіринің ең майда тәреплерінде өз еринен жасырмайды, хешқашан, хеш жерде сыр сақламайды. Сонлықтан ол Беруний үшін өз өмірін айнаған. Ата-ана, ел-жұрт, туған-туысқан, ләззетлерінің барлығын, хәттеки барлық бахтын өз еринің бахтынан ізлейді. Сонлықтан олар барлық ұақытта бірге. Көрдің бе, маған ең бахытлы жигитсең депте қояды. Оған хешқандай дәлил табаалмайсан. Ол туппа-туұра айтады“. Чандра усылай ойланды да, өзінің Бедайсін көз алдына келтире баслады... Чандра өзінің ойға шүміп Құндызхан менен сөйлесіп киятырғанлығында ұмытып кеткенлігіне қысығандай, әри оның менен сөйлескен сайын ләззетленетуғынын билдиргендей қылып:

— Ал мен бахытлы жигитпен сағынып көрісеміз, ал сизлер бірдейіне биргесіз өзің туұралы қалай ойлайсан?—деп сорады Чандра.

— Ол жағдайға байланыссы, Мухаммеджанды да айлар бойы көрмейтуғын ұақытлар болған... Жұмыс жайынан шығарып алыудан қыйын нәрсе жоқ — деди Құндызхан,—эх, Чандра хәр кимнің өзіңше қууаныш, өзіңше әрманлары бар. Бірақ Мухаммеджан оғада дыққатлы жигит. Оның дыққатынан аұлақ қалатуғын нәрсе жоқ..

Кәруанды ұзатып салыушылардың қалатуғын ұақты болды. Изде киятырған бір топар адамларда биі есе Беруний, биресе Клепат пенен өз-ара әңгимеге кириісип кеткен еди...

— Ақ жол, қайырлы сапар, Беруний, Құндызхан келин Райханжан!—деп дауыслады.

— Хош, хош!—дауыслады Құндызхан.

Клепатта, Берунийде, Құндызханда көп ұақытқа шекем қосласқан қолларын түсирмеді. Клепат сол орнында кәруан көзден таса болғанға шекем тұрып қалды...

— Чандра менен сөйлесіп қалдыңыз — деди Беруний түйеге миніп, жайғасып отырғаннан кейін.

— Хә, бийшара, бала-шағасын сағыналы. Ярым жылда бир көрісетуғын болса керек. Жас жигит, өзі далада, не қылсын — деди оны аяп кетіп Құндызхан.

Беруний Райханның бетіне көп ұақытқа шекем машқы етіп тигилип қарап отырды. Соң оның бетіне әсте ғана биймәдел дәбин басып ийискеледі. Ал Құндызхан бул ұақытта Берунийдің басына ораған сәллесін дүзетіп қойды. Беруний былқылдақ алақаны менен Құндызханның шекесін сыйпады. Құндызханның қойыу кирпичлери төмен қадалды. Беруний бир жағынан ләззет алса, екінші жағынан ертең бир күн Хорезмге қайтарып жибергенде усы ләззеттен айрылып қалатуғынлығы есіне түскенде елжиреп сала берді. Бірақ еле бул туұралы Құндызханға айтыу ерте еди. Бир ушлығын ғана сездіріп қойыудың өзі қанша кеуилсизлікке сазаұар. Бул тек өзінің қупиясы... Беруний бул сапарыда көп ойланып қалған еди.

— Мухаммеджан, неге көп ойланып қалдың, жайшама?—деді нәзик, сағынышлы, әзей-әндамлы, бийлеп алатуғын наз бенен Құндызхан.

— Сен билмейсең бе, сенің ләззетің маған жаңадан-жаңа күш қууат хәм илхам бағыш етеді. Мине менің қолым сенің шекеңе тийді. Сенің жүрегіннің соғыуы менен жүрегімді күшли тербеп жиберді. Құндызхан, мен хәзир көп нәрселерді ядыма келтирдім, оларды тәртіпке салдым. Сен билмейсең бә? Билесең, бірақ сен жортаға сорайсан. Сен өзіңнің қандай адам екенінди билмейсеңбе, ахыры, — деди оның басын өзінің шеп ийнінен көгермей хәм өзіне әсте ғана қысып-қысып қойып.

— Жоқ, ешейін... — деди Беруний Құндызханның шекесін және бір сыйпап қойып.

Құндызхан үндемеді. Ол не десін. Мухаммедтин илхамының барлығы өзінен алынатуғынлығына ол терен түсінер, оған қандай болмасын ұсы илхам бағыш етіуі үшін өзінің барлық уқыбын сарп қылар еді.

Қәдімгі жол сегбіріннің бір күні кәрұан үлкен қарабахананың қасынан өтті. Бірақ кәрұан туратуғын жай емес еді. Беруний түйеден ғарғып түстиде, қарабаханалар ишине сиңисип кетті.

— Мухаммеджан, бизің қасымызға бір келип кете аласызба? — деп дауыслады алдыңғы жақтан Кәрұан басы Каус.

— Жоқ.

— Жоқ. қаяққа кетті? — деди Каус бірден шоршынып.

— Хо анау гөне тамларға кирип кетті, — деди Құндызхан, қала қарабаханасы бетті көрсетіп.

Каус биресе қала қарабаханасына қараса, бирде Құндызханның ақ билегін безеп, күн менен шағылысып тұрған билезикке, суқланып бір қарады. Сон:

— Шап, Чубин, бар изинен, хеш қашан Мухаммеджанның бир өзін жиберіуші болмаң, қайда бармақшы болсада, изинен қалмаң, — деди Каус.

Чубин жууырып қала қарабаханасына келгенде Беруний нақышлардың барлық түрі менен безелген үлкен дәрүазаның қалған бир жақ тәрәпинің анандай көз жетпес жеріндегі көк шырша бояулы пахсасына ақ шырша менен жазылған жазыу қалдықтарын оқып тұр еді. Хә дегенде оқый алмады. Оның көзі жетпеді. Соң қапталдағы қыйсая жығылып, таудай үйилип жатқан ұсы дәрүазаның бир жақ тәрәпинің үстине өрмелеп шықты. Ол ушып түскеннен қалған жазыулардан „...Қай“ ... „Ки...“, „...резм“ деген шала жазыуларды оқыды.

Дәрүазаның екінші жағында „Хо ...“ жазыуы қалған.

Беруний жалмажан төмен түсті. Қарабахана бийикте болғанлықтан айналаның еки тәрәпи көринер еді. Көп-көмбек Иран рустакларын¹ қақ жарып өтіп тұрған кәрұан жолында түйелер кетіп баратыр. Олар бир

¹ Рустак—Иран тилинде биздегі волостлық мәнісін береді.

жерде тұрғанға ұсайды. Мәселе түсиникли², дәп ойлады ишинен Беруний. Қала пүткіл Иранның ең әйемгі қалаларының бири болған. Дәслең бул қала патшалардың тұуылған жери болған. Шахслар өзлеринің женип алған елдеринен әкелінген дәрәматтың есабынан қалада қурылыслар гүжиткен. Қалайда қаланың Қайхысрау¹ хәм оның әулады Дарин² ларға байланысы бар. Қайхысрау өз уақтында батыс пенен шығыстың хожасы боламан деп қанша қанлы ойқанларды салмады. Хорезмнің Топырақ қаласын ала алмағанының ашыуы менен талай Кедиверлерди өртеп, кедлерди тутқын қылып алып кеткен ғой. Хорезмликлердің өли-тириси-не бирдей қатнасып отырған жан қонсысы Массагетлердің мәликасы Тамарис Қайхысраудың хийлекер геллесін пәкизе жумалақлап, соң иранлылардың қаны құйылған меске салып „тириңде көзің қанға тоймап еді, ен болмаса өлгеннен соң тойсын. Бийәрман бол заңғар!“ дегені бар еді. Бабасының геллесін ұтан-ласларының қанлы меске салып арқалап келгенін көргенде түгі тебендей шаншылған Дари: Массагетлер менен хорезмликерден өш аламан деп гижинип ақ келип еді. Буның жеген лоппығы бәринен де бетер болды. „Қумнан жол тауып беремен“ деген Массагет шопаны Шийрақ Дарийдің жер қайыстырған сансыз ләшкерін бир тыйық урғызбастан-ақ шөлден қырып барды.

Деген менен Иран патшалары хәр бир жүрислерінде жүрген жерлерін талады. Қолына илген затлары менен бирге көп ғана хөнерментлерди айдап әкетіп, Иран қалаларын құрды. Мине дийуал қалдықтарындағы „Қай ...“ ұсы Қайхысраудың, „ки ...“ Кирдің өшип қалған атларының жарым-жартысы. Ал „...резм“ болса „Хорезм“ сөзинің жартысы. Демек, сарай анау патшалардың буйрығы менен Хорезм үлгисін де, Хорезм усталары тәрәпинен салынған. Усталардың атының Иран патшалары менен бирге турыуы мүмкін болмауына қарамастан Хорезм хөнерпазлары өз атларын патшалар аты менен бир қатарға жазып қойыуға миясар болған.

— „Ох, Хорезм хөнерментлері! сизлерге қуштар болмаған шахлар болдыма екен сирә! Бир шети Рим

¹ Қайхысрау—Дарин I дин атасы, оған шекемгі Иран патшасы.

² Дарин I бизің әрамызға шекемгі 522—486 жыллардағы иранның патшасы.

менен Хиндстан, Чин-мачин, Бағдат пенен Рейге шекем сизлердің он саусағыңыздан хөнер тамбаған патша сарайы барма екен сирә! Сизлер олардың барлығында безедіңіз. Бірақ сизлердің безеген Хорезмніңзиди гешшелер ийелеп қалды. Сизлер салған әжайып сарайлар байыұлыларға сыйлық болды, мине, менде сизлердің ахуалыңызға түсіп турыппан*...

Кәруаннан әдеуір алыспап қалғаннан кейін Каус түйелерді жайлау айдауға бұйрық берген еді.

Берунийди әрі күтіп, бери күтіп Құндызхан аш болайын деди. Сөйтіп баяғы Сиях-Кухте шығарып саларда берген Чандраның түйіншигін ашты. Түйіншиктің ишінде үш бөлек зат бар. Ол ең дәслең Чандраның пазанда¹лығын унатып қалғанлықтан оның берген нанын жеуге асықты. Дәстүрханды ашып көрді. Кятлилер өзлерінің тандыр наны менен кимлерді таң қалдырмаған! Хорезмнің тандыр нанына жерік болған мәлікелер қанша! Чандраның наны Құндызханды жеместен бұрын таң қалдырды. Ашқаннан-ақ нанның үстіндегі төрт бүкленген бір жапырақ қағаз көзінге түсті. Құндызхан Арап тилинде жазылған бұл хатта мынандай сөзлерді оқыды: „Хүрмеғли Мухаммеджан, Кят арыуы Құндызхан! Бұл Хиндстанның миллий нанын писириуге мен барлық хөнерімді хәм ықласымды жумсадым. Ал сизің ең жақын адамыңыз болып қалған Клепат бұл нанның ишине өзінің хәзирше қолынан келген мехир-мухаббатын „қуйды“. Аұыр жүк болмас, мүмкин мүшкилиңізге асар“ деп Мухаммеджанға арнап бир доготи² Құндызханға арнап бир Сари³ орап салыпты. Кийің, құтлы болсын, бизлерді ядқа алың. Нанның ишіндегісін Райханжаңға жумсаң. Ол әкесіне усаған бахытлы, билимли жигит болып өссін, рам, рам⁴ Клепат—Чандра—Крашма“.

Құндызхан нанды сындырарында, сындырмасында билмеди. Нанның ортасындағы қахарман қызлардың екі көкірегіннің үстін жауып туратуғын кишкене қал-

¹ Пазанда—Хиндстан тилинде жоқары дәрежелі аспазларды кулиндарды ұсылай атайды. Чандра ең дәслең өзің таныстырғанда Чандра пазанда деп таныстырған еді.

² Доготи—Хиндстан ерлерінің той-мереке, жыйындық кийімі.

³ Сари—Хиндстан хаялдарының той-мереке, жыйындық кийімі.

⁴ Рам, Рам—Хинд халқының қудайларына сыйынуындағы айтатуғын шәртлі сөзлері.

қан усаған жуп-жуқа дүмпешикті әсте ақырын қолы менен басып көрді. Жуқа көрінгені менен қап-қатты екен. Және, және бармағы менен ысырып еді, хеш жампаймады. Қанша аш болсада, „бирге жермиз“ деп күйеуінің келіуін күтті. Доготи менен Сарили көриуге асықты. Биринши түйіншиктегісін хаял кийімі. Оның хәр қыйлы жылтырауық затлар менен безелген жағалары менен жең ушларын көріп Құндызханның қуанып кеткенлігі сонша, ол тап хәзир-ақ түргелип кийіп көриуге таяр еді. Бірақ өйтіуді қолайсыз көрді. Алдағы түйеде, Каус, ал арттағы түйеде де адам отырыпты. Оншама кийім зары емес ғой. Құндызхан өзін басты. Оны Мухаммедке көрсетиуге асықты. Соң екінши түйіншикті шешті. Онда еркек кийімі. Ол хаял кийімінен де әсем көрінді. Құғанғанынан Құндызхан хәзир-ақ Мухаммеджанға қышқырып жибергиси келер еді, уятқой, нандағы не екен? Палма, онда неге қатты? Кеуліне бир гүптікей келді. Егер Құндызхан анау-мынау жеңіл минезлі хаял болғанда тап хәзир-ақ бөгенекті ашып жиберіп күйеуіне дауыслап жиберген болар еді. Бірақ Құндызхан Берунийдің бахтына ма, ямаса бахытсызлығына ма айрықша аұыр минезлі, ақыл-парасатлы, оғада сыншыл, сезімтал нашар еді. Сол минезіне бола Беруний гейде „Сенің менен менің өмірім узағына жарасса болар еді аұ... усы ақылын менен менің маңлайыма сыйсаң болар еді аұ“... деп те қоятуғын еді. Бірақ ол қәдімгіше ақыл-парасаттылық пенен түйіншиктерді әдептегісіндей етип түйистирді хәм Мухаммедті шыдамсыздық пенен күтті.

— Мухаммеджан, хә, неге кешиктіңіз?! деген дауысын еситти Каустың.

— Хә, кеширесіз, жете алмадық, — деди Беруний.

Чубин Берунийди түйеге миндириуге көмеклесті. Түйенің мойын бетінен салбырап тұрған жип зәңгиден екі бастыда, Құндызханның қасына шығып кетті. Чубинде өзінің түйесіне минип алды.

— Мухаммеджан, бұнша шаршап қалыпсыз? — хошмулайым Құндызхан жылға менен сөйледі — Қарабаханада да сонша қызығарлық зат барма екен?

— Хә, қызықтың бәрі сонла Құндызхан, онда өзімнің жерлеслерімді көрдім, олар менен сөйлес-

тим—деди Беруний Құндызханның бетинен бир сыйпап қойып —Қалай, Райхан жигит қалай?

— Сиз кеткеннен оянды, сизди сорады, күтип-күтип уйқыға кетти, — деди құлимсиреп кеули көтеринки Құндызхан. Келиншек өркеленип күйеуиниң маңлайын сыйпауға мейиллесе бергенде жигит оның талдырмаш, билезикли қолларын әсте ғана сыйпап, әдеп лебине, соң маңлайына тийгизди. Кейин сол қолын көкірегіне басып буйғып баратырғандай көзлерин жумды. Өзиниңде бууыны босасып баратырғанына қарамастан „жол қағыдасын бузып алар“ деген қәуип пенен Құндызхан қамырдаң қыл сууырғандай етип, мыңсан еки жылға менен қолып тартып алды.

— Күлип атыр, — деди күйеуиниң кеулин басқа жаққа аударғысы келген келиншек, уйқысырап мыйық тартып атырған Райхан жанын ымлап. Беруний тунғышына сүйсинип қарады. Күйеуиниң кеулин бөлгиси келмей „Мейли сүйинсин“ деп ойлады келиншек. Бир-аздан кейин пайтын тауып:

— Жерлеслеримди көрдем, дединиз бе? — Ол не жерлес? — деп таңланды Құндызхан, — Липасларыңыз қутлы болсын достым, мине көресиз бе?

— О не липас?

— Клепат достыңнан, — деди хатты көрсетип келиншек.

— Мине, Клепат не бәлелерди ойлап тапқан! Нанды сындыр, — деди Беруний — Маған бер, өзим ...

Беруний нанның ортасындағы дүмпектен дәрхал қәуип еткен еди; Айтқанындай ақ тап сол дүмпектен айрықша зергер қағазына оралған бир бөлек зат шықты. Оны алақанына салып салмақлап:

— Мине, Құндызхан, Клепат өз айтқанынан қайтпайтуғын адам. Ақырсоңында өзиниң айтқанын қылыпты, көрмейсең бе? Сизлер аұыратуғын күнги дүбелейдаң ақыбеті. Зияны жоқ. Күнмизге жарар, „хожан берсе қойныңа сал деген, қупия сақла, жүдә қупия сақла, — деди ярым қадақтай сом алтынды Құндызханға берип атырып. Мынаулары қандай зат?

— Охо, сениң либасында әжайып, киймек, тоздырмақ несип етсин, — деди Сариды қолына алып көріп, — Бул тап сениң кийетуғын кийимің екен. Клепатты қоябер сирә. Өзи бир қиямет нәшели жигит дейсең-әй. Оннан кейин ол өзине арнап салған Доготиди көрди,

— Бәрекеллә! Мине саған Мағараджа¹ — деди басын қайта-қайта шайқап қойып.

Әлбетте. Берунийде, Құндызханда қууанышлы еди. Абу Насыр дамолла менен Хасан достының берип жиберген ғәрежети көп болса ярым жылақ өңысық қылыуға жетер еди. Ал енди өзиниң тапқан бул дүбелей пулы бир еки жыл хожалық асырауына жететуғын болды. Қалта толы, кеуил тоқ болып қалды...

Кәруан Рейгеде келип жетти.

Ийрек-ийрек көшелеринен жүріп өтип баратырып бир саулатлы жайдын алдында түйени тоқтатты да:

— Мине, Мухаммеджан, Хасан достыңның дүканы, үйине апар десен, үйине апараман. Бирақ бүгин мениң қонағым болыуың керек еди. Хасан болмаса, дәстүр бойынша сиз бизиң қонағымыз болыуыңыз тийис — деди Каус.

Сол уақтында қоңсы дүканда турған Хасанның ини-си Хусейин дүканы алдында тоқтаған кәруанды көрди де жууырып келди.

— Ассалаума Әлейкум, — саламатласты Хусейин еки қолын қаусырып; — Аман-сау қайттыңыз ба, хош келип-сиз!

— Ұалийкум ассалам, саудаға берекет, үй ишлер атаң-анаңлар сауға, Хасан барма? — деди Каус.

— Бар.

— Бар болса жақсы екен, мийманыңды қабыл ал, болмаса үйге әкетип қаламан — деди дәлбек етип каруан басы.

Беруний түйеден түсти. Хусейин менен аманласып:

— Мен, Хорезмнен, атым Мухаммед Ибн Ахмед, — деди.

— Мухаммед Ибн Ахмед! — Қушақлай түсти Хусейин. — Қандай тәғдир менен... неге хабарлап жазбадыңыз? — „Соң оның неге түспей турғаны“ дегендей Құндызханға қарады.

Беруний дүкан қасында қалып қойды.

Кәруан жүріп кетти,

— Әдени ұмытпа, күтемен, — деп дауыслады Каус. Беруний „ядымда“ дегендей, Каусқа қолын көтерди.

¹ Мағараджа — Князь мәнісінде.

ЗЫЯРАТ

„Жансысы, дос қәбирине имарат қыл,
Болмаса мазарына зыярат қыл“.

(Камад Хожандий)

Ажыратып берген өжирисинде тек уйықлағаны ямаса жұмыс ислегени болмаса, Хасан досты Берунийге бөлек қазан туттырмады. Қанша өтініш еткени менен Хасанның тыңлайтуғын түрі жоқ. Құндызхан Хасанның хаялының хожалық рузыгерінде қол-қабысын тийгизип, ол екеуі де апалы-сиңлилидей болды да қалды.

Беруний болса келген күнінен баслап-ақ, Хасан досты менен гө оның амбарханасына барып, гө дүканына қатнап жүрді. Базда амбарханада бір өзі қалып азаннан кешке шекем Хасан достының мал-дүньясы-устаханасы менен танысты.

Бұның барлығы Беруний үшін қәлегенінше жұмыс ислеуге туұдырған жағдай еді. „Көктен тілегеннің“ усы Хасан достының хожалығынан тапты. Хорезмде баслаған, лийкин патыратқа байланыссы қалып қойған жұмыстарын бір тәртіпке сала бастады. Тап келген күні ақ Рей қаласына шығып кетіп оны аралап көріу қуштарлығынан да бетер мұхтажлығы болса да, „ушқалақлық болар“ деп ойлап хешқайда шықпаған еді. Қала аралаудың да утыры келді. Ол усы ойын Хасан достына баян қылды:

— Мениң бир зыяратлық нийетім бар еді, екеуіміз бир былайырақ, пайғамбарлар мазарына шығап қайта алмаспа екенбіз?—деді бир күні достына.

Хасан қәдимги Рей мийманларының дәстүрі бойынша болатуғын бир зыярат шығар деп ойлады. Сонлықтан Берунийдің бул өтінішине аса бир әхмийет бере қоймады.

— Жүдә мақұл, сәтлі күні бара қоярмыз, — деди де қойды.

Берунийдің бул зыяраты өзі үшін оғада әхмийетлі еді. Оның рухый устазы, көрмей-билмей өзіне ұстаз есаплаган Әбу—Бакр ар—Рази усы „Кабрстанға“ жерленген. Ол өзінің усы устазы туұралы ойлана бастады. Аўа, ар—Рази усы Рей қаласында туұылып, өмірінің барлығын жұмыс пенен өткерді, пайғамбар жасында қайтыс болды. Өзінің усы өмірі ишінде

барлық грек хәм Шығыс философиясы хәм медицинасы менен танысып шықты. Ар стун¹ менен Афлатун² философиясындағы өз-ара қарама-қарсылықтарынан өзінше жууамақлар жасады. Көп илимлердің муқийтында жүзді. Тиб қанунларына ең бирінші болып тырнақ қойды. Сансыз кітаптарды жазды. „Кеселге сөздің шыпадарлығы хәкқында кітап“. „Кітаб сийрат ал-фалсафийа“³, „Рисола фиаморат иқболи ва аддавлати“⁴, „Мақола фи мобаъд ат-табиати“⁵, қандай минсіз илимий кітаптар.

„Айып ізлемекши болса бир жәрмес,
Тауыстың аяғынан басқасын көрмес“.

Шайырлар оғада дурыс айтқан. Соншалық илимий қәдір-қымбаты мойынланып киятырған ар-Разидың жазғанларын түсиніп оқый алмай жүрген Әбу Хатам ар—Рази оның абыройына күйе жақпақшы болды. Әбу Хатамның „Кітаб аълам ан-Нубувва“ сы түкке турмайтуғын, илимнің абырайын түсиретуғын мийнет еді. Ол шыққаннан кейін философлардың қатты қәжәрі келді. Философ шайырлар Әбу Хатамның минезине арнап астарлы мәнидегі қосықтарын жаза бастады.

„Қуяш қаншалық болсада жарқын,
Базда шаппаттай булт хәм бекитер алдын...“

Бул Әбу Бакр ар-Разидың мийнетлерине Әбу Хатам тәрәпинен тийкарсыз гүманланыу пайда қылғаннан кейінги шайыр-философлардың Әбу Хатамға қарсы жазған ғазапты қатарлары еді.

Ұақат өтті. Шаппаттай булт соншама жарық күнді қаппап тура алмады. Хәк хәк жайында қалды Әбу Бакр ар-Разидың ең жақын досты Насри Хисраудың „зад ал-Мусафирин“¹ кітабы Абу Хатамның нахақ-

¹ Аристун—Аристотель.

² Афлатун—Платон.

³ „Кітаб сийрат ал-фалсафийа“—(философтың өмір турмысы хәкқында кітап“)

⁴ „Рисола фиаморат иқболи ва аддавлати“— „Бахыт хәм байлықтың белгилери хәкқында трактат“)

⁵ „Мақала фи мобаъд-табиати“ (Метофизика хәкқында трактат“).

¹ „Зад ал-Мусафирин“ („Жолаушыға қерек жарақлар хәкқында кітап“.)

жалаларын әшкаралап таслады. Әбу Хатамның масқара хәм жеркенишли болғаны ғана қалды. Ол барлық арап хәм Шығыс илиминде абройын жоғалтты. Рейдің атақлы илимпазларының ишиндеги илимге мусаллат болған бир жеңил адам болып қалды. Оның усы жеңил минезине арналып тез қосықларда тоқылып қалды.

Арзан тас сындырса зер кесени егер,
Тастың нырқы аспайды, зер атында қалар зер.

Әбу Хатам буннан кейин қатты ғазапланды. Рей қаласы оқымыслыларының бир сапарғы тартысуы мәжилиси оны пүккиллей илим дүньясынан ысырып салды. Ол өзиниң әдептеги тәрезиманлық лауазымына¹ кетти... Бул сапары ол хешқандай философия қағыйдаларына әхмийет берместен, материяның мәңгилеги, уақыт хәм аралық, дәретиўши, жан мәселесинде болсын, Аристотель трактатларындағы бул мәселелерге өзиниң қатнасы ҳаққында болсын, Әбу Бакр ар Рази дамолланың дурыс, мойынланып киятырған пикирлерине ашықтан-ашық қарсы шықты. Оны, Әбу Бакр Ар-Рази дамолланы, „көзи ашық пайғамбар“ деп айыплады.

Ол өзине қатты соққы алды. Дамолла оның силикесин шығарып әшкаралады. Бул күн Әбу Хатамның илимпазлар арасындағы ең ақырғы күни еди.

Мине Берунийге унап қалған жери де Әбу Бакр ар-Рази дамолланың усы тәрәпи еди.

Булар ҳаққында ойланып отырған Беруний сол өзиниң дамолласының қәбири басына асықты.

Бирақ Хасан достының рузгершилигиндеги уақтың қыймай оның жүр дегенин күтти...

Ертең зыярат күни деген ақшамы Хасан тап қасажана қылғандай дүканында қонып қалған еди. Беруний достының асығып жүргенлиги ядына түсип кетип, ол таң ертеңи дүканында тәретин ала сала, жолдағы мешитлердиң биреўине кирип таң намазын оқып болыўдан дәрхал үйине асығып келген еди.

Беруний хеш уақытта намаз оқымаған болса да, басынан қорыққанынан жағдайға бола Рейге келгеннен

¹ Тәрезиман—базарда тәрезилердин дурыслығын тексерип жүриўши әмел.

кейин намаз оқытуғын болып қалған еди. Хасан кирип келгенде ол еле сол жайнамазында отырып қалған күйинде отырған еди.

— Ассалаўма әлейкум, —

— Уәлийкум ассалам, — деди еки қолы менен жаңа шығып киятырған сақалын сыйпап қойып Беруний, дүканда қалдыңыз ба?

— Хә, кәрўанлардың қажети кеш питти. Саўданың ийини келип кетти. Рузгар соның менен болғаннан кейин ... Хәрўақта бир келетуғын кәрўанның қажети питсе, бизинде қажетимиз питеди, ақыры. — Хасан үделли күни билқастан емес, билмей қонып қалғанын айта жақ еди Жигиттиң қысыныңқырап турғанын абайлап, Мухаммедтиң өзи жуўып-шайды.

— Дурыс, дурыс, — достым, хожалық не менен айналса, соның талабында болған мақул, — деди дәстурхандағы набатланди қолына алып. Оның сыртындағы нағыш аралары арасына ойып салынған феруза таслары менен аралас яхутларды бирме бир сығалап көрип. „Рей зергерлериниң қолыма“ — деп бурды әңгимени.

— Хә, бизиң Хусайнниң талабы, хәзир олда Рей заргерлеринен қалыспайтуғын болды. Анаў шәйнекте соның ислегени, ол жүдә хөнерпаз болып қалды — деди Хасан инисиниң хөнерине марапатланғандай болып.

Беруний шәйнекти қолына алды. Хақықатында да шәйнек хөнерли шәйнек болып, ол мыстан исленип алтынан пуў берилген хәм оның сыртына ойылып қойылған ҳасыл таслар безек, айрықша заўық берип турар еди.

„Хөйәриў хөнар әст, беҳөнер хар әст“ деди қумар менен машық етип шәйнекти айналдырып көрип отырып Беруний...

Чай ишилип болынды. Уәде бойынша Хасан менен Беруний сол баяғы пайғамбарлар қойымгершилигине қарай жүрип кетти. Әўлийенин шетине араласа бергенде күн жаңа ғана шыға баслады. Ол шығыўдан ақ пайғамбарлердиң үстине салдырған бийик хәм салтанатлы саханаларының төбелериндеги гүмбезлерин хәм оның үстиндеги „ярым ай“ды бояған бояўлары күн менен шағылысып мазарстан әжайып бир көринисти пайда қылды. Берунийдиң бул саханаларды көрип турғаны да усы болғаны менен, көбисиниң ким тәрәпинен, қандай үлги де салынғандығы оған айқын еди. „Тез-

кирати, авлия" дан оқығанларын мына саханалардың маңлайшаларындағы жазыуларға салыстырып „Мынау пәленше пақырдың қәбири екен ғой“ „Пәленше пақырда бұл жерде екен ғой...“ дей берди өз-өзинен.

Ал Хасан Рейде тууылған атақлы зергер болғаны менен қанша илимпазлар, шайхлар, тәуиплерге дәстүрхан жайғаны менен илимпазлардың қайсысының қайсы жерде қойылғанлығынан хабары жоқ еді. Бірақ қайсы илимпазға қандай қасыл тасты сатқанын, хәтте қашан хәм неше пулға сатқанын хасла ядынан шығармас. Әдгиме қасыл тас ямаса айшыу — әщират бұйымлары тағы соған сабақлас кәсіпкер хәққында баслана қойса, илимпазыңада жол бермей қызып сөйлер еді. Сонлықтан минерология менен шуғылланыушы илимпазлардың барлығының дерлік Хасансыз күні жоқ. Хәттеки, өмирінде көрмеген жат журтлы илимпазларда оның менен хат арқалы байланыс жасар еді. „Анау тасты ким сатты?“, „анәу тасты кимге саттың?“ „анәу тасыңның нырқы менен, мениң кәрұан басыма берип жибер“... Бұл сораулар Хасанның хәр бир кәрұан басыдан алған хатында ушырасар еді.

— Мениң дамолламның қәбири, — деди Беруний бийик хәм сәддиұасыллы мазар үстине салынған сахананың қасына келе берип. Саханың сыртын сыйпаған қолын мыңлайына тийгизди.

Достының Рейде устазы бар деп ойына да алмаған Хасанның аң-таңы шықты. Илим адамларының өзи де қызық. Бирин-бири көрмей билем ақ устаз тутады. Мине, жап-жас жигит, өзіннен әллеқашан бурын өлип кеткен қайдағы бир Рейли илимпазды өзіннің руұхий дамолласы—устазы қылып алған.

Бірақ Хасан буның астында кимнің жатқанын билмес еді.

— Устазыңның исми — шарапы ким еді Мухаммед-жан?

— Ар—Рази

— Әбу Хатам ба?

— Жоқ,

— Хә... болды, болды... анәу атам — деп басын ий-зеди — ийманлы болғыр атамның досты екен ғой. Ой ийманлы болғыр, Рази атам-әй...

— Аўа, — деди мақуллап Беруний, — Сизің атаңыз бенен дос-яран болыуы ғимал. Қанша ўақыт Рей шах

сарайының емлеушиси болғын. Кейин қалалық кеселхананың баслығы болып ислеген. Рей қалалық кеселханасы сол дәуір тусындағы есаплы кеселханалардың бири болған. Дамоллам, ийманлы болғыр дамолам, онда бир қанша тәжирийбелер ислеген. Бәри де оның даңқын көкке жеткерген... Сөйтти де ол минар усаған қәбирдің бийик басына қарады, оны және бир рет тауап етті. Соң дуға пәтиясын оқып, Хасан достына — „кетейик“ дегендей ишарат етті.

— Қайтайық, атамның қасына да барып кетейик — деди Хасан.

Қәбиристанды аралап жүрип кетти. Хасан киятырып Мухаммед достына бурынғыдан да таңлана қарады. „Хеш адаспастан, тап өз қолы менен қойғандай туппа — тууры тауып келгенине қарамайсаң ба? деп таңланды. Изинен киятырып достының бой-сынына бир қарады. Оның жаста болса ири геүдесине жайғасып турған ұл-лылықтың, кишипейилликтиң нышанын көрип сүйсинди. Ар—Разий ким, Хорезмли Беруний ким. Әлбетте ар—Разий егер тири болғандада өз шәкиртине әлле қәйтип қуғанған болар еді. Жас болсада ар—Разий атамның даңқына миясар, оның абройын көтермелеу қолынан келетугын жигит деп ойлады Хасан өзінше. Өзинің сондай досты менен мақтаныш еткендей болды.

Екеуі де шетке шығып изине тағы бир рет қарады. Хәқыйқатында да Рей патшалары және олардың әуладларының қойымгершилиги адам дыққатын өзине айрықша бәнт қылар еді. Бұл Саханалар анәу төмендеги әлле қашан ойылып, жауын менен жууылып, жер менен жексен болып қалған мазардың астында жатырған әпиұайы иранлылардың табан ети, маңлай теринен табылған дәрәмат пенен қурылғанлықтан қолынан келген бар шығынын аямай; бар хөнеринің бәрін салған. Хәттеки оның төбесіндеги ғуббатларына алтын жалатыуды да ұмытпаған. Ал оны, ол минаралардың ғәрежетин, тапқан пақырларға еки ағаш пенен бир қушақ шөп, еки пәтте жантақтан басқа нәрсе миясар болмаған. Көмилгенине еки жыл болар-болмастан ойылмағаны жоқ. Ол пақырлардың шебер қоллары менен салынған анәу бултқа тийип турған саханалар он әсирге шамалас дәуір ишінде күн менен шағылысып тур, еле тозыу деген менен хабары да жоқ...

— Патша Башимгирдин атасының қәбиринен де бийик хәм әжайып екен Мухаммеджан, бул өзи, сениң устазың бир қарамаатлы адамба деймен, — деди Хасан.

— Хә — деди Беруний, ол Кобус, ол тек болғаны бир елдин, Иранның ғана патшасы, ал бизиң дамолла болса, пүткил Шығыс илиминиң атасы. Әлбетте, екеуиниң арасында аспан менен жердей парқ бар. Ол аңсатлық пенен қурылған емес, әлбетте. Патша умытылсада, шайыр менен илимпаз умытылмайды. Бул екеуиде патшадан уллы инсанлар. Лийкин буны хәкимлер абайлай бермейди... Оларды, рети келсе қақпай-соқпай қылғысы келеди. — Ол дамолласының саханысының бийиклигине мақтаныш еткендей көтеріңки кейпте еди.

— Бәсе, — деди Хасан, патшаның қәбиринен де әжайып қәбир салдырған адам әнайы адам болама.

— Әлбетте, — деди Беруний. — Патша халық байлығы менен, қан төккишлиги, ямаса аса кеткен халыққа жағдайлылығы менен бираз уақыт ат көтереди. Көпшилик уақытында әжели шейит, биреудин қолынан өледі. Онын қәбириниң үлкенлиги хәм әжайыпшылығы өзиниң ислеген—қылғанларынанда бетер изинде қалған мийрасхорларының оған болған хұрметине байланысы болады. Ал, илимпаз патша емес, ол ағып турған дәрья. Дәрьядан пүткил халық, өсимликлер, тири жан суу ишеди, ләззет алады. Илимпаз барлық өмирин адамзат өмириниң гүлленуине бағышлаган болады. Халық патшаны қорыққанынан хұрмет қылады. Ал, шайыр менен илимпаздан халық қорықпайды, тек хұрмет қылады. Мениң дамолламда усындай хұрмет хәм иззетке сазыуар еди. Қанша адамларды әжел тырнағынан алып қалып екінши ирет өмир берди. Қанша адамның қапылып қалған көзин ашып жарық дүньяны екінши ирет көриуге миясар қылды. Нешше жыллардан берли жергеги қуурап қалған бийперзентлерди бадалы қылды, гүнлерге қосық айттырды. Изинде қалғанлардың хұрмет хәм иззеті оның қәбирин хәммедей бийик хәм салтанатлы қылып көтерди, Хасан жан.

— Хә, хә, әлбетте... буған патшалар қалай қарайды? —

— Қалай қарасын, — деди күле шырайлаңып Беруний; — Олар базда бундай абыройлы адамларға қандай да айып таптыртып, абыройлы жерлеуге иркиниште жасап көреді. Бәлки, жағдай тауып абыройлы жерле-

ге қойғанда да, оның кейинде „пәлендей — төлендей“ айыптары бар екен деп айыплауға, хәтеки гейпара уақытларда ол бийшаралардың, өлигин мазарынан шығарып таслаудан да қайтпайды. Бирақ уақытлар өтеди, патшаның да әжели жетеди. Жаман болса оның аты сол уақытта ақ умтылып кетеди, Кейнинде тек мысқыл сөзлер ғана қалады. Ал мазарынан шығарып таслаган адамды екінши ирет әлпешлеудин заманы келеди. Оған деген хұрмет артады. Урпақтан урпаққа ол өз уллығы менен ең жақын, ең хұрметли адамы сыпатында тынылып бара береді. Онын адамзат ушын ислеген ийгиликли ислери адамлардың турмысынан кем-кемнен орын алып бара береді. Адамзатқа умытылмайтуғын нәрсе—оларға исленген жақсылық, Хасанжан, Хо әнекей көрдин бе, Иранның уллы патшасы Кобусының да қәбири қыйсайып турыпты, қарайсан ба?

— Дамоллаңызды күнлеушилер болмадыма екен, Мухаммеджан? — деп сорады және Хасан.

— Болғанда қандай! Аристун менен Афлатунның гейпара хәте пикирлерине қарсы турғаны ушын өзлери хәш нәрсеге түсинбесе де, дин күшиклери дамолламды „динге қарсы, қудайталадан басқаға түсиниу несиіп болмаған нәрселерди түсиндириу мүмкин, — деп қудайталаға әсилик етеди“ деген сылтау менен айыплауға тырысқан. Деген менен „айды етек пенен жауып болмас“. Ертеңги күн дастыққа басы тийип, сол қудайталасына бериуге жанын көзи қыймай атырған „қудайталаның жердеги саялары“ дамолла Әбу Бакр ар —Разидан шыпа тапқан. Ақырсоңында оған дады жете алмаған. Айта берсең гәп көп, Хасанжан, — деди Беруний, ықыласлана сөйлеп.

Хасан қанша диншил болса да Берунийдин алдында хәшнәрсе айта алмас еди. Өйткени, бириншиден, көз абаға болсада, Хасан оқыған намазды олда оқыйды. Екиншиден, Хасан Берунийди шегі жоқ илим теңизи, ал өзін сол теңизде ығып жүрген поррықпан деп сезер еди. Хәш тил қатпастан достының пикириниң қулы болып үйине қайтты.

Бүгинги зыярат Берунийдин өмиринде қандай белгили хәдийсе болып қалған болса, Хасан досты ушын да соншалық умытылмайтуғын күнлердин бири болып қалды. Берунийди бурын сырттан, хат арқалы таныса, бүгин енди, Хасан оның еле мәлим болмаған сырлары-

на түсине баслады. Хасан ушын ол бир сыйқырлы адам болып қалды.

Оның үстине, үйине қайтқаннан кейін Хасан Берунийден дамолласы ушын арнап жазған „фихриста“¹ сын сорады. Беруний өзі менен әкелген қағаздарының арасынан дамолласының өмири туұралы жазған сол „фихриста“ сын тауып алды да, Хасан достына ұсынды.

— Бәрекеллә, Мухаммеджан, — деди „Фихриста“ны достының қолынан алып атырып, сизің дамоллаңыз қандай адам — ә мени кимге зыяратқа алып бардыңыз сизі! Хо—о...

ТАСЛАР СЫРЫН ЖАСЫРМАЙДЫ

Гәўхәрды хәнерсиз хеш деме гәўхәр
Гәўхәрды—гәўхәр қылған хәнерли қол бар.
(Әбу Әли Ибн-Сина)

Беруний бүгінде Хасанның исханасында бәнт болды. Хасанның жыйып — терип оғыры пухталық пенен тәртиплестіріп қойған олжаларының көпшилигі дерлік қасыл таслар. Олар жайдың төрт дийәуалын тегіс алып арнаулы соғылған ағаш текшелердің үш қабатын бәнт қылып турады. Хәр бир тастың астында сол тастың түри, қайсы саудагерден қашан, хәм қанша дирхемге¹ сатып алғандығы жазылып қойылған. Хәттеки, өзіне сатқан адамның оны қайдан алғаны, егер олда биреуден сатып алған болса, сол адамының аты-жөні жазылып барылады. Бундай қағазлар, еле Хасанның туұылмастан бурын атасы сатып алған таслардың да, әлле қашан сатылып кетілген таслардың турған жерінде де бар.

Мине, гезектеги бир тас әлле қашан сатылып кетілген болса итимал, тастың орнында қәдимги қағаз тур. Беруний оны сыртқа алып шығып үстіндеги жыйналып қалған неше жыллық шаң-гирбиннің шертип-шертип жиберди де, тап сол тас турған жерге келип оқып көрди. „Бул тас 993 жылы Хиндстан кәруанынан, Клепаттан сатып алынды. Клепаттың айтыуына қара-

¹ Фихриста — белгилі бир илимпаздың өмирине хәм хызметине арналып кеңиен хәм илимий сыпатта жазылған (справка) мағлұмат.

¹ Дирхем — Иран ақша бирлиги.

ғанда бул тас Хиндстан тауларынан алынған“ ... Берунийдің көз алдына Клепат достының жадыраған дийдары елеслеп кетти де, „Сенинде ислеменген кәриң жоқ екен ғой“ деп қойды. Және бир сарғайған қағазда „Сол жылы бул тас хәққында түсиник бериуди өтинип жазған Хорезмлик Мухаммед Әл Беруний дегенге жууап жаздым.“ деп жазылыпты. Өзинің бахтияр ұақтың есине салған усы бир қатарлар жигиттің кеулин ел-жиретип жиберди. Өзинен-өзі туып-туып, жылт еткен бир үмитгің сәулесин көрип қалғандай бирден сирести де. „Хә, жазамаң“, — деди, — Қасыл таслар дүньясын, жазамаң. Бул жерде барлық шараат бар, текшедеги тасларда, жазыулар да өз өмир баянларын өзлері айтып береді. Меннен Сырын жасырмайды... — деп жеделленди Исханасының мейлинше ислеуге қолайлылығының қууанышы менен „қасыл таслар дүньясы“ кітабының табыссыз питкерилетуғын мараратына жеңдирди. Соң соң усы Хасанның исханасында биротала шықпастан отырып алды.

Хасан достының хәм оның ийманлы болғыр атасының тәртіп-реуиште хәм пухталық пенен ислеп қойған бул ислери оның жумысына соншалық ықшамлылық туұдырғанынан ләззетленген ұақытта Беруний өзинің бир достының қосығының еки қатарын өз-өзинен тәкирарлап айта берер еди.

„Гәўхәрды хәнерсиз хеш деме гәўхәр,
Гәўхәрды гәўхәр қылған хәнерли қол бар“.

Дурысында да, солай ойлар еди Беруний өз өзинен, „Гәўхәрды гәўхәр қылатуғын усы Хасан достым ұсаған шеберлердің қолы. Оны қажетке асырыу, және көздің жауын алатуғын бұйым қылып ислеп шығыу қанша шебер қолды, өткир зейинди талап қылар еди. Асадай Түсий оғада дурыс айтқан:

„Биреулер тавымас гәўхәр екенін,
Ылақтырып таслап, табар зәделін“.

Тасларға қанша үңилер екен, ол усы Хасан достының қайта-қайта айтыудан жалықпайтуғын еки қатар қосығы туұралы ойлар. Оны өзі де тәкирарлап айта берер еди.

Хасан әпиұайы, хәзирше тек тау жынысы болған гәўхәрды өзиниң шебер қолы менен бир буйымға асырғаннан кейин, я жүзиктиң, я сырғаның қасына қондырғаннан кейин, оны ҳақыйқат ислеп, таяр буйымға айналдырып болғаннан кейин, Асадий Түсийдин усы еки қатарын машқ қылып айта берер еди. Ал Беруний бул еки қатар қосықты усы гәўхәрдың барлық қәсийетин жазып болғаннан кейин айтар еди. Оны жазыу ушын Берунийде аз мийнет сарп қылмас. Дәслеп Орта Азия менен Хиндстан, Ирандағы гәўхәр тасы шығатуғын таулар хәм олардың координаталарын белгилеп алады. Оннан кейин оның менен саўда қылатуғын қалалар, саўдагерлер, зергерлерди анықлап шықты. Соң олардың усы гәўхәрлар ҳаққындағы бир бирине жазысқан хатларын еслеп өтер еди. Бул хатларда қайсы зергердин соғып берген усындай буйымларының қайсы патшаның қатынының қолында ямаса қулағында екенлигине, ол патша қатынының сатып алған нырқынан тысқары не сыйлық еткени де айтылар, ал Беруний бул хатлардағы усындай гәплерди өз пикириниң дәлийли ретинде келтирер еди. Әсиресе, патша қатынлары ямаса қызларының сол зергерге ашық болыу уақыяларын мысал етиу оғада қызықлы. Булардың барлығынан кейин Шығыс хәм Иран шайырларының гәўхәр, оны нағыз гәўхәр ҳалына келтиретуғын шебер қоллар ҳаққында жазған қосықларынан дәлийллер излеу керек еди. Бир сөз бенен айтқанда Берунийдин жұмысы Хасанның жұмысынан аңсат емес болды. Сонлықтан ол, „Маған Хасанның тәпси урып баратырған жоқпа“ деп ойланымта алады.

Бирақ мың тәпси урсада Хасаннан жаман нәрсени үйрениу мүмкин емес екенлигине кеули тоқ.

Бәриненде бетер оған достының пухталығы, азадалығы унайды. Ис пенен бәнт болып отырған Хасанның еңсесинен қарап турар еди. Ал Хасан досты болса, уақтың-уақтың әтирапындағы әсбапларына көз әйнегиниң үстинен бир қарап қояды. Сирә онын бирде әсбабының бий тәртип жатқанын көрмес, зәрре тәртипсизлеу жатқан болса, дүзетип өз орнына қояды. Көпшилик уақтында қол көригин алып етегиндеги шаңын соған тарттырып алатуғынын көрген Берунийде сөйтетуғын болды. Хасан хеш исте қамлық ямаса шалалық жибермейтуғын адам. Хәптеңиң белгили күнлеринде

дүканында саўда қылады. Ал белгили күнлерде орнына иниси Хусейинди қояды да, өзи усы зергершилик устаханасында жұмыс истейди. Және кеўлине келгенин истейде бермейди. Тек буйыртпа уәжлерди истейди. „Пәлен патшаның, Раджайың ямаса Магараджаның хатынының буйыртпасын“ истейди. Сонлықтан, оған саламлама әкелмейтуғын кәруан жоқ. Оның танымайтуғыны, оны танымайтуғын киси де жоқ. Оның жұмысты баслауы менен тууарыуының өзи кәрамат. Ол өз дослары арасында да сол пухталығы пухталық. Өзиде жүдә қәтқуда адам. Сирә Хасан қатнаспай мәжилис болмас. Ол қатнасқан мерекеде өкпегийне, бийгәртиплик исте болмас. Бийисраплылықта болмайды. Барлығы да кеўилдегидей, өз уақты хәм ирети менен пите береді. Хызмет қылыушылар менен хеште бақырысып-шапырысып жатпас. Тек қарап қойса болғаны, үндеместен ақ айтыушының гәшин нйегин менен мақуллар, ямаса қолы менен силтеп көрсетер, соған үйренип қалған аўылдың мерекеге хызмет қылатуғын жас жигитлери ол ымлағаннан пәйик болып жууырып кете береді... Қандай мереке болмасын аўыл, егер Хасан бирер жаққа кетип қала ғойса, ямаса „пәлен уақытқа шекем қолым босамас“ дей қойса, сол Хасанның босауын күтер еди.

Берунийге Хасан достының усы кәтқудалығы, пухталығы, азадалығы оғыры унайды. Усы пухталық болмағанда Берунийге таслар ҳаққында мағлыұмат қайда, кітап жазбақ қайда!

— Сениң усы шайыр тәбиятлылығың маған унайды да, достым. Мен саған қайылман. Бирақ сени алағада етип атырманба деймен өзимше. Мен сеннен гөре патаслау истеймен бе деймен өзи сирә, — деп қоятуғын еди Беруний Хасанға.

— Жоғә, Мухаммеджан, — дейди Хасан. — Азадалықты сиз зергерденде өткереді екенсиз... Әлбетте, жұмыста болсын, үйде болсын азадалық, интизамлық атам пақырдың бәринен де бурын талап қылатуғын, үйрететуғын нәрсеси еди. Әлбетте, тәртип, интизам жақсы...

— Хә, айтарын барма, Хасанжан, — деди қызыл гәўхәрдың астына қойылған сарғайған қағазды оқып атырып Беруний

„Қызыл гәўхәр. Оның безелетуғын зағларға қолланылуынан басқа шипадарлық қасиеті де күшли. Ас қазаныңа ем болады. Ас қазаны ауырған адам оны тап сол асқазанның тусына қыстырып, ямаса асып қойса: оннан бөлінетуғын майда қызыл нурлар асқазан кеселине күшли тәсир етеди. Бийтап тез сауалып кетеди...“ Ол бирден таңланып қалып:

— Хасан жа-ан!—деп жиберди. Қызыл гәўхәрдың ас қазан кеселине ем болатуғынлығын ким айтқан сизге?

— Пикир өзиниздики, көширме бизики, — деди өзи менен болып атырып Хасан.

Беруний ойланып қалды. Бирақ бул пикирин Хасанға айтпағаны ядында бар еди.

— Қалайынша?

Көз әйнегиниң үстинен сығалап, жигиттиң таң қалып турғанын көрген зергер.

— Хәким улықпанға айтқанбысыз? — деп сорады.

— Хәким Улықпаннан! — деп таңланды Беруний. Аўа. Сиз оны қайдан танийсыз?

— Бул таслар мени ким менен таныс қылмады дейсиз. Өзимниң танысларым түүе, атамның таныслары қанша! Олардың хатларына жуўап жазудың өзине бир адам бәнт болуы керек. Хәзир Хусейин бийшара сол дүканда турып соларға күни менен жуўап жазу менен аўара. Ал дүканда турған күни өзим де сол хат жазудан басымды көтере алмайман. Әне, „Қызыл гәўхәрдың шыпадарлығын Берунийден еситтим“ деген бир хат Ибн Синадан да келди. Дурысын айтсам, екеуинизди де маған табыстырған сол тас.

— Япырмай—ә? Ол хәм сорапты-дә?

— Хә, ол шыладарлық тәрәпин сорап жазған. Сиз шығатуғын жерин, сатып алған адамымның қаяқтан екенин сорағансыз. Әбу Әли Ибн Сина тап сизиң пикиринизди айтып жазған сапары сол кеселге шыпа иретинде неше адамның сатып алғанын, мүмкин болса сол адамларға шыпа болған болмағанлығы туұралы жазып жиберіўди өтинген, Мен, әлбетте, жазып жибергенмен, — деди Хасан.

— Соннан соң, Әбу Ибн Синадан хат алмадыңыз ба? — деп сорады Беруний.

— Ол узақ сәббе әңгиме, оны үйге барғаннан кейин, кеште айтаман. Хәзир намазлыгердин уақты болды, — деди Хасан өзиниң суу саатына қарап. Соң:

Гәўхәрды хәнерсиз хеш деме гәўхәр,
Гәўхәрды гәўхәр еткен хәнерли қол бар —

деп қойды. „Бир буйымын питирди-аў шамасы“ — деп ойлады Беруний. Еки қатардың кейин узақ гүбирлиге айналып кеткеннен кейин. Хасанның ис туұаражағын абайлаған Берунийде жыйнала баслады. Исхананы құлпырды.

ПЛАНЕТАЛАР ОРБИТАСЫН ЖОЙЫТПАЙДЫ

„Әх кешке мен өзимниң, кимлигимди, әлемде не ушын тентиреп жүргенимди билсем едим. Егер келешегим қайырлы болса еди, мейли, тыныш ғана биймәлел тиришилгимди қыла берер едим. Ал, егер ондай болмаса ше, барлық дауысым менен өкирер едим.“

(Әбу Әли Ибн Сина)

Уәле бойынша Хасаннан өзинин ең жақын досты Әбу Әли Ибн Сино хәққында әңгиме тыңламақшы болғанлықтан Беруний кештиң болуғын хәм Хасан достының қайтыуын шыдамсызлық пенен күтті. Хасан мың айтқан менен кәсип, ийеси саудагер адам емеспе. Саудасы кеўлиндегидей болса, шараққас, кеўлиндегидей болмаса, ямаса бирер ислеген иси кеўлине унай қоймаса қабағы ашылмай қайтар еди. Сл күни қолына сазын алып өзиниң үйреншикли намаларын шертип өзи менен өзи болып хеш ким менен де иси болмас. сууықлау сөйлесер еди. Мине усы минезине қанық болып қалған Берунийде, егер өзи сөз басламаса, хеш үндеместен алдына қойған шайын ишип ямаса оқып жүрген кітабын дауам етип, жүдә болмаса достының шерткен сазын машық қылып тыңлар еди.

Тилекке бола бүгин Хасан жумысынан кеуилли қайтты. Бундайда оның менен сөйлесіўдиң өзи рәхәт. Шай ишиў басланар басланбастан-ақ:

— Әбу Әли Ибн Сина менен де таныспан дедиңиз бе?, — деди Беруний дүкандағы гәптин изин қуўдалап.

— Хә, бул кәсиптиң өзи сондай... Өмирде көрип— билмеген адамлар менен де таныс болады екенсең. Бирақ шеп емес, „кеминде мың болсын, көз көрген таныс“ дейди ғой халық. Олардың тек мениң уақтымды алғаны демесең, пайдасынан басқа зияны жоқ, әйтеуір, — деди Хасан.

— Пайдасы не сонда? — деп сорады Беруний достың сынағандай.

— Пайдасы сол, барлығы маған рәхмети менен алғыс пәғиясын айтып жазады. Зәриу болып қалағойсам, қайсы қаладағы усындай танысым боламасын, бирейіне „пәлендей адамда пәлендей зат бар екен, соны алып, пәлен деген кәрұан басыдан беріп жиберем алмас па екенсіз“ деп жазып, бирди сорасам екеуін инам қылады. Келген-кеткен кәрұанды бос жибермей тәңір саламламасын жаздырмайды. „Алтын алма, алғыс ал...“ деген, сол алғыстардың өзі болғаны емеспе. Бир жұртта жүріп маған ийман тилесе, жас тилесе, оннан зыят не бар, — деди Хасан өзіннің тәғдирине оғада қайылышылығын билдирип.

„Жат елдің көзіне шеңгел болып сүйретілмейін, деген менен иран ислам динінің уясы емеспе...“ деген мәністе көзабаға намаз оқып жүрген Беруний Хасан достының барлық минезін унатса да, тап сол „ийман“ „о дүнья“ деп қақсай беретуғынлығын жақтырмас еді. Бірақ бул тұлралы қандай да бир сыр ашыу Хасан менен дослықты биротала жоққа шығару деген сөз еді... Оның үстине қаны менен кирген сол диний исенимлерін бир жылма, ярым жылма оның қуысында оңысып отырып, бирден жулып алып, Хасанды өзіме теңгерімен деп урынушылық барып тұрған қопаллық болатуғынлығын Беруний оғада жақсы түсінді. Өйткені ол өзі жас болса да, хәр нәрсені, әсіресе бундай хәрекетті заман жарасығына қарай іслеу керек екенлігін, бундай болмағанда өзіне душпан аргтырып алыу деген сөз екенлігін қатты есапқа алар еді. Сонлықтан хеш бир жағдайда да ол өз достының диний исенимине дәккі бермейтуғын еді. Ал иреті келгенде, егер усы диний исенимді ис жүзінде бийкарлау мүмкіншілігі туура келип қалғанда, ол хешкімнің де бет жүзіне қарамас, әсте сыпайылық пенен дәлиллеп көрсетер, өзінің пикирине толық исеним хасыл қылар еді. Сонлықтан бул сапарыда:

— Әлбетте, дурыс айтасыз Хасанжан, „Мың рет хаж қылғанынан бир ғәриптің көңлін ал“, деген. Адамның кеуілін алғанға не жетіпти. Екеуіміздің де дос болып қалғанымызда усы сизің кеуілшеклігіңізден емес пе, жүдә дурыс іслейсіз Хасанжан, — деди Беруний. — Ибн Сина хәзір қаяқта екен?

— Сизің делос-яраншылығыңыз болса керек? —

Беруний досты хәққында достынан еситкенді жақсы көрді. Сөйтіп бул сапары ол қысқаша:

— Менде хат арқалы ғайбана таныспан. Ал хәзір енді, ол мени, мен оны жойытып алдым. Оның да күні менің күнімдей болса керек. Көп уақыттан берлі хабар жоқ. Ол сорлыға да Бухара көплік етсе керек, — деди де қойды.

Өзі оқымыссы болмаса да, оқымысшылар мәсләхатының хұрметлі мәсләхәтшісі болған Хасан олардың бахтына кес болатуғын жағдайлар менен таныс болғанлықтан Берунийдің Әбу Әли Ибн Синаны аяп отырғанын сезер еді.

— Патша ахмақ болса даналардың басы тасалаудан, сауғалаудан басқа не илажы бар. Ибн Сина достымыздың да сизденде бетер дәрти күшлі болса керек. Ол хәзір Бухарадан жазып тұрған жоқ, — деди Хасан.

— Қаяқтан жазады? — сорады шыдамсызлық пенен Беруний.

— Ол хәзір Бухараны тәрк етсе керек. Маған „Хорезмнің Үргенч деген қаласына көшіп келдім“ деп жазыпты. Онда жаман орналаспаса керек — деди ол өзінің күнделікті оқытуғын кітаптары туратуғын текшеге қолын созып. Онда тұрған, тері менен тысқан қалың кітапты алып, оның арасындағы көп қағаздар ишнен бир жапырақ қағазды Берунийге ұсынды. — Міне, достыңның ең соңғы хаты.

Берунийдің хатты қолына алып оқығанша қарары болмады. Ол хатты алды да, асығыслық пенен оқый баслады: „Хұрметлі хәм хәр уақытта қайыр сақауатлы құдайталаның нурына миясар достым Хасан. Пәлектің гәрдиши¹ менің басымада келип жетті. Тәркі уатан қылыуыма туура келді. Бухара бизге харам болды. Хәзір Хорезмнің Үргенч деген қаласына көшіп келдім. Әдепкі уақытларда хат жазу мүмкін болмады. Өйткені хат жазу өзімді-өзім ұсылап беруі болатуғын болды. Енді аллаланың рәхиміне шүкір, жақсы орналастым Үргенч илимпазларына араластым. Енді исимді дауам ететуғын уақыт жетті. Баяғы сораған-

¹ Пәлектің гәрдиши — Орта әсірге шекемгі хәм Орта әсірлік астрономия фәһіндегі жердің өз көшерінде бир рет айналуын аңлататуғын түсінік.

ларымды жазып жиберсен, жақсы болар еді. Жақында кәрұан кетеді, сол кәрұаннан адам жиберемей. Хорезмде де аұхал жақсы болмаса керек. Мухаммедтік де „түсин Юсуп пайғамбар жорысын“. Онан хат жоқ, Оның не аұхалын сеннен еситким келеді. Өзине миннегдар хам садық достың Хусейин*.

Беруний баладай қуанып орнынан турып кетті.

— Сонша ұақыттан берли айтпайсан ба, достым, менғой оның түбинде Бухарада тура алмайтуғынын хабарым болғаны менен қайда кеткенлигин билмес едим, — деди қуанышы көкірегіне сыймай.

Хасан бурынлары Беруний менен Абу Әли Ибн Синаның арасында бундай дослық қатнасықлардың барын абайламас еді. Ал Беруний сөздің рети келмеген соң айта қойғанда жоқ еді. Хасанның хасыл таслары ғазийнеси менен айналысып „хасыл таслар дүньясы“ хакқындағы мийнеги үстинде илеместен сол баяғы „өткен әсирдің естеликлері“н „қазбалай“ бергенінде, Берунийдің илегиш бармақлары сол тастың астына барып жетпегенде, еле бул қағаздың ұсы сыры әлле не ұақытларға шекем ашылмас еді. Еки достың сол алшақ түсиуі алшақ түсиу болар еді. Бул хаттан кейинги бир бирин қоллап—қууатлап аұхалларын жақсылап алыуға да ерисе алмай, сол баяғы бир қаладан екінши қалаға секрип жүриси жүрис болар еді.

Хасан буған сүйсинип қалды да:

— Қайдан билиппен, биреуиңиз Бухарада, биреуиңиз Кятте, биреуиңиз тас пенен машқулсыз, екіншииңиз „тиб“¹ ши, — деди

Беруний Хасанның бунысына таңланбады. Өйткени, оның Әбу Әли Ибн Сина ямаса өзи ұсап ананы мынаны сорап жазған оқымыслылар хәр жерден де бар еді, олар көп еді. Сонлықтан өзи илимди кәсип етпегеннен соң оның елестирмеуі тәбийғый еді. Сонда да Беруний ұшын Хасан менен Әбу Әли Ибн Сина арасында қаншалық қатнасықтың бөлуын билип алыу оғада қажетли, жери қызық еді.

— Ибн Синаның өзиниң жаслығы хам тийкарғы кәсиби туұралы хешнәрсе еситпедиң бе? — деп сорады Беруний.

¹ Тиб—медицина илими.

— Еситкенде қандай! Өзиненде оқыдым, халықтан да еситтим.

— Иранлықларда билеме оны?

Иранлықлардың Ибн Синаны билетуғынлығы Берунийге қашшаннан ақ мәлим еді. Сонда да ол Хасанды шулғытып сөйлеткиси келди

— Билгенде қандай, бизде оны Хәким Улықпан депте атайды. Ол өзи хаслы бухаралық болған менен де тюрклердің топалаңынан кейин Бухарадан шығынып кетиуіге мәжбүр болып хәзир ше сол Үргенчте иркилип қалса керек. Бизің адамлардың айтыуына қарағанда өзи бир зийрек, ийелемеген илимий жоқ жигит болса керек. Әсиресе, оның тәуипшилигин айта алмайды ғой Бизің Кобустың да қатыны ауырып Бухарадан сол Хәким Улықпанды алдырар болғанда „Бухараға Баласугүли тюрклер басып кирипти миш деген ғауасат таралды ғой әйтеуір, — деди Хасан.

— Хе, сөйтип алдырды ма?

— Алдыруу қайда. Сол хабардан берли я ол жақтан, я бул жақтан қатнасық жоқ. Кәрұан тек ишки жол менен Үргенчтен ғана қайтып турыпты.

— Енди Үргенчке келген жоқ па, алдырмайма екен?

— Қашшан Кобустың қатыны өлип кетти, оның несин алдырсын. Буннан кейин Берунийде, Хасанда бир бирине үндеспей қалды. Беруний Хасан достының тери қапланған жууан кітабының арасындағы пухталық пенен бүкленип салынып қойылған қағазларды бирме бир көрип отыр. Ал Хасан ең кейинги кесе шайын ишип болды. Дәстүрханды жыйнады.

Ұақытта әдеуір болды.

— Жатсақ кәйгеді, Мухаммеджан, — деди Хасан— Әбу Әли Ибн Синаның да қулағын шыңлатғық.

— Хә жатсақ жата қояйық, қулағы шыңласа шыңлаған шығар.

Хасан өз бөлмесине қарай кетті. Берунийде Хасан досты менен хошласып олда өз бөлмесине кетті.

Құндызхан әлле қашан хәйеллер бөлмесинен келип Райханды бөлеп, Мухаммедти әри келеді, бери келеді деп күтип отырып, Райханды ұйықлатаман деп көзи илинипте кеткен екен.

„Бала-шағаның ашығы бар, жабығы бар, барып қала қойсам қолайсыз болар“ деген ой менен сырттан белги берип келиуді үйренип қалған Беруний бул

иретте жөткиринген болып кирди. Белги беріп келмегенде оның киргенинде, шыққанында абайлау қыйын еді. Ол сондай тыныш, сергеклік пенен қыймылдар, кирип я шығып баратырып сүриніп кетиу, бирер нәрсеге сүйкенип өтиу ямаса бийпарқдылық етип бирер нәрсени түсіріп жиберіуді жақтырмас еді. Еринің сондай минезине қанық Құндызханда жұмысына кетер алдында дыққатсыз шығып кетіп қала қояма деп қәуіпленип көз қыйығы менен аңлып турар еді. Ол анау-мынауларын аламан дегенше геуішинің шаңын сүртіп, ямаса геуіш қоятуғын еденді тәртіпке салған болып, ишкі қапының алдында күйеуін күле шырайлы жүз бенен жөнелтер, келиуінде тап солай күтіп алар еді...

Берунийдің жеңіл ғана тамағын қырыныуынан ақ Құндызхан секиріп тұрып, тула бойын тәртіпке салып, қәдімгіше қымсанып ерин күтіп алды.

— Жатасыз ба ямаса отырасыз ба? — деп сорады жағымлы, оғада нәзік хәм үлпет дауысы менен.

— Жоқ, Құндызхан жата бер, Райханжан жатты ма? мен азмаз—деді де қәдімгіше ярым шығанақлап сол кітабын оқыуды дауам еттирді.

Шамды өшіріп төсегіне жатты. Бірақ қанша қабақтан алып тұрса да, дастыққа басы тийгеннен уйқысы шайдай ашылып кетті. Әрі жатып, бери жатып ойына сол баяғы Әбу Әли Ибн Сина түсе берді. Оның жазған хатларындағы терең билимlilik, өзіннің кеуілине сондай унап қалған бул әжайып тынымсыз илимқумардың жүриткен пикирлеринің дәлиллігі, тереңлігі хәм қатты нызамлылығы, ал сондай талант иіесинің хәзіргі өзі ушын белгисіз тәғдири, бәрі, бәрі биринің изинен биреуі дизбекленип, көз алдынан өте берді. Оның өз тәғдири тууе әкеси Абдаллахтың баласы ушын еткен хызметиндеде қыял жүгіртті. Аўа, сол қайыр-сақауатлы Абдаллах бийшара Соншама Бухараның жигирмалаған медресесинің берген илимине қанаатланбай оған айрықша оқытушы тутап қойды. Гүллі Бухарада ат қазанған илимпазлар Әбу Абдаллах Наталій менен Әбу Мансур Каммарий оның илим ғәзийнесинің килтин ийелеуге себепши болды. Емлеушиликте болсын, дәригерликте болсын өзине барабар келетуғын тең-тайы жоқ илимпаз болды. Хәтте барлық емлеушилердің кеңесшиси болды. Ол илими оған бахыт жолын ашып берді. Саманидлер Буха-

расының әмири Нух Ибн Мансурды кеселінен жазды, ол ушын дүньяда тең тайы жоқ әмир кітапханасына кирип, еле хешкимге таныс емес кітаптарды оқыуға, олардан қанаат қамалауға мисар болды.

Пайдасы не, саманидлер Бухара аспанында пайда болған екінші бир жұлдызды манлайына сыйдара алмады. Олда мен усап тәркі Уатан қылуға мәжбүр болды. Бизлердің бахтымызға қақ ете қалған бул бахытсыздыққа қандай илаж қылар едік. Бул бахытсыздыққа гириптар болған бизлерге тек ғана ерлік керек.

Ерлік бизің қандай күнимізге де шыдамлылыққа үйрете билиуі шәрт. Уақыт сондай. Биз өзиміздің барлық күш жигеримізді халық ушын жумсауымыз тийіс. Достым Хусейин оғада дурыс айтады: „Дүньядағы затлардың барлығы тәбияты бойынша рауажланыу, кәмалатқа жетиу ушын умтылады. Мине усы рауажланыу, кәмалатқа жетиуге умтылуының өзі затлардың составындағы жақсы тәрепи болды... Затлардың жасау хәм кәмалатқа жетиу ушын умтылуы жақсылық демек“. Мине, бизлердің өмириміз усы жақсылық ушын бағышланған өмир болуы тийіс... Жалғыз жапан жүрсекте, халық ғамында болуымыз керек...”

Берунийдің көзі илинип кетті. Лекин, бири Үргенч, бири Рей аспанында жарқыраған екі планета өз орбитасынан адаспастан айналар еді.

ТАСЛАР КОНЦЕРТИ

(Әл Берунийдің күнделік дәптеринен)

„Бизде Херезмшах қазнаханасында қауайыда емес, сүрме реңінде де емес, екеуінің аралығындағы түрдегі бир бөлек тас бар еді. Ол тастың ауырлығы алпыс мысқалға жетерлік еді. Оннан екі дизесин екі қолы менен көкірегіне тықсырып, хәм екі дизесинің үстіне ийегін қойып отырған жас хаялдың мүсини соғылды...”

(Әл—Беруний)

„Мениңде Хасанның да бүгингі ис күниміз әдеттегідей бир жөн басланды. Хәрким өз жұмысымыз бенен бәнт болдық. Мен бүгін көп таслардың қасиеті менен танысып шықтым. Әсиресе, усы хасыл таслар хаққындағы шайырлардың қосықлары мениң көп уақы-

тымды алды. Таслар хақында қосық жазған шайырларға әлхәббиз! Олар қасыл тасты оннанда қасыл сөзлер менен тәриплегенде таслар менен тиллесип атырғандай боламан. Хәр қандай қасыл гәўхәрдың тил жетпес тәрийпин қосықлардан табаман.

Шайырларда хәр қыйлы дөнип, көзиниң отын алатуғын яхутларға усап кетеди. Бирақ, айырмасы, яхутлардың, мәржанлардың, улыўма қасыл жылтырауық таслардың көзге түсетуғын қасыллығы оның сыртында, жылтырауықлығында болады. Мине, усы жылтырауықлық қасийети хаял-қызларды өзиниң нағыз қарыйдары етип алады. Хеш таңланатуғыны жоқ. Қыз-келиндешеклер қолдан келсе өзін қоршаған дүньяға, әлбетте, адамлар дүньясына, өзлерин гөззалықларға бөлеп көрсеткиси келеди. Оның ушын олар ең дәслеп жақсы, әсем кийингиси келеди. Егер жақсы кийиниў мүмкиншилигине ийе болса, жағдайы көтерсе, жүзлерине пәрдоз бериўге кириседи. Қасына осма қояды, тырнақларына хна жағады. Оларға хеш түсинбейсең. Көбиси бегиниң ақ болғанын жақсы көреді. Ал егер, шырайының ақлығы өзлерине унамаса, бет алмаларына қызыл бояўлар берип, оны тап алманың қызыл реңине келтиреді. Бул безениўлер аздай, өзлерине еле қумар күйеўлериниң басын айналдырып „пәлен жерде пәленше деген зергер бар, сол пәлендей нәрсе соғады дейди. Мени қуры жақсы көремен дей бергенше соны соқтырып“,—деп наз қылады. Ал күйеўлери пақыр кеўиши менен өпкесин қолына алып жуўырады жортады, бар болса мардыйып, жоқ болса самайы ағарғанша күйип-писип пәйик болады. Әйтеўир айтқанын бәржай келтиреді. Ал қатынды да безеп болды. Хәрким „меники болсын“ деген дәрежеге әкелди. Енди хаялларының ерлерине деген талапшаңлығы артады. Бурында сезилмеген қандайда бир тер ийисиме, әйтеўир күйеуинен мурнына жақпайтуғын ийислерди сезе баслайды. Соң-соң ерлериниң тез-тез моншаға барып турғанын жақсы көреді, буны талапта қылады. Бара-бара, егер ерлериниң сақалында ямаса самайларында ақ көринбеген болыўына қарамастан, оларды бояп қойғанды жақсы көреді, буны айтыпға қояды. Бир айтып, еки айтып ислететуғында болады. Буннан кейинги пайытларда енди өзиниң безеклери менен отырыспа мерекелерге қатнаsqысы келеди. Өзи қатарлы келиншеклер менен шы-

рай, безек, наз бәсекелесиўге түскиси келеди. Солай ислеўге әдетленипте қалады. Олар бул наз сынасып отырғанлардың арасында ерлерине аяқ кийимлерин кийдирип, бәлки сыпырып-сүртип қойғанында жақсы көреді, солайыншада бәйги қылады. Ал ерлери пақыр олай ислегени ушын намысланбайды да. Ал ендигиден былай ол назелим өзиниң атына шийрин-шийрин сөзлердиң айтылғанын, атын көтермелеўди тәўир көретуғын болып қалады, Бара-бара усы шийрин сөзлер ғана олардың руўхий азығы сезилип қалады да, хәттеки, соншелли алақанына салып аймалап отырған ерлериниң, сөзлери де қопалсымақ сезилгендей дәрежеге жетеди.

Ал, шайырларше, булар қыз-келиндешеклер туўе еркеклердиң де көзин қамастыратуғын яхутлардың екінши түри. Бирақ якутлардың жылтырауықлық қасийети шайырлардың жүрегинен илхамынан, жоқары адамгершилигинен дәреген гәўхәрларында болады. Олар, дәреткен гәўхәр-гәўхәр тасларға усап жыныс, кемалатлық хәм адам таңламайды. Оларға үлкенинде, кишке-неңде, еркегинде, қызында, келиншегинде, малайында, хан, патша, патшазаданда, ханумында, мәлийканда бир. Оның жетип бармайтуғын тесиги я есиги жоқ. Ол хәтте достынада, душпанына да тендей. Тек оны оқый бил. Адамзат оқымайтуғын нәрсе көп. Ал қосық оқымайтуғын адамзат дүньясы жоқ. Ал усы шайырлар өзлериниң өндирген гәўхәрларының өтимли екенин жақсы түсинеди. Соның ушын олар мен-менлеў, көтерикилеў келеди. Менменлик, көтерикилик олардың тәбиятына тән нәрсе, ондай болыўына олардың, әлбетте, хақысы да бар. Өйткени олар, мәселен, жай, қосық жаза алмайтуғын, бирақ қунт пенен қосықты оқытуғын адамлардан, өзлериниң сезимталлығы, ышқыпазлығы, адамның иши баўырына кирип адамды бийлеп алыў уқыбы менен парық қылады. Хәттеки олар барлық адамнанда табыла бермейтуғын уйқысызлығы менен де парық қылады. Мәселен, барлық адамзат өли төсегинде жатқанда да усы шайырлар түнге тынышлық бермейди. Бузаўбаслар, шегирткелер шырылдысын қойғанда да, олардың сол тәрзисиниң жарығы өшпейди. Оның менен отырысыўға мүйешлерде қойылған әйjem-ги Хорезмликлердиң ямаса Греклердиң тастан соғылған қудайларының сүуретлери шыдамаса, хешким шыда-

майды. Оларды ҳешким аямайды. Римликлерде, Византиялықларда, әйеми Хорезмликлерде өз қудайларын уйықласын деп аяп үстилерін ҳасыл жабық пенен жауып қойып, оннан кейін өзлери уйықлайды. Ал шайырлар да, ҳешкимди аямайды. Қанша „ғөззалым“, „айым, күним“ деп сонша қосықларын арнаған менен сүйиклисін төсегинде телмиртип таңды атырыудан қаттйспайды. Сондай да ҳәгте олардың жүзине ықылас пенен бир тигилипте қарамайды. Басқа ўақытларда қанша нәзик, дыққатлы, минайым болғаны менен, тап усы утырын келтире алмай атырған, яғнай жылтырата алмай атырған гәўҳарлары—қосық қатарлары үстінде отырғанда ол сондай жаўызда, мийримсизде, мийрим-шапатсызда, болып қалады.

Улыўма олардың өмири ең уйқысыз, тынышсыз өмир. Иран шайыры Бәхәр оғада дурыс айтқан:

Өзгелер деп өмир соңына жеттик,
Халық терен уйқыда, биз тәшуиш еттик,
Ашық кетти көзимиз, ахыр Уатанды,
Алды-қаштыларға тапсырып кеттик.

Шайырлар мине, усындай уйқысыз түнлерде адамзаттың руўхий азығы бола алатуғын сөзлерден гәўҳар дөретеди. Олар өзлери жүрген соқпақларға усы жылтыраўық гәўҳарларын сеўип кетеди де, өлгени менен адамлардың ойында, ақылында өмириниң екенши дәуири даўам етеди. Оның бул гәўҳарлары барлық адамлардың қолында жарқырайды. Ашықлар қолында ма, қәстелер қолында ма, мәслер қолындама, кеўиллери қаражер менен тең болып атырғанлар қолында ма, ызғар ийисинде қалтырап отырғанлар қолында ма, бул қосықлар оларға руўхий ләззет бағыш қылады. Ашықларды шыламлылыққа, өз ярына садықлыққа, қандай қыямет күн түссе де, ярын сарғайып күтиўге үмитлендиреди. Қәстелердиң кеўилин көтереди, алдап арбайды, тетиклендиреди. Мәслерди шектен тыс кетпеўге шақырады. Кеўиллери қара жер менен тең болып отырғанлардың кеўилин жубатады. Ызғар ийисинде ынцарсығанлардың билегине күш топлайды. Олар тез шундан зууыплары қопарып алып, зулымлық ҳәм әдилсизликтиң түбине туз қояды...

Түн уйқысынан безип, аламзат ушын дөрететуғын гәўҳарларының усындай әламатын, кәраматын, гөззал-

лықларын көрип, сезип жүргенликтен шайырлардың көкиреги өсик, кәўили тоқ келеди. Караханидлердиң Юсуп Хас Хаджиби¹ оғада орынлы мақтанады:

Егер меннен қалса, алтын я гүмис,
Оны қымбат көрме сөзимнен ҳәргиз,
Алтын я гүмисти ислет, сап болар
Ал сөзимди иске салсаң табарсаң гүмис.

Олардың және бир әжайыплылығы—сонда, нәзикликти, уфик ҳәм үлпетликти, жылтырақлықты жақсы көреді. Сонлықтан жылтырақлықтың ишинде адам жеркенетуғын нәрселердиң бар екенін ҳәммеден алдын көре алады. Ал жылтыраўық гәўҳарларға малынған назлылар беземине бир шайыр, әлбетте, мәнили шайыр қатнаса қойса, күйеўлердиң дадын алла берсин, Сол шийрин тили менен ханымлардың даңқын көкке көтерер, бул сапары оның кемшилигин сирә айтпас. Сөйтип сол үлпилдеклердиң мирәтине де сазауар болар. Ал буны жек көрип отырған күйеўлердиң кейпин сезген ол шайыр ханымның мирәтине бара алмайтуғынын айтып күйеўлерин қуўантса, ханымлардың бахтына қара тигер. Оларды да өзи усатып түн гүзетшиси қылар, иштейин қашыра, ден саулығына тәсир етип тез-тез ауырып қала беретутғын қылар. Шайырлар сол ҳасыл маржанларға малынған азада анымлардың көкирегиндеги ҳәгте күйеўи көре алмайтуғын ийненин ушындай гирбинди де көре алады.

Мине мениң достым Абу Али Ибн Сина бундай қатынлардың үстинен қалайынша күледі.

„... Ибсал өз жигит ағасының қолында ақыллы, күшли, ақ жүрек, ҳадал жигит болып жетиседи. Ол оғада ҳәрекетшен, мийнеткеш, жоқары қәбилетли, зийрек, билимли, урыс ҳәнерлерин оғада жақсы менгерип алған жигит. Шырайлы, бойға-сынға келисип қалған қәйниси Ибсалды женгеси сүйип қалған. Ол бул пикирин ҳеште ишине сыйдыра алмастан, қәйнисине айтады. Ақыллы, өзине берик жигит Ибсал жеңгесин қатты қайтарып таслайды.—Бундай нәрседе мүмкин бе

¹ Юсуп Хас Хаджиб—Караханид түрклериниң Баласағун қаласында туўылған. „Қудатки билик“ атлы дидактикалық топламы ушын Бугра Караханнан Хас Хаджиб—есик ағасы лауазмын алған. Сол қаланың атына байланысы Юсуп Баласағун атына ийе

екен. Сиз ақылыңызға келип, өзіңіздің жабайы тәбиятлы нәпсіңізді тыйың,—дейді. Бірақ ушқалақ, бузық нийетті жеңгесі бұл сөздерді намыс сезбейді. Керісінше, өзінің қарам нийетіне жетісіу үшін хәрқандай бузықтарды іске салады, қайнісіне жағынғысы келип хәр қыйлы жолдарды істейді.

Өзі ақылына келер, бұл әңгімелер тыншып кетер, сезбей ақ қойсын деп Ибсал ағасына бұл хадийсе тұралы сездірмеуге тырысады. Уақтынша жигит ағасыныкінен кетіпте қалады. Бір қанша уақыт өткеннен кейін ағасының жұртына жау шапқанын еситіп, қайтып келип, душпан менен қақарманлық пенен урыс салады. елді душпанлардан азат қылады. Ибсалдың жигитшілік данқы бұрынғыдан да көтеріліп кетеді.

Жеңгесі енді өз қарам нийетін өзінің сиңлисі арқалы іске асыруды ойлап, сиңлисі Ибсалға қатынлыққа бермекші болады. Ибсалда бұған көнеді. Той болады. Еле қарам нийетінен қайтпаған жеңгесі елде болса өз денесін сол қайнісіне бағышлаудың пайтын аңлайды.

... Той кешесі еді—деп жазады Ибн Сина. Саламонның қатыны Ибсалды шақырып алып, оған: — Сиңлим жүдә уялшақ, ол еле еркек пенен жүзлесіп көрмеген, сонлықтан оңаша жайға кирип оның кеуілін жаз,—деді. Ибсалды оңаша жайға киргизіп, сиңлисі хәзір әпкелетуғынлығын айтады. Өжиреде шыра жоқ, қап қараңғы. Бір уақытта есік ашылып, бір қыз кирип келип өзін Ибсалдың қушағына таслайды. Тап усы уақытта далада күшлі самал көтеріліп, көк гүлдиреп, шақпақ шағылып, өжирені жақтыртып жибереді. Әйнектен кирген самал қыздың бетіндегі жуқа пердени түріп жибереді. Бұған көзі түсіп кеткен Ибсал өз қушағындағы қыздың алажақ қызы емес, ал оның қыз апасы, өзінің ғамхор ағасының қатыны, мәккар жеңгесі екенін биледі. Ибсал өз өзінен азапланып өжиреден шығып кетеді. Жеңгесі мәккарлық пенен өз айыбын бүркеу үшін қайнісіне:

— Мен сени сиңлиме хақықый ер бола алама екенсең деп сынамақшы болып едим,—дейді мәккарлық етіп.

Арадан жыллар өтеді. Ибсал басқа бір жақларда жүреді. Жигит ағасының шақыруы бойынша және ағасыныкіне келеді. Еле жеңгесі өзінің қарам нийе-

тінен қайтпаған. Илажын тапса Ибсалға сүйкенгиси келеді. Ибсал оның мәккарлығына жол қоймайды. Илажын таппаған жеңгесі Ибсалды өлтирмекші болады. Аспазларды шақырып Ибсалдың ауқатына уу салып беріуді бұйырады. Ууланған ауқатта Ибсал зәхәрленіп өледі. Көп өтпей ақ сыр ашылып қалады. Саламон сырды билип қойып аспазлар менен биригіп өз қатынын өлтиріп, өшін алады...

Мине саған хақ нийеттілік, мине саған мәккарлық. Бийшара Саламон қатынының барлық зәриуін питкерді. Оны қандай қасыл затлар менен беземеді. Бәрі бір мәккар мәккар болып қалды. „Семизлікті қой көтереді“ деген ырас ау сирә.

Мине шайырлар адам өмірінің қандай нәзік, өзлеріміз сезе алмайтуғын тәрептерін сезе алады, көре алады. Бизлердің жақсы тәрептерімізді мақтаныш етеді, жаман, жарамас тәрептерімізге күледі, лийкин, оларға дұрыс түсіну керек. Гаухардың қасиетін билмеген зергер бұлдирип алады. Ядына бір шайыр тәрепінен Харуп ар-Рашидтің қылығы түсіп кетті. Өзінің атағы шыққан Зубайда атлы қатыны бар. Ақыллығы, арыулығына бола халық Зубайдаға хұрмет пенен қарап Умм Джаффар деп атақ берген. Соған қарамастан ар-Рашид оның үстине өз құлларының есабынан сансыз ойнастар тутып қойған. Хәр сапарғы атланысынан қайтқанда усы ойнастарына қасыл затлар, әсіресе оларды безейтуғын қасыл таслар, яқут, гаухарлар алып қайтады. Олар бұл тасларға аш қасқырдай таласып қалады. Булардың ишінде айрықша сулуы бір ойнас шорысы болған. ар-Рашид хәр сапары оларды усындай заттар менен сыйлықлағанда, ол арыу пайына тийген затты бірдейіне Ар-Рашидке қайтарып бере берген. Бұған ашыуы келген ар-Рашид бір сапары әкелген қасыл тасларын бөлістиріп берместен орталарына таслаған. Барлығы гүу басып таласқанда да, жаңағы арыу қолында созбаған. Оннан кәйін ар-Рашид басқа тасларды әкелдірген хәм хәркімнің қалегенін алыуына мүмкіншілік берген. Барлығы сайлағанын алған.

— Сен неге ана қатынлардай болып сайлап алмайсан? деген оған Харуп ар-Рашид. Сонда хаял. „Егер менің өз сайлағаным өзімдікі болатуғын болса, мен оны істей аламан“,—депті де ар-Рашидтің билегінен услап: „Мине, дұнъяның қасыл тасларының ишінен

мениң, сайлаған қасыл тасым усы" депти ар-Рашид соннан баслап оған сүйсинип қалыптыда, бурынғыдай құл емес, Халиса¹ деп атайтуғын болыпты Харун ар-Рашидтің усы "Халиса"ның қапысына кирсе жоқ болып кете беретугынлығын сезген шайыр Абу Нувас:

"Халисаға" зая кеткен гәўхардай
Есигиңе зая кеткен қосығым.

деп жазыпты. Халисаның құлағына тийип қалған бул қосық оған унамай қалыпты. Шайырды ар-Рашидке қатырып жаманлапты. Шайырды шақыртып алып гәзеп пенен ар-Рашид: "Жаныңды жеңенменге жиберейин бе, не деп жүрсен?" депти.—"Бул айтыушының қәте түсиндириуинен келип шыққан, тақсыр. Мен сизди "гәўхар", мениң қосықтарыма усап усы есикке келип сиңип кетебереди,—деп едим". Тастың султаны—гәўхар. Адамның султаны—патша. Сөздің гәўхары—қосық болады тақсыр. Әлбетте, мениң қосығымның кирмеген есиги жоқ қой!" депти Әбу Нувас. ар-Рашид өзинің қәтелескенін мойынлаб Халисасын жубатыпты.

Мине, Иранның манлай алды шайырларының бири Әбу Нувас¹ өзинің қосыққа түсинбейтуғын оқыушысының себебинен қандай бахытсызлыққа дус бола жазлады. Ол өзинің ойын түсиндире алмағанда сөз гәўхарының қәсиетін билмеген "зергер" ар-Рашид шайырды ұайран етер еди. ар-Рашид ушын Иранның мың Әбу Нувасынан бир ойнастың кеуилинің қалмағаны жақсы.

Қулласы мениң бүгинги оқыған онбес-жигирма шайырларының ан-Набиги әл-Джаъди, әл-Аша, әл-Аджжадж, Әмр Ибн Кумум, Әбу Таммам әл-Бухтури, әл-Вава, әл-Димишки, Әбу-л. Касим Ибн Бабақ, Әмр Ибн Ахмар, Букайр аш-Шаами, Әбу Бекр ал-Хорезми қосықлары болсын, сондай ақ Аристуталист² тин "Таслар хаққында кітабы", ямаса аш-Шафи дин³ "Харма-

ла", "Ал-Умм" кітаптары болсын бәри қәжетиме жарады, өзимди де қосық жазуға үйрете жазлады.

Бул шайырлардың, қосықлары мениң таслар дүньясы үстиндеги мүшкіл жұмысымды соншалық оңайластырды. Мен олардың сәзимтал қосықтары менен күни-түни бәнт боламан. Ақырсоңында қасыл тасларға қумар ханум хәм мәлікелерге, сондай-ақ шахлардың Халисаларына рахметлер айтаман. Оларға мұдамы ашық шайырларға миннетдар болып қаламан.

Бүгинги жұмысымның басланыуы да, тамамланыуы да сәтти болды. Жұмыс тамам болар уақтында маған хаж қылуға баратырған Рейлик танысым келип жолықты. Мен оннан Бағдаттан дәри-дармақ ислеу ушын дәркар затлар, сондай-ақ майда хинжи тасларын сатып әкеп беріуді өтиниш еттім. Олар маған хәлсиреген жүректі беккемлейтуғын дәри ислеу ушын дәркар еди..."

ХАДЖАР ДЖАЛИБ ЛИ-ЛИ-МАТАР¹, БҮГИН ЖАҰМАЙДЫ

Сатыушы:—Бул қудайлық ис, бала, тилинди тарт..
Беруний:—Қолына айна ұслаганның бәри Искендер емес... Палкер билимпаз емес; бүгин жауын жаппайды, бирәдарым, билип қой..."

(Берунийдің тас сатыушы менен өз-ара әңгімесінен)

Бүгин Иран аспаны гидиратсыз, күн оғада жағымлы қауасына қосымша қандайда хәуесінди қылықлайтуғын епкин шамалыда бар еди. Жұмыс ислеу шаршаған адамның сәруан етип қыдыратуғын күни.

Беруний менен Хасанға сәруан қайда. Хәттеки бой жазып күн шуғаққа бир шығығанда уақытты қызғанады...

Таслар, таслар, таслар.

Қанша ислесенде адамның бир өмирине жететуғын бул тасларды Беруний көрипте шыға алатуғын емес, отырыпта жалығатуғын емес. Бүгинги күни мененги талабы, яхонт, лалу, гранат, алмаз, бирюза, коралл, малахит, нефрит, янтар, т. б. қасыл тасларын көрип шы-

¹ Хаджар Джалиб Ли-ли-Матар—булт шақырушы, жауын жаудырушы тас. Бул Тюрк тилерінде "жайбулт тас" аты менен белгилі.

¹ Халиса—ойнас тугылған хәйелди сүйсингенликтен ұсылай атаған. Мәниси—"Хақ кеуиллим"...

² Әбу Нувас Әл-Хасан Ибн, Хани Әбу, Навас-Харун, ар-Рашид хәм Әмин, халифлик еткен дәуірдегі сарай шайыры, 814 жыллар шамасында өлген.

³ Аристуталис-Аристотель

⁴ Аш-Шафий-Орта Азиялық геолог хәм шайыр. Беруний бул тууралы еслеген менен мағлұмат бермейди.

ғыу, олардың Хасан досты хәм оның атасы тәрәпинен хәр тасқа арнап жазылған тәрийпнамаларын оқып шығыу болды. Гезектеги бир тас Берунийдің дыққатын бөлди. Онын тәрийпнамасында: „Хаджар джалиб ли-ли Матар“ деп жазылған еди. Берунийдің көзлери дөңгеленип сала берди. Журт тилинде „Жау булт тас“ атынып жүрген бул тастын аты оны биресе қуандырса, биресе жүрегін езип, кешеден берли хасыл таслар дүньясы тууралы шайырлар жазған қосықлар менен бирге йошып отырғанын, ушқыр қыялларын бир пул қылды. Бул тас пенен ол көптен таныс еди. Бирақ оның Иран елинде қандай кәраматының барын Хасан достынан сорап жазғанынан соң аз ғана ўақыт өтер-өтпестен, тәғдийри оны усы Рейге айдап алып келген еди. Тас орнында жоқ еди. Ең үстиңги қағазда: „бул Хаджар Джаиб Ли-Ли-Матар 993 жылы Шам¹ кәрўан басына сатылды, 500 дирхем алынды. Оннан маған 220 дирхем пайда қалды“ деп жазылған еди.

Беруний „мың қайғыдан бир пайда жоқ“ деп ойлады да, Хасан достына әдети бойынша:

— Хасанжан—деп лаўыслады әсте ғана

Берунийдің тик турып оқып турған жерин көрди де:—Пәтқумар қалдыңызба, ол тас әлле қашан сатылып кетти.—деди Хасан

— Жаўын жаўдыра алдыңыз ба?—

— Жоқ, мен оны сынап көрмедим, ойың Рейде усталары бар, ондай өнерди солар ислейди, мен тек оны сатыуды ғана билемен,—деди жай ғана Хасан.

— Усталары!

— Ауа, усталары бар.

— Ол кимлер?

— Бар, усы қалада.

— Ушырастырарсыз ба солар менен?

— Әлбетте,—деди Хасан дийўалдағы қум саатына қарап, хәзир ақ кетиўге болады.

Жумысты ўақтынан сәл ертерек питкерип Беруний менен Хасан Рейдин шаўқымлы, әжайып көшелериниң биреўине кирип кетти. Бул Иранның патшасы Кобустың туўылған көшеси еди. Соның ушын ол уллы патша Кобустың аты менен „мәхәлләй Кобус“—Кобус мәхәллеси деп аталар еди. Патша туўылған көше ана-

¹ Шам—Дамаск.

йы болама! Бурын арбаларын тарталмай турған атларды босатып алып шығарып жүрген көше, сол Кобус патшалық тахтына отырған күннен баслап ақ пүткилей басқаша түске енип қалған еди.

— Еки қапталдағы жайлардың бәрін дерлик буздырып салдырған—деди Хасан көшениң гә бул шетине, гә ол шетине бир нәзерин таслап—Бунда қанша ғайры елли қуллар жумыс қылған. Хо, анаў безеклерди көрдиң бе? Олар Иранда бурын болмаған. Көше хәр қыйлы безекли нағышлы жайлар менен әсемленсин деп, хәр бир устаға қандай үлгиде, қандай нағыш саламан десе ерик берген.

Әлбетте, көше хәрқыйлы қурылысшылық усыллардың имканиятынша қолланғанлығынан дәрек берип турар еди. Хәммесинен қызығы—көшениң тек бир тәрәпинен қырып ағып турған салмадағы суў. Егер ол көшениң сыпырындықларын ағызып алып кетип турмағанда көшениң сыпырындықтаңда басқа жылқы, қарамалдың тезегине ақ толып қалыўы турған гәп екен деп ойлады Беруний. Оның көзи гә бийик шығып пәскелтек жайлардың төбесинен қарап турған мешит минараларының гүмбезлерине, гә пәс болыўына қарамастан жыйнақлы қурылған кишкене жайлардың қапысына түсер, бул қапылардың соғылыўы, нақышлаў усыллары Кят қаласының усталарының шебер қолын көз алдына келтирер еди.

— Мине мынаў жайды сизиң Хорезмлик усталар салған деседи. Салынғанына бир неше әсир болған деседи. Бурын Ибадатхана болған. Патша Дари бириншиден қалған деседи.—деди Хасан бурыла берген жердеги дығырықтағы оғада бийик, сулыў, бояў нағышлары күн менен шағылысып турған жайдың тусынан өте берип. „Хорезмликлердиң шебер қоллары әшекейлемей турып, даңқын шығарған қала барма екен сирә!“ деп ойлап қойды Беруний.

— Анаў Кобустың өзине арнап салдырған мешит-медресеси—деди оның күн батар тәрәпиндеги әдеўир әсем, саўлатлы болса да, тырнақлары изейден ыдырап түсе баслаған жайды көрсетип Хасан.

Оңға бурыла берген жердеги узын көшеге кириўден Берунийдің қулағына жағымлы бир руд¹ наамасы

¹ Руд—музыкалық әсбап.

келе баслады. Берунийге нама қандайда бир қайғы аралас сезим бағышалағандай, өзиде сол намаға аяқ қосып баратырғандай сезилді.

— Хорасаний ма?

— Солай болса керек,—деди Беруний. Кят қаласынан келгелі берлі өзінің ең дәслепки ирет еситип турған саз намасына кеуили толып.

Сол кәрада рудшы және бир наманы баслап жиберди. Берунийдің кеули тағы да тасқынлап кетти. Музыканы жанындай көретуғын ол Хасаннан сәл иркилңкиреп туруұды өтиниш етип егленди. Демде „Хижаз“ басланды. „Хижаз“, „Табризий“ге өтти.

— Кетейик, Мухаммеджан, сазды жақсы көретуғыныңызды айтқаныңызда мен сизге қанша десеңизде тәмийин етеуғын едим—деди Хасан.—Иран намаларынада түсинесиз ә?

— „Хорасаний“, „Хижаз“, „Табризин“, иранлылардың намалары болғаны менен Хорезмликлерде хәуес пенен шертеди. Булар бизиң Кят сазенделериниң ең көп шертеуғын намалары. бирақ „Табризий“ бизлерде сәл басқашалау шертиледі.

— Табризийдің намалары, оның намаларының бәри де усындай қулаққа қонымлы келеді.

— Табризийдің дедиңиз бе?

— Аўа, Табризий, Таариз¹ қаласынан шыққан уллы сазенде. Өз алдына шәкиртлери бар. Оның намаларының көбиси умтылып кетти. Көбисин оның шәкиртлери хәм шәкиртлериниң шәкиртлери шертеди. Қолына саз ушлаған Иран сазендеси хә дегенен уста Табризийдің жолына „сыйынады“—деди Хасан. Уста Табризий туұралы узыннан узақ сөз баслап жиберди.

Усы гәп ийрек-ийрек, тар көшеге киргенше даўам етти. Көшениң көз жетер жердеги еки тәрәпиниң бәри дүкан. Ананы ал хә, мынаны ал!... Сатыұшылар өз малларына қарыйдарлар шақырады: Гейпара қарыйдарлар сатыұшылардан зорға қутылып қыялап баратырған. Мынаў бир дүканда қарыйдар көп. Ортада сатыұшы әбден тысқары ерси хәрекетлерди ислейди. Оған таң қалып қарап туруұшылардың биреуи кетсе, еки үш адам

келип қосылып атыр, Беруний менен Хасанда биршешине барып қарады. Хасан айтып ескертлегени менен Берунийде бул кисиниң Хаджар Джалиб Ли-Ли-Матарға жаўын жаптыруұ хәрекетин ислеп атырғанылығын абайлады. Қанша хәрекет қылса да, жаўын жаппақ түе аспаннан ушығадай булттыңда ушлығын көрсете алмады. Әбден порқаны шыққан сатыұшы ақ көбик болып қара терге түседі. Ашық аспанда күн пәкизе, батыўға ыңғайласып барағыр.

— Шаршап терлеп турған жоқ. Тасымды пуллап сата алмай қаламан ба деп, қыйналып терлеп тур,—деди бул сада адамды аяған Беруний өкинншли түрде басын шайқап.—Илимнен хабары болмаған адамның садалығынан асып түсетуғын садалық жоқ-ау, сирә.

Хасан Берунийдің бетине бир қарап қойды, бирақ өзи де бундай тасты сатыұ менен шуғылланатуғын болғанлықтан достың сөзин жақтырмады ма, үндемеді.

Қарыйдарлар өзинше күлсип, өз-ара бир нәрселерди сөйлесип тарқала баслады. Аз ғана ўақыттан кейин тек еки „қарыйдар“-Беруний менен Хасан қалды.

— Устеке, исиңиз оң болсын!—деди сатыұшының дыққаты өзине аударылғаннан кейин Хасан. Берунийде тап усы сөзди тәкирарлады.

— Күнде жаўдырып турған-ақ тас еди... Бүгин... қапылдыр-ә—деди сатыұшы пысы қурыған баладай, аянышлы, даўысы қалтыраңқырап шығып.

Беруний күн шығар бетке бир, күн батар бетке бир қарап қойды. Соң сатыұшыға көз асты менен бир қарап:

— Бүгин сизде, тасыңыздан жаўын жаўдыра алмайсыз—деди, бирден тарс еттирип.

Сатыұшы сурланып кетти.

— Сатылар малдың алдын кеспе балам, өзин жап-жас жигитсен...

„Сырын билмеген аттың сыртынан айналма“ дегендей, Беруний хешнәрсе деп жуўап қайтара қоймады. Хасанда „Өйтпес болар, Мухамеджан“ деп қойды. Лийкин „көзи ашық“ айтқаны келе беретуғынлығын талай көрген зергер айтып болмас, буның айтқанына инанбаслықта мүмкин емес“ деп қойды ишнен.

Ал Рейде 80 жасына шығып бундай сөзди еситип көрмеген сатыұшы Берунийдің бул сөзин ишине сыйдыра алмай, бирақ Хасанның жүзинен өте алмай туреди Хасан „Өйтпес болар“ деген соң.

¹ Табриз—Ирандағы ең әйемнен қалып киятырған қалалардың бири. Хәзирде сол аты менен белгили. Иран музыкасының устасы. Табризий усы қалада тууылған.

— Бул заманның балалары анасының қурсағынан шықпастан ақ аспаны-заминнің асты-үстин жалап тууады.—деди Берунийді көзі менен атқылап.—Қудайдың кәрматына не деп болады, әстапыралла, әстапыралла!...

— Хә устекел не гәп, кейпиң жоқ ғоя?—деди жаңадан келген биреуі дарылдаған жуған даусы менен сөйлеп. Ол бирсе сатыушының, биресе Беруний менен Хасанның бетине қарады.

— Хәй, күнде жауын жаудырып тұрған тасыма, қудайталаның беріп қойған кәрматына шек келтиріп, мынау бир жас баланың ашыуымды келтиріп тұрғаны—деди келген кисиге шағынғандай сатыушы.

— Бизлер алыұшымыз устекел,—деди Беруний салдамлы сөйлеп. Мына Хаджар Джалиб Ли-Ли-Матар ыңызға тап бүгін жауын жаудырып, көрсетсеңіз, мен еки бақасына алып кетемен

Бул гәпке сатыушыда, жаңағы қара домбай да, көз әйнегін кендир жип пенен құлағына қыстырып қойған қатын дауыссыз құмса да хеш нәрсе дей қоймады. Бир аздан кейін ерині түрілген қара домбай:

— Сатар малға анау-мынау деп болмайды. Қалтасында пулы жоқ адам не демейди,—деди.

— Қарыйдар затын кеуилине унатып алар болар. Хәркимге де қудайыұарлық керек. Төрт бес жүз дирхем төлеу ансат па жасы үлкен. Кеулиме жақтырып берсе еки бақасын төлеймен деп тұрыппан,—деди Беруний мунайымлық және кишипейиллилик пенен. Жуған қара домбай жыландай жылысып шығып жолына түсти.

Беруний гөдөклик, садалықтын дузағында сексен жасты өткерген бул ғаррыны аяп кетти. Бирақ утылғанғада усағысы келмеді. Өз пикирин өткеріу үшін ғаррыға бул тас қаққында мынадай бир нәрсени сөйлеп берди:

— Мен бул тасқа көп ұақыттан берли таныспан. Аш-Шафийдың жазыуына қарағанда бул қызғылт қара түсли тас қарлуклер менен печенеглердин, Дербент деген тауында болар екен. Дербенттің қыснағынан ләшкер ямаса мал падасы өтер ұақтында жауының жауып кетеди деп ләшкерлердің атларының аяқлары болсын, мал туяқларына болсын, кийіз орап өтегугын болған.

У — Хә, хә дурыс айтасаң, мениң тасымда сол қарлуклар менен печенеглердің аржағынан, печенеглердің өзлери тәрәпинен әкелінген тас.—деп қууанды сатыушы Берунийді өзинің пайдасына бир нәрсе айта қойма деген дәме менен.

— Дурыс, дурыс,—деп мақуллады Беруний. Мениң сатып алатуғынымды еситип бир тюрк усындай қасиеті бар тасты әкелди. Ол, әлбетте мени хеш талғаусыз, сынаусыз, сатып ала қояды деп ойлаған болса керек. Бирақ мен оған мынандай дедім. „Тасыңның кәраматын көрсет, жауын жаудырт. Бирақ өзинің емес, мениң қәлеуімше жаудыртасаң. Жауынды мәусим болғанлықтан мениң қәлеген мүддетли күнімде жаудыртсаң мен аузыңнан шыққан бақана, бәлким, оннанда зыят төлеп аламан“ деп қызықтырдм,

— Келистиме?

— Келиспеди. Өзимнің қәлеген күнімде жаудырмам деп тұрып алды. Менде өзимнің пикиримде тұрып алдым. Ол иске киристи.

— Қалайынша?—деп сорады иши ог жанып тұрған сатыушы.

— Сабыр етин,—деди Беруний оған сөзди бөле бермең дегендей етип.—Тасты сууға батырды. Соң дууасын айтып тасты батырған сууды аспанға шаша баслады.

— Сөйтип?—деди сабыры-қарары жоқ сатыушы байғұс.

Хасан оның сөзин бөле бергенін жақтырмай, „қойып тур“ дегендей қолын силтеди.

Сөйтип, өзинің шашқан сууының тамшыларынан басқа жерге бир тамшыда суу түспеди. Ол жүдә қапа болды. Өзинің шаршап тұрғанлығын бәне қылды. Мен оған хешнәрсе демедім. Бирақ ол мени тасының кәраматына инандырғысы келип және де хәрқандай хәркетлер иследи. Мени исендире алмады. Мениң қасымдағылардың биреуі сол тюрктің әнгимесин мақуллады. Ол бул тастың Табаристан елинде оғада кәраматлы екенін дәлиллеген болды. Оның айтыуынша еледе тау басындағы халықлар үйінде отырып Сәрсөбиз түйсе болғаны, сел қуяды. Сонлықтан олар Сәрсөбизди тау етеклерине кетип, түйіп таярлап келеди-миш. Бул елдің ырымы бойынша жерге адамның ба, малдың ба, әйтеуір, қаны көп төгілсе де, жерди сол қаннан тазартыу үшін жауын сел қуйса керек.

„Жалғыз өлсе ким жууар,
Абылайсан сел жууар“—дейди екен ол халық.

Бул сөзден кейін сатыушы қомпаң қомпаң етип:

— Сіз қалай қарайсыз бұған—деп қойды және.

— Мен, әлбетте, оған исенбедем. Тюрктің тасын алмадым.—Сіз исендире алмайсыз!

Буннан кейін сағыушының бет ажары өзгеріп кетті. Дым унатпай қалды. Соң буны өзимнен билгишлерге дуушар етип бір „баплайын“ деп ойладыма, қоңсы дүкенларындағы тас сатыушылардың қар қайсысының атын бір айтып шақыра баслады. Келгенлерді отырғызып, алдыларына шай қойды. Берунийдің баяғыдан берлі айтқанларын сатыушы ғарры келгенлерге былжырақлап, әдеуір уақытта түсіндіріп болды.

Берунийден сөзді дауам етиүди өтиниш етті.

— Ауа, айтқандай,—деп сорады сатыушылардың ишнен биреуі.—Оның астрологиядан хабары болса керек.

— Қайсысын сорайсыз, Фарслардағы „йашим“ тасын сорайсызба ямаса тюрклердің „Бахр қатыратуғын“ тасын сорайсыз ба?—деді Беруний өзінің қандай сорауға да жууап бериүге таяр екенлігін билдирип.

Сатыушылар бір-бирине қарасты. Өзлери өмири бойынша таслар менен сауда етиулеріне қарамастан еле бул „йашим“ ямаса, „Бахр қатыратуғын“ таслар қаққында нәрсе билмейтуғынлығына өкинисти. Берунийге жууап бериүге де жүректері дауамады. Ақыр соңында:

— Дәслеп жауын жаудырыушы таслардың қалайынша жауын жаудыратуғынлығы қаққында, соң жанағы бір таслар қаққында—деді биреуі гүмилжилеу.

Берунийдің бұларды сөйлетіп, өзи тынларман деген ойы бар еді. Бирақ өзінің мақсетінің ақ болғаны астрологиядан хабары бар усы палкерлердин пикирин паш қылыу, бийкар қылыу болып келгеннен соң „өзим ақ сөйлеп, соң усы палкер-астрологлардан қандай болмасын өзіме пайдалы бір нәрселер сууырып ала қоймаспа екенмен деген дәме менен сөйлесем сөйлей қояйын деп сөзін дауам етті.

Беруний „жауын шақырыушы таслар“ қаққындағы сөз арасында фарслардың усындай „булт тарқатыушы тасы“, оны қала қорғанының үстине қойып қаланы „жауыннан сақлайтуғын“ ырымы туұралы, қоразға келген

шөжени ақ қораз бенен бултлы күни далаға шығарып жиберіу ямаса, тасбақаны аударып қойыу арқалы „булты тарқатыу усыллары“ туұралы айтып берді. Солар менен қатар Хиндистан халықларының „Брахманларды“ жауын жаудырмайтуғын кәраматлы адамлар“ деп исенетуғынлықтары хәм сол ушында зүрәттинің белгили бөлеклерін оларға беріп отыратуғынлықтары туұралы айтты. Тюрклердің теңіз қатырып таслайтуғын „кәраматлы“ таслары қаққында айтқанда отырғанлар бір бирине қарасып қалды.

— Тоқ етерін айтқанда булардың бәрі хақыйқатлықтан гөре палкерлердің, палкер-астрологлардың сандырағына усайды. Хешқандай илимий дәлийллеулерден қалыс, палкер-астрологлардың ойлап тапқаны. „Қолына айна, услағанның бәрі искендер емес“ Ал астрологлар илимпаздан гөре палкерлерге усайды. Демек, палкер илимпаз емес. Сизиң Хаджар Джалиб Ли-Ли-Матарыңызда, исфаханлылардың Қасана Рустагиндегі Санг-Мухрасида, Хаджар ал Барадыңызда² жауын жаптыра алмайды, билип қойың, бирадарлар,—деп жуумақлады да Хасанды ергіп шығып кетті.

СҮЙИНШИ

ҚУНДЫЗХАН: Сүйиншиңе не берсем арзыйды?

ЧАНДРА: Хешнәрсеңди алмасам ше?

ҚУНДЫЗХАН: Бермей қоймайман.

ЧАНДРА: Мухаммед пенен өзіңнің мыйық тартып күліуинизди алар едим...

ҚУНДЫЗХАН: Ох, сен Чандра...

(Қундызхан менен Чандраның өз-ара сөзінен)

Клепат руслардан саудадан Хиндистанға қайтып баратырып Берунийдің өгиниши бойынша Кят қаласының этирапында қонып өтиуі тийис еді. Мүмкиншилигінше, Хорезмнің аухалы менен толығырақ танысып, егер Берунийдің жаудан қалған-қутқан ағайын-тууғанларынан биреуін тауып алып өзінің хижранының дерегін билдирип кетиуі тийис еді. Сонлықан бул сапарғы жолын ол Кятке емес, Гүлүстүнға бурды.

¹ Брахма — дийханлар сыйынатуғын хинд қудайлары.

² Хаджар ал—Барад—Исфahanның Қасана рустагинде бул жауын жаптыратуғын кәраматлы тас Санг—Мухра деп жүритилген.

Гүлүстүн өзинин эжайыптылыгы жагынанда, күдирети жагынанда Кятген кейинги ең ири қала болғандықтан „Кят басып алынғаннан кейинги Хорезмнің арқа бөлегін сорап отыратуғын сарайым болады. Керек деп табылған жағдайда оның үскенелери, әсиресе, хәрқайсысы бір гүлдің түр-түсінде соғылған төрт жүзден аслам мәрмәр сүдінлери Үргенш қаласына бузып алына қояды“ деген ой менен Мамун шах қаланы бүлдирмей қамал етип алыуды бұйырған еді.

Лийкин Мамун шахтың ләшкерлери қышқырып өз шахының пәрманын оқығанда қаланың ишиндегилер ешеклерінің „хәрхарын“ жеткеріп, пәрманды еситкен жан болмады. Тап сол уақытлары тумлы-тустан жауған найзалар хәзир ғана бақырып турған пәрманшының тумлы-тусынан шаншылып ол байғұс тап кирип тикендей болды да қалды. Жау Гүлүстүнлерге хеш илаж ете алмады, тек анда-санда тас ылақтырғышларынан қала-ишине тас жаудырап еді. Ал қала ишиндегилер олардың бір тасының орнына мың найза ямаса садақ оғын жибереді. Сөйтіп қанша шах ләшкерлерінің келген соқпақтары усы Гүлүстүн дийуалы түбінде тыйылған еді. Хәрекетінен нәтиже таппаған шах ләшкерлери ақырсоңында қаланы айнала қоршап жатып алды. Гүлүстүнлилердің „тәслим болдық“ деген сөзін өз ауызларынан күтті. Баяғы араптардың Күтейба Ибн Муслим ал-Бахилий басқарған жеңілмес ләшкерлерінің алты ай қамауына шыдам берген Гүлүстүннің Хорезм шах ләшкерлери жыл он екі ай қамағанда да толысы төгилип ортасы шайпалмас еді. Ал жата-жата этираптың да „тахыяда — памығын қалдырмаған“ шах ләшкерлерінің ашырқап қарайған көзлеріне қала кем кемнен бийикленип баратырғандай болып көринер еді. Қаланы азық-ауқаттан қысып болмайтуғынлығына көзі жеткеннен кейін оны ишетуғын суудан қысыуды ойлап, қала ишине жер астынан келип турған суу жолын излегелиде неше айлар, неше күнлер болды. Сирә бір саңлақ тапса қәне! Араптардың қамалы уақтында аузы пискен Гүлүстүнлилер бул сапары неше ай қамаққа да шыдады. Қала ишине келетуғын суу жолы екеу. Биреуінің сағасы тап анау ески Гәуҳара¹ның ултанынан ярым фарсанға шамалас

¹ Гәуҳара — Гүлүстүн массивінің суу менен тәмийін етип турған дәрья саласының әйемгі аты.

жерден келеді. Ал, екіншісі қамап жататуғын жаудың тауып алыуына қолай хәм жақын жердегі Уллы Гүлдирсин арнасының ултанынан суу алар еді. Бундағы мақсет, егер жау суу жолын беклер болғанда, излеп тауып алыуға қолайлы жолды „жауып таслап, қаланы суудан қыстым енді шөллеген журттың бағындым деп жалынғанын күтемен дейди де душпанлардың өзлери жүдей баслайды. Нәтиже Гүлүстүнлилардың ойлағанындай болып шықты. Қысқа суу жолын тауып аламан дегеншеде әдеуір уақыт өтті. Тауып алғаннан кейін „қолы жеткен табысларына“ шах ләшкерлерінің жүреклері шәукилдескеніне“ де бір айдай болды. Бирақ еле хешким „шөлледик“ деп атырған жоқ. Керисінше, хәр уақытта бір „пышық абай“ етип қала дийуалларына шекемгі бийикке өрмелеген шах ләшкерлерінің үстине қайнатылған суу құйыпта жүйкесін құртты. Бул, биріншіден урыс жарақтарын үнемлеп жумсауды тәмийінлесе, екінші тәрептен „қойдың қуйрығы түседі“ деп жаурап атырған „қасқырға“ қыр көрсетіу болып есапланар еді. Оның үстине дийуал басындағы қарауыл дингектерде турған қала ләшкерлери бір бірлеріне суу серписип ойнапта душпанның ишин жандырып болды. Қаланың буннан да басқа қорғаныу, иләжлары бар еді. Душпанның қалаға кириуіне қарсылық көрсетіуге күш келген — келмеген жағдайда қала халқын тысқа шығарып алатуғын жер асты өткел жолыда бар еді. Бул өткел барлық азық-ауқат, мал-мүліктерди, бала-шағаларды душпаннан қорғау имканиятында берер. Душпан қалаға кире бергенде усы жер асты өткел жолынан дәслеп ләшкерлерди шығарыуға таярлап, оннан кейін урысқа жарамсызларды оған қамау мүмкин еді. Ләшкерлер шығып-шығып, ишке кирип болған душпанды қоршап алыуы керек. Егер душпан берилместей болса, қаланың узыны-бойы қабатластырып салынған дийуаллары аралығына жыйналып қойылған отындарға от қойылыуы керек. Душпанның мысалы тандыр ишинде қалғандай, екі күн, екі түн тынбастан жғныуға тийисли. Гүлүстүнлилер болса әбден жанып болған душпан өліклерінің күллерін дәләға, атызларына шығарып таслауы тийис еді. Бирақ бул апатлы тәдирди сезген душпан алты айлық қамаудан кейін қо-

рығып-зарығып ғаўзанар қорек таппай, басы менен ғай болып Гүлүстүнди таслап кетти

Соннан бери Гүлүстүн халқы жаңа ғана бойын тик-леп, быйыл егиннің қырманын алғалы бирай болғаны да жоқ еди. Ал бул күнлерде Кят хәм оның әтирапында жан жоқ еди.

Клепаттың қаруаны Гүлүстүнлилерге күтилмеген бир уақытта келип қалды. Бир-еки жылдан бери анау мынау хожалық мутажлары болып қалған халық саудаға жабыла умтылды. Бул жағдай Клепатқа жүдә оң түсті. Бириншиден, сауда пайдалы болатуғын болды, Екиншиден, қаруан Бухараға шекем жүксиз баратуғын, түйелер бел жазып алатуғын болды. Бухарада тек зат алып, соң Хиндстанға тек өгимди Бухара маллары менен барыудың утыры келди. Үшиншиден, Клепат Берунийдің өгіншин бәржай келтириуим мүмкин" деп ойлады. Сонлықтан адамлар сауда менен шуғыл-лағанда, өзи. Хасаннан ямаса оның дамолласы Әбу Насрдан ким бар, ким жоқ екенін ким билер екен" деген үмид пенен бәрқулла халықтың аузын бағар еди.

Клепаттың „көктен тилегени жерден табылды“.

— Сиз Хиндстаннанбысыз?—деп сорады бир жигит.

— Аўа, Хиндстаннанман.

— Ха...

Ол оннан кейин хешнәрсе де дей қоймалы.

— Өзиниз?

— Кяттен.

— Кяттен дейсиз бе?

— Аўа, Кяттен, сиз билмейсиз бе, бизиң Кятта сауда қылар едиңиз? Ал, енди сизде жолыңызды Кяттен бурып салдыңыз...

Бул сөзди айтарында айтса да, ол өз-өзинен бай-думақланып әрбек-тәрбек болған аяғының бармақларынын, ушына қарады.

— Кятте адам қалдыма-сирә? Бизиң Мухаммеджаннан ким бар екен, сиз билмединиз бе?—деп сорады Клепат өз сөзинен қандай да бир нәтийже табатуғындай дәмеленип.

— Хешким қалмады десеңизде болады. Қылыштан қалғанлары айдалып, айдаудан қалған адам аман хәзир усы Гүлүстунда баспаналап жүр,—деп жууап берди, жаңағы жигит.—Бирақ Мухаммеджаныңды...—деди де, бираз иркилип жәнә:—Ол ким, анау бизиң Ахмед

атамның баласы емес пе? Ол сол Кят басабасында туғансыз жоқ болып кетип еди ғой, деп таңланды

— Хә, сол Беруний.

— Сиз, оны, танийсыз ба? Ол, мүмкин, тириде шығар?—деди жас жигит қайта-қайта Клепаттың бетине жалт-жалт қарай берип.

— Ол жоғалған жоқ. Оның жоқ болуы да мүмкин емес,—деди Клепат. Әғайининиң тири екенлиги еситкен жигиттин жүрегі липилдеп.

— Жоғалған жоқ дедиңиз бе?—деди асығыслық пенен.

— Сениң атың ким еди еле?

— Искендер.

— Аўа, Искендер, Мухаммеджан хеште жоғалған жоқ. Ол Кятти жау шапқаннан еки күн соң менин менен жолдас болды... Мен оны Снях-Кух қаруан сарайына шекем алып бардым...

— Ол қай жерлер?

— Хазар тенизиниң бойында.

Искендер усы жасына шекем үйинен табаны жеткен жери усы Гүлүстүн болса керек. Хазар тенизи түе Бахри Хорезмди, Аралды да, билиуи маҳал усады. Клепат, „Хорезм теңизи“ деген уақытта зорға тили айланып, — „Ол жерде адам барма?—деп сорады жигит.

Клепат оның садалығына таң қалмалы да:

— Мен,—деди сөзин дауам етип,—Хәзир сол Снях-Кух қаруан сарайынан киятырман.

— Мухаммеджан дайымды көрдиңиз бе?—деди Искендер қууғанғанынан орнынан бир қозғалып қойып.

— Жоқ, тыңла,—деди Клепат, Мухаммеджанның тап жийенин ушыратып қалғанына ишинен қууанып.—Ол хәзир Снях-Кихте емес. Оны тап олманға апарған күннің ертеңине ақ Рейге, өзиниң баратырған жерине жөнеттим. Хәзир ол Рейде...

— Қундызхан... Райхан жанлар аманба, оларда барма?

— Бәриде бар, бәри де сол Рейде. Онда өзиниң Хасан деген досыныкин де болып атыр. Ендиги қайтқаныңда сол Рейге тийип өтпесем болмайды. Мухаммеджанның өтиниши бар. „Қундызханның Хасан деген ағасы қалып еди. Соның аманлығын бил, ағайин тууғанлардан хабар билип қайт“ деп тапсырды Мухаммед.

Маған булар туұралы не дей аласан?—деди Клепат ийегін көтеріп.

— Хасан ағам тири, мен тап хәзир ақ—деди Искендер жууырып кетиуге ийкемлесип.

— Тоқтап тура тур, асықпа, Хасан тири болса қайда?

— Тап усы жерде Гүлүстүнде!

— Жүдә жақсы—Клепат бираз ойланып қалды Астыңғы ернийн бир тиследі де және Искендерге:—Сен оған бар. Мәселениң жай-жағдайын әсте-ақырын өзіне ғана құпия түсіндір. Кеште мениң жаным келсин деп өтиниш етти дегейсен. Менин атым Клепат, өзі де билетуғын шығар, өзінде кел,—деди.

Искендер сол жууырыуы менен туппа-туұры Хасандикине барды. Қырсығына Хасанда үйінде жоқ. Балашағасы да жоқ. Есиги құлыплы болып шықты. Үй алдында түйнек жеп отырған балалар;

— Хасан атамда, кишемде атыз бетінде қауын үзип атыр,—деп жабырласты.

Искендер иркилместен атыз бетине жүырды.

Қаша-қаштан зәрреси қалмаған Хасан жууырып киятырған Искендерди көріп, албырап қалған еді.

— Жайшылықпа!, Искендер!,—деди қауынын өгизі кемиргенинеде қарамай.

— Мухаммеджан дайымнан адам келди,—деди еки ийнинен демин алып Искендер.

— Хах!... Қайда?...

— Сизди шақыртып жиберди. Анаў Хиндистанлы, баяғы саўдагер барғой... Өзиңиз айта беретуғын...

— Клепатпа?—деди Хасан әжепленип.

— Сол-сол,—дей берди қаплығып қалған Искендер.—Қалада саўда қылып атыр.

Атыздың шетінде буларға аң-таңы шығып қарап турған Хасан қатынына:

— Хәй, Рәбийға, бери кел,—деп қолын былғады.

— Жүклегениңди жүклеп, жақсы-жақсыларынан, хо анаў қатардан бир көкирек қауын алда үйге қайт. Аўқаттың әнжамын же, Мухаммеджанның қасынан адам келипти,—деди қуанышы көкирегине сыймай Хасан.

— Күйеу-қурдастан ба?—деди Рәбийға шаққан-шаққан—Өйбей, тәнири хәмийше жарылқағыр қурдас-ай!... жүримің узақ болғыр күйеу балам-ай!...

Хасан сол атыздан туппа туұры Клепаттың қасына жуырды. „Жеңгене көмеклесип қалағой“ дегенин тың-

ламастан Искендерде бирге кетти. „Еситсе хәзир-ақ келип қалар“ деп Клепатта өзиниң кәрұан сарайдан алған бөлмесинде күтип отырған еді. Жөн-жөсақ сорасып, болған хәдийсениң бәрін айттыда:

— Ендиги сапарымды сол Рейге түсирмесем болмайды. Мухаммеджанға бизде, бизге олда көп жақсылық қылып дос болып қалғанбыз. Сизиң бар жоғыңыз туұралы, елдің жағдайы хәққында хабар жеткер деп өтиниш етти, орынламасам болмайды,—деди.

— Енди қашан... Хәзир Рейге баратырсыз ба?—деп сорады Хасан.

— Жоқ, хәзир үйге қарай баратырман.

— Енди қашан қайтасыз?

— Бул сапары Үргенч үстinen, ишки жолдан кетиуге туұра келеди. Саламнаман болса берип жибер, қайтарсын Гүлүстүнге қайрылмай өтемен,—деди Клепат.

— Жүдә мақул, үйге барып, дүз-дәмек татып кетің. Бала шағаларды көзиңиз бенен дегендей—деди миймандаршылық пенен Хасан.

Клепат Хасандикине бараман деп хеште ойламаған еді. Бирақ „бала-шаға“ дегеннен соң, әри ертеңги күни Мухаммеджанның „үйине бардың ба“ деп сорайтуғынлығы таяр турған гәп болған соң, илажсыздан Клепат.

—Искендерди қалдырып өзиң кете бер, мен балларымада жолығып кетейин, изиннен барармыз—деди.

Хасан шығып кетти. Соң Искендер менен Клепат Гүлүстүннің қаласының үштен бир тәрeпiн ийелеп алған өз дүканларын аралап Чандраны тауып алды.

— Крашма қайда? Қой бунынды, үйге бар, кийимлеринди кий Крашманы тауып ал, Қонаққа барамыз,—деди.

Миймандос Хасанның хұрмегинен кейин сәлемнамасын алып, Клепат үйине қайтты. Өзиниң Гүлүстүнге иркилгенине қайылшылығы мол Клепат сол кетиуден Хиндистанға жетти. Кәрұан дем алды.

... Қарұан қәдимги сапарына шықты. Бул сапарынанда Клепаттың үмити көп еді. Өйткени урыс, аласат жағдайларына бола Үргенчке саўда менен бармағанына да төрт бес жыл болған. Ал, Хиндстан малларынын Қяттен кейинги өтімлі базары—Үргенч, соннан бери Клепатты күтиуде. Оның үстине бул сапары кәрұанның көпшилик маллары усы Үргенч, Везир, Ардақуа,

Алан қала¹ байларының буйырпа маллары. Сонлықтан Клепаттың иши майлы, кеули тоқ еді. Кәруан жолда Үргенчке барамаң дегенге шекемги базарларда сауда қылмады. Хәттеки Самарқанд, Бухара ямасы Ребинжан базарларында да жүкті шешпеди. Тек сайланқы, ең өтімлі затларды сатып алғаны ямаса Мәккеге хажыға барыушыларды миндирип алғаны болмаса, өзіннен шығарып зат сатпады. Үргенчке келгеннен кейін буйырпа малларын дийдисине өткерип, босаған пиллерге Үргенч малын жүкледи. Ал қалған жағына Хажы қылыушыларды миндирип алып, Везир менен Ардакуа, қала берсе Алан қалада сатқан малларының орнын бул қалалардан сатып алған маллары менен толтырды,

Көп күннен кейін кәруан Иран жерине араласты. Рейге келген күні тап сол саатында Клепат Хасанның дүканына келди. Бул күні дүканда Хусейин қалып Хасан өзінің ис устаханасында Беруний екеуі қәдимгеше өз талабы менен бәтг еді.

— Хасан зергердің дүканыма?—сорады Клепат.

— Аға,—деди бийтаныс деп бийтаныс емес, таныс деп таныс емес сын-сымбаты келген адамға барлық дыққаты менен тигиле қарап Хусейин.

Лийкин, көрген адамына, ямаса тек былайынша биреуге шырамытып қалды ма, Хусейин хеш ойына келтире алмады.

— Сиз Хасан зергердің өзі емессіз бе?...

— Жоқ, мен инисимен.

— Мухаммед қайда?

— Бүгін олар екеуі де үйде, устаханада ислеп атыр. „Үйде, Устаханада! Устаханада Мухаммед не ислейли. Мүмкин, ол бала-шағасының напакасы ушын устаға жәрдемшине, балға урыушыма, қуласы бар хызметке жалланған шығар! Минне саған Тәгдир деген-ә! Болмаса сол билими менен, сол ақылы менен оған устахананың не кереги болып қалды!...

Берген бир бөлек алтынымның да жоқ болғаныма? Мүмкин, ол өзі сақый болғаннан кейін Чандранын бәрген нанын өзі жеместен бурын бириуге мирәт еткен шығар, сөйтип ол алтын бир нәкастин қолына түскен шығар...”

¹ Везир, Ардакуа, Алан қала—Үргенчтен кейін сауда кәруаны жолындағы әйемги ири қалалар.

— Қалай, бала-шағасы саума?—деп сорады Клепат, әллен уақыттан сон.

— Аман, аман, барлығы жайында, өз кәсиби менен машқул. Барасыз ба, барсаныз дүканды илейин?—деди Хусейин қайымласып.

— Барсақ барайық.

Хусейин үйіне ертип кетти. Жолшыбай өз-ара сөзден кейін Клепаттың излеп келген себептерін билип алып, Хусейинде Берунийдің етип жүрген кәспи-кәри, Рейде қанша жора-жолдасының бары, зергерлер менен досласып қалғанлығы, әйтеуір, өзінің кеулине жаққан хәрекеттерінің барлығы тууралы айтып берди.

— Аға, бизде бул Мухаммед пенен дос болып қалғанбыз. Ол бизди өлим апатынан сақтап қалған... Мухаммед сондай әжайып жигит... Излеп киятырғанымыздың байызыда сол—деди Клепат,—Ол қай жерде болса да дос жыйнайды. Оның досты көп болады.

Клепат Берунийди сол отырған исханасында ушыратты.

— Минне жигиттин иси! Аман-сау жетистин бе, бала шаған, ел-елатың аман ба?—деди Клепатты қушағынан жаздыра берип. Хасан жан, минне бизің Клепат достымызда келип жетисти, танысып қойың. Минне Клепат бул мениң сизге жолда сыртынан таныстырған Хасан достым.

Танысу, қушақласуудан кейін Хасан Клепатты үйіне мирәт етти.

— Құндызхан келин, сүйинши бересен, минне сизге сауда. Бул хат Хорезмнен,—деди Клепат өзінің уәделі ұазыйпасын атқарғанына масайрағандай, күлешырайланып.

Еркеклер дастурхан басында гүрринлесті.

Бул уақытта Құндызхан зауық пенен хатты оқый бастады:

„Достым Мухаммеджан, жалғыз сиңлим Құндызхан! Бул сәлемлемени жау дүбири астына өзлериңіз таслап кеткен Хасаннан деп билерсиз. „Мың жыл қырғын болғанда да әжелли өледі, мийнегли бүледі“ дегендей душпан Хорезмди ат туяғы астында ийледі. Қырды жойды. Қырғанынан қалғанын көширип әкетти. Әйтеуір ат туяғы, қылыш, найза ушынан жырылып қашқан бес он адам хәзир Гүлүстүндемиз, Кятте адам жоқ. Қайдан келгенін билмеймен, байыулы деген құс пайда

болған... Гүлүстүн жаудан аман қалды. Бизлер хожалығымыздан, еки адамды жойыттық. Хәзир қатыным, бир ул, бир қыз тууды. Онысық жақсы.

Достым Мухаммеджан! Кеулиңе келмесин, мың айтқан менен жат елде жүріп хожалық мусаллатын тартууда онай емес. Егер өзіңнің жағдайларына менің өтінішім сайкес келсе, Құндызхан менен Райханжанды қайтарып жибер, Өзіңнің елге қайтатуғын үмітін болса, әйтеуір дийдарласарсыз.

Қаналасым Құндызхан! Менің сөзіме дурыс түсин. Ақылыңа исенемен. Өзі күні-түні жұмыс пенен бәнт адам. Оның хәнери сизлерге напақалыққа жарап атырма, жоқпа, маған белгисіз. Мусаллат болып жүрмей— ақ қой. Мухаммеджан қайт десе қайта ғой. Мухаммеджан түбінде елге қайтар, көрсерсиз.. Менің ушын Райханды сүйіп қой.

Сенің сағынып сарғайған аған Хасан.

999 жыл Рамазан айының 16-сәнесі.

Құндызханның қууанғанын екені де, қапалылықтан екені де белгисіз, көзіне жас айналды. Оқығанша тақаты болмай еркеклердің қасынан шырпынып келген күйеуіне хатты соза бергенде сол көз жасының бир тамшысы қағазға тырс етіп тамып кетті.

Беруний асығыслық пенен хатты оқып шықты. Ол хәзир ақ баладай бақырып жиберіуге таяр еді. Бірақ қууанышты да, қайғыны да сабырлық пенен синдире алушылық қасиеті, бул қууанышында да бузылмады. Иштегі шексіз қууанышын көзі менен жүзінен ашқара етті де қойды..

Клепат аұқатқа қарамады, отырмады. Басқа бир күні келиуге уәде берді. Барлығы оны узатып салуға турды.

— Клепат қайнаға, сүйіншіге не берейін?— деді шексіз қууаныштан не болса да бир нәрсе беріуге нийетленген Құндызхан.

— Хеш нерсенди де алмайман, келин,— дәди күлімсіреп Клепат.

— Не болса да бир зат алмасаңыз өкпелеймен...

— Жақсы онда сорағанымды бересен,— деп Құндызханға Соң Мухаммедке:— Солай ма Мухаммеджан,— деп қойды көзін қсып.

— Аға, сорағанын бер,— деді Беруний мақұллап.

— Екеуіңіздің қатар тұрып бир мыйық тартып күлгениңизди, Райхан жанныңда қосылап күлгениң тилер едим— деді Клепат—

Клепат қайғып кетті..

Хасанның үй-иші менен, түн жарпысына шекемги гәп— дослық, уәде-ықраына садық Клепат қаққында гүжиди.

Өз бөлмесине келипте Беруний менен Құндызхан уықламады. Ерли-зайып екеуі алдағы аз уақыт болса да айралық қаққында, гүңкилдесті...

ҚАЙ-ҚУСТЫҢ „ӨМИР ТАМШЫСЫ“ ШӘШМЕСИ БОЙЫНА СӘРҮЕН

(Әл—Берунийдің күнделік дәптеринен)

Өмірде пушайман жемеуің ушын,
Неге келип кеттім? демеуің ушын,
Барлық имканияттан пайдаланып қал,
Өлсең хеш имканият таптырмайды ал!

(Әбу Әли Ибн Сина)

Хасанның хатынан кейін менің бир қанша кеуілим көтерілді. Рейге келгелі бери айналдырған „Минерология“ мды да питкеріп хаттатларға бердим. Күні-түні көшіріп әлде қашан ақ кітап сатыушыларға өткерді. Ал мен Хасан достымның туудырған шараятларынан пайдаланып қалуға талпындым. Батыл болып қалар деп тынышсызланып жүрген жұмысларымды бир тәртіпке келтіріу ушын тағы да көбірек отырып қалдым. Гейде еки үш хәптелеп хеш жаққа шықпастан сол өзімнің бөлмеде отырып машық қылдым. Жалыққан күнлерімде мыскер-зергерлер дүканына барып кеште дүканыларын бирге илисип қайтып жүрдім. Мыскер—зергерлер тез мәсләхәтима көніп, Хорезм Зергерлерінің усылларын ендиргелі бери затлары бурынғыдан төре шырайлы, өтімлі болып қалғанлығынан ба маған әдеттегіден бес бетер хұрмет пенен қарайтуғын болып қалды. Базда олардың көпшилиги меннен хәрнәрсени бир сорап мийимді қатыратуғын болды. Менің бул кәсіпкерге таңым бар. Хайран қаламан. Өзлери нағысқа жумсап атырған затларының химиялық қурамын, қасиетін билмесе де, айтқан нәрсенди тез хәм дұрыс уғып алады. Ислеген затына

қарай қойсаң, ұсыларды отқа таплайман деп отқа күйіп, амбырлар¹ қысып, кислоталар бүристіріп, балғаның астына неше түсіп қанталап, бір жаранның үстине бір неше жараны жамай-жамай әбеший болып қалған мына қоллар, мына бармақтарды ісledi дегенге хайран қаласаң. Сақалы менен жаслас көз әйнектерін қулақтарына сәрдоз ямаса эпийұайы қалайы сым үзiктерi менен тарттырып қойғанына қарамастан бул, нуры қашып сарғайған көз ағы ортасындағы қарашықтардың ең нәзiк нағышларды қалай көре беретугынлығына таңланбасқа илажың жоқ.

Нәуқыраның қолға алып шар айнадан көргенін,

Көре алар қам гербиштен көп жасаған бiлiмдар. Шайырлар бул усталардан да өткереді ә! Олардың айтып отырғаны мине усындай ғаррылар. Бара-бар мине ұсы қоллары гүл әжайып ғаррылар мени гә үйлерине шақырып, гә зыяпатларына мирәт етип тура-туғын болды. Бул ғаррылар мәжилиси қанша уақтыңды алса да хеш өкинбеймен. Олардың ақыл-парасат пенен сөйлеген әнгимелерін тыңлау, бир бирине болған нәзiк хәм үлпетли сыйласықтары, адамгершиликтің ен жақсы қасиетли тәрeпинен дерек беріп турар еді. Көпшилик жаслардың минезінде ушырайтуғын ушқалақлық, көптiрме сөз, орынсыз мақтанушылық, ен жаманы, бир заман көзі таса болса, өзінiң өмирінше бирге жүрген, дос адамын сайыу, оған болмағыр айыптарды тағыу, абройына шек келтирiу ұсағанлардың бул ғаррылардан ушқынын да көре алмайсаң. Булардың әнгимесін еситiудің өзі, мени қандайда бир ләззетке бөлейді.

Зериккен уақытларымда Иран шайырларына йош берген әжайып жерлерге саяхат қылдым. Бул саяхатларым мениң шаршағанымды шығарып жумыс iслеуге қуштарлығымды арттырар, мен ұсы қыдырыспалардан кейін және неше хәптелеп бәнт болып отырып қалар едим.

Табарак тауының бийiк шоққылары, Рей әтирапындағы геззал бағ-бағшалы ауыллары, Дүнбавенд тауының бийiк жоталары, Занжан қаласы, Кумис үәләятындағы Симнан, Дамган хәм Ал—Мазаран далалары мениң жалыққан уақытларымда қыдырыспа қылатуғын

¹ Амбыр — атауыз.

жерлерім болды. Әсиресе, мениң кеулимди жубатқан Дүнбавенд тау қырларындағы Вайма ауылының жүзiм бақтары менен Табарак тауы бийгіндегі Табарак қорғаны болды. Бул Вайма ауылы өзлерінің ушы қыйыры жоқ, жүзiм бағлары хәм сол жүзiмлерінен iслеген шараптары менен пүткiл Уран қалаларында белли. Барлық Рейдегі шарап қумарлар қолы тийсе ұсы Вайма ауылына келип шарап ишип шағлап кетеді.

Табарак тауы Иран халқының санасына сиңген сансыз аңызлары менен белгилі. Бул аңызға айналған тау басына бир шығып қайтыуды менде қыял еттим. Сәтлi күнлердің биріндегі сапарымды мен ұсы таудың басына шығуға арнадым.

Тау жотасында бир қыйтақ жерге суу ашып жүрген ғарры маған:

— Зыратың қабыл болсын балам,—деді.

— Әуимийн ата, бул күдиретли таума?—деп сорадым ғаррыдан

— Хо... Аспанда бир қудай, жерде Табарак тауығой балам,—деді. Ғарры едирейіп қарап,—Пәк болып барагөр балам.

Ғарры, хәтте, тау тәрeпке тигилип те қарай алмай көз асты менен қарап қойып, қәлима қайтара баслады. Оның жүзі сондай қатал еді. Ол қаталлығы сол Табарак тауының „қәрамагына“ исенегуғынын, исенгенде хешқандай шубхасыз исенимлилігін билдирип турар еді. „Пәк болып барагөр, балам“,... —деді ол және маған. Әлбетте, ондай жерлерге барғанда пәк болып барыу кереклигі маған бурыннан ақ белгилі. Ол бизің елде бар. Сонлықтан мен ғаррыдан:

— Пәк пен ғой ата, лийкин, бул таудың қандай кәраматы бар?—деп сорадым сынлы пишинде.

Ғарры жерге шаншып қойған белине сүйенип турған геудесін бир тиклеп алды да, маған жүдә таңлана қарады. Оның мени жек көргенінде, мени ұсы жердің баласы емес деп гүман еткенін де абайламадым. Шамасы ол ғарры Табарак тауының күдиретлилігине шек келтиріп турған адамды өмирінде бирінші мәртебе көрген болса керек, не дерінде билмей қалды. Көп уақытлардан кейін:

— Хә, сен Табарак қорғанының кәраматын билмей... биліп, қалатуғын уақтың болып қалған жоқпа?

Сен өзің... бул жердің баласы емессең бе атын ким, балам?—деди бетиме тигиле қарап.

Мен, ғаррының кеуліне тийіп алмасам болар еді—деп қәуіпсіндим. Өзім жат елде жүріп, әрі соншама жасы үлкен адамның кеуліне тийіуден жаман нәрсе барма. Сонлықтан мен оған жәдигөйлік етиуді қәлемедім де, дурысымды айттым.

— Мен бул жерден емеспен, ата, Әлбетте, билмеуім мүмкін. Атым Мухаммед болады, ата,—дедим.

— Ҳе, жүде жақсы, мақул балам, атың да жара-сықлы, пайғамбарымыздың аты екен, быйыл 24 жасқа шығады екенсең ғой—деди, ғарры маған деген ашыу-кегин тарқатып.—Қонақ боламысан? Мениң атым Дауд-ар Рами, балам.

Ғарры еле есаптан жаңылыспаған. Мухаммедтин қашан туылғанын жыл қайтарып есаплаудан жаңылыспаған.

Рейге биринші мәртебе келиуім... Сизің де атыңыз жарасықлы екен, Дауыт пайғамбар туылған күні туылған екенсіз, быйыл 80 жасты толтырайын деп тур екенсіз, жүде мақул, дедім менде.

Ғарры бетиме және бір тигилип қарады да:

— Аға, тап сексенді ахрапта толтыраман,—деди. —Қай ықлымнан келдің? Ата-анаң барма?

Ата-ана деген сөзі мениң жүрегімді тилип кетті. Өйткени мениң атам өлгенде мен оғада жас едім. Оны мен еспе-ес ғана билемен. Мүмкін, атам пақырда усындай адам шығар. Оның да усындай аппақ сақаллары, жаслық пенен қошласқан бет ажары болған шығар...

— Хорезмнен дедің бе!—деп таңланып қалды Дауыт ата.

— Аға, Хорезмнен.

Дауыт атаның бирден таңланғаны мени де ойландырып таслады. „Бул персиклиның Хорезм менен қандай байланысы болып қалағойды екен деп ойладым. Мүмкін, Иранда ким жоқ дейсең, бир ұақытта ата-бабасы Хорезмге нөкер болып барып, қайтып келмей, қалдыма, әлле өзі болдымы?

— Қят қаласынанман, сизің атаңыздың достының ауылынанман десең бойма, балам, Мухаммеджан!—деди бирұақытлары Дауыт ата. Ғарры белин шелдің үстине ұзынына қойды да, өзі жайғасып алып,—отыр балам, отыр,—деди маған да.

Мен оны нағыз жөгисиреген биреу шығар деп ойладым. Өйткени, Һазир биреуді биреу аңдыған заман. Мүмкін, Үргенч әмири мени излетиште жиберген болар. „Патша иси шайтан иси“ дегендей, изимде аңлыушым жоқ деп айта алмас едім. Сонлықтан мен бул Һа дегеннен таныс шыққан Дауыт атадан сақланғанды мақул көрдім.

— Хасанды танийсыз ба?—деп сорадым бир ұақытлары.

— Хасанжанды танымайтуғын Иранда адам барма балам. Өзинде Хорезмде турып ақ оның менен тамыртаныс болған бала емесписен.

Мен Дауыт атаға түсінбедім. „Өзімді аңлтып қойған Хорезм әмиринің жансызы екен“ деген гүманыма исенгим келе берді. Бирақ соның ала оның ақпейиллилиги, Һақ көкирекклилигинен асып түскен садалығы мениң пикиримді пүткиллей бийкарға шығара баслады. Бир көргеннен анау ямаса мынау адам Һаққында бирер пикирді айта салыудың қыйын екенлигине исендим. Һақыйқатында Хасанды танымайтуғын, дүканына келмейтуғын адамның өзі аз еді. Қашан көрсең дүканы алдында ғауырласып турған адамды көриу мүмкін болғанлықтан, бул Дауыт ғаррының да Хасанның дүканына барып туратуғынлығына гүманланбадым. Ең бармады дегенде Хасанның дүканынан қонсы темирши ұстаға белге қумыра салдырғаны көринип тур. Астына басып отырған бели гөне бел болсада қумырасы Һәм бир қулағы жаңадан қоиылған. Кемкемнен Дауыт ғарры мениң дыққатыма пүткиллей басқаша туйыла баслады. Мен бул ғарры туұралы соңырақ билгенлерімді, тап сол ұақытта билгенимде. оны қандай да бир гүманланбақ туұе әлле қашан ақ қушақлап алған болар едім. Бирақ адамның алданғыш сезими көпшилик ұақытта бундайларды алдын ала сезиуден қашық, өкиниш дегеннің өзі де мине усы алданғышлығымыздың гөдеклигимиз Һәм садалығымыздың нәтижесинде пайда болатуғын бир жағдай ғой. Қулласы усы Дауыт ата бара-бара маған бир жақын, тууысқан, бәлки тап өз атамдай көрине баслады.

— Сизің атаныз иранлықпа?

— Атам сизлерден, Хорезмнен айдалап әкелінген бир құлдың қызынан туылған. Бабамыз мамамызды Саркелден алып келген. Бабамыз өлгеннен кейин сау-

да-сатық кәри атам пақырға қалып, ол киси сол Итилден¹ тартып Қабул, Ғазнаға шекем кәруан тартқан. Атам пақырдың Кятте неше сапар болғаны бар,—деди Дауыт ата.

— Сиз өзиңизше, Кятте болғансыз ба?—сорадым мен тағы оннан

— Өзим де болғанман. Бирақ ол ўақтында мен жаслау едим. Сапарымыз ауыр болып мен қатты кеселлендим. Соннан кейін атам мени Саркел менен Итилге алып барса да, Хорезм сапарынан қалдырып кететуғын болды. Атам өлгеннен соң кәруан өзиме қалды. Сонда да сол Хорезмге сапарым туўра келмеді—деди Дауыт ата өзинің жаслық дәуірін ядына түсіріп. Ол маған усылай деди де, сууық демін бір алып қойды. Ғаррылық жеңген, изінде кәруанға ийелік ететуғын бір ул-тырнақтың болмауынан кәруан, ата байлығы өз жөніне кеткен, соң мынау гөне белдің арқасынан күнелтиўге өткен Дауыт атаның айтпаса да дәрти-сыры беп белгили болып қалды. Баласыздың көрген күні қурысын, оның барлық тулғасы усы бийперзентликтен қайысқан. Минне хәзір үйінде жалғыз мужейил кемпиринен басқа хеш кими жоқ. Ғаррыман деп отырған менен оған бір тислем нанды ким берсин. Гөрге түскенше тырбанлап жүргени ғой пақырдың...

— Атаныздың достын ушыратпадыңыз ба? Оған сәлем беріу үшін бір оралмадыңыз ба?—деп сорадым.

— Атамның досты кәруан менен келди. Менин тап атамнан пәтия алған жылларым еди. Ол кисини оғада жақсы билемен. Әдәуір жасқа шыққан адам еди. Көп узамай, келеси бәхәрдеги кәруан оның өлгенин айтып келди, Жүдә деўлетли киси еди,—деди Дауыт ата басын аянышлы түрде қайта-қайта шайқап қойып.

— Исми ким еди? дәулетли киси еди дедиңіз бе?

— Искендербай еди. Хә, дәулетли болғанда қандай, бір келгенде атама ярым қалақ куйма алтынды көрсетти. Атам оны алтынға хат ойыушыларға ертип апарып еки жағына хат жаздыртып берди.

— Ол не хат?

¹ Итиль—хәзіргі Волга (итиль) бойындағы усы Итиль қаласының аты менен бір ўақытта Итиль соң Едил атымен. Қала Рустың шығыс шегарасындағы тюрклердің орайлық қаласы болған.

— Билмедим, ол бизиң мамамыз сөйлейтуғын тилде, тюркше еди. Шамасы бір жағындағы: „Бір қуда тала хәм онын жердеги хукимин жүргизиуши Мухаммедтин атынан мен, Искендербай Хорезмшах дәуірінде, Гүлүстүннің гүрлеп турған дәуірінде бул алтынның мысқалын жети тилладан сатып алып қуйдырдым“ деген жазыу болса керек. Екинши жүзінде мынандай. „Егер ким болмасын, қайсы ўақытта бул мениң баҳалы затымды тауып алған киси, күнделік бес уақ намазының изинен мениң атыма дууа қылсын“.

Мениң Искендербай туўралы еситкеним билгеним бар еди. Бирақ мен Дауыт атадан бул туўралы сыр жасырдым.

— Кяттың қай жеринен деп еди?—деп сорадым.

— Кердердің бойында Әмир Абад деген рустактан¹ ман дейтуғын еди,—деп жууап берди Дауыт ата.

Дауыт ата менен сөйлеским қелгени менен жолымнан иркилип қалмайын деп мен кетиўге қайымластым. Ол мени үйіне мирәт етти. Мен оған миннетдаршылық билдирип, тағы бирде сәлемге барагуғынымды айттымда Дауыт ата менен хошластым.

— Хо, анау Рейдин үстиндеги бийиклик IX әсирдеги Иран шахы Рафи Ибн Харсамның салдырған қорғаны. Оның салынғанына мине быйыл наўрызда жүз жыл толады. Оны перишгелер ийелеп кеткен. Анау көринген Дунбавенд деген төбешик. Ол ас—Сурин—Руд² бойында салынған. Оның сууына жақынлаушы болма, балам. Аман жүргениң жақсы,—деди ғарры изимнен ақыл айтып.

— Не ушын?—дедим артыма бурыла берип.

— Оның сууы ғарғысқа ушыраған. Бизде ол сууға хешкимде жоламайлы, жууап берди ғарры.

— Кимнің ғарғысына ушыраған?

— Хусаин Халифаттың шаўлығы, Әлий пайғамбардың баласы Ыахиа Ибн—Заид ти шапқан қылышты усы Сурин—рудқа жууған. Сол себепли бул суу халифаларымыздың ғарғысына ушыраған,—деди ғарры сөзин дауам етип:—Дунбавендтиң астында Афридун патша Бибарасба¹ ны сақлап атыр. Хо анау түтинди көрдің бе?

¹ Рустак—иранлылар ауылдарды усылай атайды.

² ас—Сурин—руд—Сурин жаптың, каналдың аты, руд—жап канал деген иран сөзи.

Гаррынын қол көгерген жағынан көкке есип турған түтін көрдим де:

— Көрдим,—дедим мен Дауыт атаға.

— Көрсен болыпты, мине сол Афридун патшаның Бибараспасының екі мурнынан шығып тұрған деми. Гейде ол жарықтың екі көзі от болып жанады. Гейде тау үңгіринен оның сөйлегенінде есигилип тұрады...

Мен Дауыт атаның садалығына қанша таңланғаным, оны соншалық аяғаным менен оған хеште сыр бермеуге тырыстым. Сонлықтан оның сөзін мақулладымда, өз жөніме кеттім.

Жоқары көтеріліп баратырып Ислам дининин пақыр-пухараны қаншеллик садалыққа ийтермелейтуғынлығына, оларға бийшара халықтың соншелли инана беретуғынына жаным ашыды. Болмаса не, өзі хаслында жер асты газларының қысылып жанып жарылуы нәтижесінде пайда болған тау. Оның еле пысқып атырғанын қалай түсіндирип болады? Түтін таудың астыңғы қабат жыныслары қызып исинген газ. Ал екі көзі болатуғын болса, таудағы жарық беріуші тау жыныс, шығып тұрған түрлі-түрлі сеслер болса, хешқандай айдарханың сөйлесіуіне байланыс емес. ол табиаттың әпиуайы нызамлылығына ылайық кубылыс. Оның қай жағы айдарха, қайжағы кәрамат!

Мен сол киятырғанымда ислам динин таратыушылардың түрлі-түрлі қылық-қылұалары туұралы ойыма көп нәрселерди келтирдим. Сол уақытта олардың Хорезмдегі хийлелери бирме бир ядыма түсти. Кяттың өриндегі Даханый-Шер қыялыма келди. „Сонша Жайхуннан Әлий пайғамбардың дүлдили атлаған—емиш. Алдыңғы аяғы зордан илип қалып, дүлдилинің ерни жағаға тийип қанаған—емиш... Әлий пайғамбар қырманды қызыллап тұрған дийханнан атына жем сораған—емиш. Дийхан жем бермеген. Әлий пайғамбардың қарғысынан ол дийхан қолына гүрегін услаған күүінде қырман-пырмань менен тас болып қалған болса керек“. Болмаған сөз. Жайхунда Даханый-Шер қыснағының барлығы ырас. Оның жағасында қызыл топырақ жынысының барлығы да ырас. Бирақ қанша

дүлдил болғаны менен Әлий пайғамбардың дүлдили ол қыснақтан атлай алмайды. Әлийдің өзі Хорезмде болмағанда Араплар өзинин сиясатын еркин жүргизиу үшін қанша ерсиликлерди ислеми, ал халық исене берген. Сонлықтан Даханый-Шердің жағасындағы қызыл топырақ хақында „Дүлдилдің қаны синген жери, Сонлықтан топырақ „Қызыл“ деп әлсана таратқан. Ал өзлеринен бұрын тас жоньушылардың бир тодасын жиберип, сол Жайхун бойынан қанша „ғарғысқа ушыраған“ лардың тулғасын соқтырған. Олардың бәрін өзлеринин кәраматына байланыстырған. Табиаттың еле адамзатқа мәлим болмаған әжайыпшылықтарында пайдалана алған. Болмаса, Сиях—Кух өзі жаратылысында қызық табиатлы тау. Жер асты байлықтары мененде, сыртқы көриниси мененде көпшилик тауларға усамайды. Ол тап төнкерип қойғандай болып көринеди. Мине, Араплар бұны да дыққатынан тыста қалдырмады. Оған ылайықлы аңызда таратты: „Әлий пайғамбар отлатыуға жиберген атын таба алмаған! Сол Сиях—Кухтин ишинде отлап жүрип шақырғанына келмеген. Ол тауды „астын үстиңе шықсын!“ деп ғарғаған. Сиях Кух тың асты үстине шығыпты емиш...“

Бұған усаған хәр қыйылы аңызлар толып жатыр... Булардың барлығы қылыштын күши менен халық санасына синдирилген. Ох, надан, бийшара халқым!

Мен Дауыт ата ислеп жүрген тау жийегине бурылып қарадым. Бийшара Дауыт ата еле бүкшендеп, тырбайлап жүр. Мирәтине бара алмағаным өкиндим. Және өзимди бизин дәстүримиздин қағыйдалары менен жубатып қойдым. Хақыйқатында да бизин халқымыздың дәстүри бойынша: „егер иреті келгенде жасы үлкен адам жасы кишиге мирәт етип қалса, жасы кишинің кире қойыуы шәрг емес. Керисинше жасы киши мирәт сала ғойса, жасы үлкен адамның мийман болыудан ямаса туз татып кетиуден бас тартыуы дурыс емес“.

Өз халқымның дәстүріне қаталлығымды қууатладым да, мен алдымдағы тау шоққысына өрмеледим. Таудың уша басынан сәл төмениректе мыс құманның шүндигинен аққан суұдай сызғырып суу ағып тур. Әдетим бойынша бундай нәрселерге хешқашанда бийпаруа қарай алмас едим. Бундай нәрсенин түп мәнісин тексерип түсинип алмағанша тынышланбас едим.

¹ Бибарасба—Иран халқының диний түсинигіндегі Фаридун (Афридун) патшаның кәраматлы айдархасы.

Суудың изи менен өрмелей басладым. Суу үлкен бир бөлек тасқа тақалды. Ҳеш жерде суу жоқ. Тек усы тастың асгынан сызғырып төмен қарай кетип атыр. Мен және өрмеледим. Қызығына түсіп кетип дем алыуды да умытып кетиппен... Отырып дем алдым. Таслардың бирин екіншісине урып езіп көрдим... Өрмеледим... Таудың уша басында шығырдың керизиндей бир шуқыр сууға толы. Усы шуқырдан ауысқан суулар үлкенли-кишили ҳәр қыйлы ирендеги таслар арасынан мен өрмелеген тәрәпке қарата асықтастан ағып кетип атыр. Төменде иранлылардың бағ-бағшалы көркем ауылы тау алаптарын гөззаллыққа бөлеп тур. Бирақ мениң қиялыма ол ауыл қаншама гөззал болғаны менен Хорезмнің жабайы тоғайларынан шырайлы емес еди. Мен суу жыйналып турған „керизден“ қолымды жуудым, оның ярым уртламын уртлап көрдим... сууы мазалы сезилди... Тәбияттың еле адамзат дыққатына мәлим болмаған қанша сырлары бар. Еле биз өмиримиздің ақырына шекем бул сырларды түсинип үлгермеймиз. Тениз бетинен бир фарсаңға шамалас бийикликте суу толып тасып тур. соншама тау бийиклигине өрмелей бермей ақ қо анау төменнен аға бергенде не қылады? Жоқ, гәптин барлығы тәбияттың мине усы сыйқырлы қәсийетинде, оның ишминезлигинде, тилсизлигинде хәм мийиримлилинде! Буның барлық байлығы усы суудан ғана ибарат емес. Оның астыңғы қабатында адамзат мутажына асатуғын қанша шексиз ғәзийне бар. Бизлердің илим дәрежемиз елеге шекем усы ғәзийненің құлпының гилтин адамзат қолына тапсыруу күшине ийе емес. Мине усы бир әзиз жеримизден жип тағып алып ислам дини адамларды қәлеген қаранғы үңгирине сүйрейди, батпағына батырады. Хәттеки „тәбият сырн бир құдайдың өзи биледи“ депте қояды. Сонлықтан қәлесе, тау астыларына қандай да бир „кәраматлы пағшаларды“ хәм оның „кәраматлы әйдархаларын қамап қояды, биреулерди аспанға жиберип қояды. Тәбият жынысларының өз-ара тәсири нәтийжесинде пайда болатуғын сес қубылыстарын усы дәулердин „сөйлескени“ қылып көрсетеди. Ал жарық бериуши тау жынысларын әйдарханың „көзи“ деп түсиндиреди. Дәулер тау астында „дем алады“, олардың деми аспанға атлығып турады“. Әйтеуір, усындай өтирик өсеклерди араптар барлық шығысқа екти. Олар

шырмауықланып кетип араптардың табаны тийген жердеги халықтардың аяғына тусау болды.

Мен өз-өзимнен ойланып отырып булақ сууы әтирапына көгерген шөптерден қопарып алып тамырларын суу менен тазартып санап көрдим. Бул тамырлардың көрсетиуінше „булақ сууы қурамында хәр қыйлы дузлық затлары (минераллары) көп болуы керек деп билдим...

„Ойыма иран елинде кеселлердің әрманы болған, бәлким ишпесемде түрин бир көрип өлсем, әрманым болмас еди“ деп зарланатуғын Нишдары атлы сууы — Искендер Зулхарнайынның өлини гирилтетуғын булағының суулары түсіп кетти. Аяа, тап усы Нишдары сууының себебинен мен Рейге жана келген күнлеримде Абулхасим Фирдауси менен танысқан едим. Аяа, мениң китап қумарлығымды сезип қалған Хасан достым маған өзи көширтип алған „Шах-нама“ сын усыныс еткен еди. Мен ол китаптың үстинде күни түни бәнт болып, буны дәреткен Фирдаусийға қанша қайыл қалған болсам, бул алтын ғәзийнені ашып бергени ушын Хасан достыма да соншалық рахметимди айтқан едим. „Жас басынан ақ пүткіл Иранның таянышы болып жетискен Рустем Каянидлер династиясы“ ның ең кейинги ұрпақтарынан болған Қайқубадты тахтқа отырғызады. Ақ Дәудің қолына түскен Кай Каусты қутқарып алады, оның ойып алынған көзин қайтадан көретуғын етеди. Екинши ретте де тутқыннан, үшінши ретге бүркіт алып ушып баратырған жеринен қутқарып алады. Рустемнің жети ретки батырлығы елге бахыт әкеледи. Бирақ патшалар оның бул қахарманлықтарын бахалау орнына жаманлық етеди. Оны өмиринде бир ретте көрмеген, көриу нәсипте болмаған улы Сухраб пенен урысуға мәжбүр етеди. Сухраб өз атасы менен урысып атырғанын билмейди. Рустем Сухрабты душпанларша жаралайды. Соннан кейин ғана баласы екенін биледи. Илаж қанша, Сухрабтың өмиринің сақланып қалуына тек бир нәрсе ғана себеп болуы мүмкин. Ол Нишдары сууы, ол „өмир сууы“. ол суу тек Кай—Кауста ғана бар. Қай—каусты өлимнен үш рет алып қалған батыр енди өзинің баласының жанын сақ-

¹ Каянидлер — Ирандағы усы адамның атына тийисли династияның аты.

лап қалыуы үшін оннан „өмір суы“ нан бір тамшы сорауы тийіс. Қай—Каус патша суы бериудің орнына оған ызалы сөздер айтады. Сухраб өледі...

Ким биледи, мен қолымды жуып отырған бұл булақ суы сол Кай—Каус патшаның кәраматлы „өмір суы“ ямаса Искендер Зулхарнайдың өлини тирилтеуғын суулары шығар. Составы өзгере келип Кай—Каус патша тусындағы „кәрамат“ та Кай—Каус патша менен бирге сап болған шығар. Пақыр-пухара халық тәбиятағы затлардың бір түрден екінші түрге, бір сападан екінші сапаға өтіп отыратуғын ызыамлылығын кимнен үйренсин. Ислам дини оларды „бу сырларға түсинсин“ деди ме? Бұл сырларды билетуғын адамлары болдыма сирә!

Мен бүгінгі қыдырыспаннан ырза болдым. Үйге қайттым. Қайтып киятырып достым Әбу Әли Ибн Синаның бір сөзін ядыма келтирдім:

Хешбир гәп қалмады мәлим болмаған,
Жүдә аз сыр қалды биз аңламаған,
Лекин не билдим деп көрсем ойланп,
„Билдим“, дегенимде биймәлим маған.

Ол жүдә дурыс айтқан. Достымның бұл сөзі мени өмір бойыма ойландыратуғын сөз.

ҒАЙБАНА КОНСИЛИУМ

Келиспейди қаслан адам атына
Қалған қалып, минсең қаназатына.

(Насыр Хырау)

Жазалау тамам болды. Кят қаласының сүудан, өртен аман қалған дийуаллары үстине құрылған дар ағашларында ең соңғы Хорезмнің „тұналы“ ларының узайып кеткен геүделері салбырап, шамал менен тауланп турды. Әбул Хасан Әлийдің жәлладары аш қасқырдай жалақлап өзлері қырып таслаған Кятлилердің өліклерін үш күн деген де зордан Жайхунға ығызып болды. Сөйтіп Жайхун Кятти жалап тұрғаны азлық еткендей, Хорезмнің ең соңғы „жазалылары“ нын өліклерінде ығызып алып кетіп жатты. Үшінші күні ирет—Кяттың бахтының қайтыуына себепші бол-

ған Әбу Әлий қамалып жатқан Зинданға жетисти. Оқымысly илимпазларға, шайыр менен тарихшыларға, оң қолынан хәнері төгілген хәр қыйлы кәсіптин шеберлері менен мине мен деген арыулар лыққа толған зинданның қапысын ашқаннан иштегі демиккен хауа сыртқа мүнк ете қалды. Әбул Хасан Әлий адамлардың ийсинен жеркенип хәзир ғана Әбу Әлий Симджур жатқан усы зинданнан сыртқа шығып кетти. Бираздан кейін және өлікке қайта оралған аш қасқырдай еки көзинің ағы атласып айналып келди де, жәллатларының биреуіне:

— Хәзир айдап жөнелиңдер,—деп буйрық берди.

— Сууданба, қырдан ба?—сорады аузынан түкириги шашырап бір жәлла.

— Көлик керек емес. Айда—аң!—деп жекиринип жибереди. Әбул Хасан Әлий, Соң;

— Мине, Әбу Насыр дамолла; мынау—деди тутқынларға қолын шошайтып:—Адамлардың тууел барыуына сиз жууап бересіз... Үргенчке барғаннан кейінде бұл ийниңиздегі геллеңіз керек десеніз ийе болың, деп ымлап еди. Сол заматта ақ жәлла Әбу Насыр дамолланың қолын шешти...

Үргенчке келгели берли мине еки жыл болды. Кяттанда басқа көп жерлерге ойқан салып қайтқан Мамун өз қаласын Кятлы илимпазлар менен хәнерпазларға толтырып „Үргенчті екінші Бағдаг қыламан“ деп тәмеленип өзі жеңіп, тонап алған жерлеринен көп өнерментлерди, илимпазларды алып келип ислетип атырған еди. Әбу Салих Массих, Әбул Хасан Ибн ал-Хуммар, Ибн Мускеуайхлардың үстине Әбу Насыр Мансур Ибн Әлий ибн Ирак дамоллада қосылды. Буннан сәл бұрын Бухарадағы саманидлердин жәнжелинен оныслығы болмай өз тилеги менен Әбу Әлий Ибн Синада дамолласы Әбу Абдаллах Натилий де көшип келген еди. Хәрким әмир Мамунның тапсырған жұмысы менен бәнт еди. Бәри де Арап оқымысlyларының кітаптарын түрк тилинде аударар хәм оның мәнісін әмирге түсиндирип бериу менен ауара еди.

Әбу Насыр дамолланың өзі орналасып алған менен хеш кеули қарар таппас еди. Елинен айырылып қулыққа түскен адамда не тынышлық, не уйқы, не кеуил хошлық болсын! Әри баласы, әри шакирти әл—Берунийденде еки жылдан бери сес-семир жоқ. Әбу На-

сыр дамолла „алтыннын бир жерде жатпаслыгын, қолдан қолға өтип жүретуғынлығын“ билсе де, „барамаң“ деген Хасан зергеринин не жағдайлы адам екенін билмейди. Солайда болса Берунийге хат жазбады деп өкпелемеді. Ол кимге, қаяққа жазсын. Хат жазыу өзін өзі әмир Мамунға тutyп бериу екенлигин дамолласыла, өзі де жақсы билер еді. „Лийкин, сау болса түбинде бир хабары шығып қалар“ деп күнде қулағы ербенлер еді.

„Алмас пышақ қап түбинде жатар дейсең бе“? Бир күні Берунийдің хабары да шығып қалды. Ол былайынша болған еді:

Күнделикли жұмыс уақытында Әбу Әлий Ибн Сина екеуі қәдимгише сөйлесип отырып, сөзден сөз шығып кетип Сина өзинин бир пикирин Рейли Әбу Махмуд Хамид Ибн ал-Хизр ал-Ходжендий менен Бағдатлы Абул Вефа Мухаммед Ибн Мухаммед ал-Бузджанийдин пикирлерине салыстырды. Әбу Насыр дамоллада Кяг илимпазларының көбисинин дамолласы болған, елиуден аслам китапты жазған илимпаз емеспе, пүткил Шығысты таң қалдырған астроном хәм математик ал-Ходжендийди, Бағдатлы атақлы астроном ал Вужданийди неге билмесин. Ол бирден Ибн Синаның сөзин бөліп таслады да:

— Кеширесең иним, Сиз ал-Ходжандий менен сырттан таныссыз ба ямаса, өзін көрдіңіз бе? — деп сорады.

— Маған оны достым Мухаммед таныстырған. Оның бир китабынан көширме жиберген. Ал, ал-Бузджаний менен таныс екенлигин айтқан, — деди жайша ғана Әбу Әлий Ибн Сина.

Ибн Сина менен өз шәкиртинин дослығынан, елеге шекем байланысы барынан бийхабар Әбу Насыр жерден жеті қоян тапқандай:

— Сиз қайсы Мухаммедти айтып атырсыз? — деди шырпынып.

— Кятли Мухаммед ше?

Әбу Насыр дамолланың аузына сөз түспей аңырайды да қалды. Соң қууанышы менен Синаны қушақлап алып оны көкирегіне басты. Көзинен ериксіз аққан жастың ыссы бир тамшысы Синаның мойнына тамып кетті...

Ибн Сина да мәселениң төркинине түсинди. Жасы үлкен адам өзине келип алсын деп, ол да үндеместен отырды.

— Қашан хат алдыңыз? — деп сорады дамолла.

— Мен Бухарадан шығарда.

— А-ал қалай орналасыпты?... бала шағасы аман ба?

— Аман, Хасан зергер қолынан келген жағдайын тууырып берген. Оның хасыл тасларының арқасында „Хасыл таслар дүньясы“ китабын тамамлап хаттатларға көширтіп сатып атырған. „Хорезмдеги ен уллы адамлар“ атлы китабын питкеріуді ойлайды. Хорезм тарийхына дереклер топлап атырман“ депти. Армилла менен алидат тауып алған. Бала-шағасы сау. Құндызханды елге қайтарыуды ойлайды. Өзининде қайта-жақ ойы болса керек — деп жууап берди Сина.

— Айнанайын қарағым ай, дәрт көрмегир-ай, жақсы екен, жүдә жақсы — деди қойны қууанышқа толып Әбу Насыр дамолла.

Сөйтти де ол және бир нәрсе тууралы қатты ойлаып қалды.

— Құндызханды елге қайтарыуды ойлайды, кимге қайтарар екен? Оларға тәбия ким қалды екен? — деп гүбирленди ойшаңлық пенен.

— Хасан деген бар, қайнағам бар, депти ғой.

— Тилиңнен ғана айнанайын Хусейин жанау, не деп турсаң?

— Түсимбе, өнымба? Мухаммеджанның жан досты Хасан болғаны ма? Хат жазысыпты дейсең бе? Көрсетпейсең бе хатын? — деди дамолла баладай қууанып.

— Болады — деди Сина, — үйди қарап көрсек табылуы мүмкін.

— Кеттик! — деди апалақлап Әбу Насыр дамолла.

Екеуі дизилисиуи менен Синанын үйине барды. Хә демей-ақ көп ғана хатлардың ишинен Мухаммеджанның жазған хатын тауып алды да, дамоллаға узағты.

Әбу Насыр дамолла асығыслық пенен хатты тез оқып шықты. Үш төрт бетке толтырылып қәдимги шәкиртинин сулыу қолы менен жазылған бұл хатта өзинин аухалынан гөре Сина достынан ананы-мынаны сорап жазған нәрселери менен тартыслар, гейде оның менен келиссе, гейде оған қарсылық пикирлер, сондай-ақ оның жиберген қосықларына жазған жақсы пикирлери,

елге қайтыу әрманлары, Бухара илимпазларының ауқалы туұралы сораулар басымырақ еді...

— Кәсибиңнен берекет тап балам Хусейин! Дослықтарыңыз жарассын. Енді оның менен жазыса аларма екенбіз?

— Есабы болар, асықпаң, — деди Сина.

Усы күннен бастап Әбу Насыр дамолланың Берунийден, Құндызханнан хәм Райханжаннан кеули тыншыды. Бала-шағасында усы хабар менен қуғантты. Бірақ қашан оған хат жазып жибергенше, оннан жууап хат алғанша қарары болмай, кеули бұрынғыданла бетер алағада бола баслады. Бұрын Сина менен тек жұмыс бабында ушырасып туратуғын болса, енді жийи-жийи ушырасып, оны өзиниң хұрметли мийманы болыуға өтиниш ететуғын, бірақ әдепли Сина жасы үлкенниң үйине мийман болыуды қолайсыз көрип дамолланың өзін мийманға шақырып турды. Бірақ Мамун хәрбір адамның, хәтеки өз иниси Масъуттың изинен аңлыұшы қоятуғынлығын сезгенликтен булар күтә құпия ушырасар еді. Мамун өзи илимди жақсы көретуғын, илимпазларға онша қатал болмаса да, олардан мәсләхәтлер тыңлап турыуды истесе де, гейде қандай да бир жасқаншақлық етип қалар еді. Әсиресе Саккакийдин дууа менен патша сарайын өртеп жибергенин еситкели берли усы илимпазлардан өлердей сескенер еді.

Ибн Синаның „хат жоллаудың да утыры келер“ деген гәпиниңде лайыты келди. Мамун Ибн Мухаммед жийи-жийи ауыра беретуғын болып қалды. Барлық сарайдың емлеушилери, дәригерлери, әйтеуир адам емлейди дегенлерлиң бәри зыр жууырысып жүр. Бірақ Колдарынан хешнәрсә келер емес. Ақырғы ирет Ибн Синаға келди. Әмир Мамун өлердеги сөзин айтып жалынып жалбарынды.

— Нух Ибн Мансурды емлегениңди еситкеним бар. Қолың дәрт көрмегир Хусейин жан. Сенде бир себеп пенен қудай айдап келген шығарсан. жаныма себеп бола кеткейсең... Бир ықылас-нәзеринди сал Хусейин жан. Жанымнан айарым жоқ, кеулинди табармыз—деп ыңыранды әмир бир күни.

Әбу Әлий Сина өзине ғамхорлық еткени ушын оған қандай жәрдем көрсетиуге де таяр еді. Бірақ патшаның дослығына сүйениу сууға сүйениу менен бара бар екенлигин өз турмысында көрседі оны емлемесликке

илажы жоқ еді. Деген мененде бул жалынып-жалбарынуларды ол өзи ойлаған мақсегке пайдаланғысы келди. Оның ушын Әбу Насыр дамоллаға өйласыу керек еді. Бірақ әмирдин сөзине жууап беріу шәрт болғанлықтан:

— Кеселиңиз әдеуир бар екен, кесел иште. Бұнын алдын алыуыңыз керек еді. Сизге шарап ишиуге болмайды... Мейли, мен барлық уқыбымды жумсап көрейин Теуир болып кетесиз, бірақ төсек тартып қалыуыңызға туура келеди—деди тамырын көрген қолын әсте ақырын жерге қойып.—Қорықпаң, сауалып кетесиз.

— Айтқаның келсин балам, — деди ыңылды аралас, әмир Мамун.

— Әумийин! — деди Сина әмирдин кеуилин алған болып.

Сина Ергеңине ойындағы бул пикирин Әбу Насыр дамоллаға баянлады.

— Берунийди алдыратуғын утыры келди, дамолла. Хәзиргидей жағдайды мулт жиберсек хешқашан қайтып келмейди. Не қылсақ екен? Әмирдин кесели әдеуир, ол келе болмайды. Бірақ узақ жатады. Бир жыллық өмири барма, жоқпа? Берунийди алдыру керек. Ол хәзир хәмме нәрсеге де тайын, шыбын жаны көзине көринип атыр. Тахтынан басқасының бәрин инам қылыудан қайтпайды, Сиз не дейсиз? — деди Сина.

— Қалайынша? — деди және таңланып Әбу Насыр дамолла.

— Оның әмели аңсат. Мениң ойласатуғын адамым бар, я соған барып қайтаман, ямаса алдырып берин деймен. Ол, әлбетте, мени жибермейди. Оның изинен адам жибереди. Мен оған әмир атынан да, өзимниң атымнан да хат жазамаң, ол елге қайтады. Мүмкин бул жерде қалып қойыуына жағдай излермиз — деди Сина.

— Қәне ондай болса, орынлы гәп балам Хусейин жүдә куп болады, — деди Әбу Насыр дамолла қуғанш кетип, —Бірақ абайлы бол...

Сина қәдимгише әмир қасына барды, Оған дәри иширди. Кеулин уақтыңша сергеклендирип алып турып әмирге:

— Тақсыр мениң сизден бир өтинишим бар. Рухсат етсеңиз айтсам, қалай болар екен? — деди Сина киши пейиллилик пенен.

— Айт, Хусейин жан, айт, мен сенин өтинишиңе зар болып атырман ғой.

— Сизиң кеселиңіз өтлесип кеткен кесел. Соқыр ишек болғансыз тақсыр. Жарып алып таслау керек. Менде құрал жоқ. Ал, құралы бар адам меннен алыста. Әри оның менен ойласып іслеуім керек, не қыларымды билмей турман — деди Сина. „Жарып алып таслау керек“ дегеніне жүрегі жарылып кеттіме, ямаса құлақ еситпеген „соқыр ишек“, „жарып алып таслау керек“ деген сөзлер „убыжық“ көріндіме, әмір біраз індемей қалдыда, соң оның жөн-жосағын сорады. Сина оны жалпақ тил менен түсіндіріп берді. Нәйлаж әмір ырзашылық пенен Синаға:

— Мейли, қай жерде болса да алдыра ғой, ким еді өзі? — деди.

Сина әмірдің дузаққа илингеніне анық көзі жеткеннен кейін әбден писик болсын деп:

— Оны жибермеуі де мүмкін, сонша жолдан келгиси келмеуі де мүмкін. Ол үлкен қәнийге адам. — Сизиң өтинишиңіз дәркарлық етер тақсыр. Сизиңде, мениңде өтинишим керек болар. „Сен дегеннен Сиз деген сыпайырақ“, сонша жерге барған көлігіңіз құры келип жүрмесін — деди әмірге. Әмір өлпең дауыс пенен:

— Мейли, — деди Синаға. — мениң ушында, өзін ушында хат таярла, жылдам... Кететуғын адамларын исенимлі болсын, шала қылып қайтпасын...

Күшигіндей аңлып отырғанлардан бири пәрманшы ўәзирдің изинен шауып кетті. Сина өз жұмысына кетті.

Рейге кететуғын кәрұан өз мүддетінен бұрын жөнелетуғын болды.

Сина таярлаған хатын әмірге оқып берді.

„Қудаталаның мийрим шәпаати менен ұллы құдіретке иіе болған Әбу Райхан Мухаммед Ибн Ахмед әл—Беруний! Сизиң Улуғ исмишерипиңизди Улуғлап ким ки Хорезм журтының әмири мен Мамун Ибн Мухаммед сизден ұллы өтиниш қылып рәхимлик етиуиңізге мухтажбан. Таң-бәденіме жабысқан иллет қәдди бойымды төсекке салды. Ұллы Хорезмнен жаныма ара берерлік шыпа таппадым. „Жаңылыспас жақ болмас, сүрінбес туяқ болмас“, Абдаллахтың жаманлығынан жанымызға ара беретугын шарапатлы қоллар-

дан, құдиретли кәсіптен ажыралып қалғанымызға қатты өкинішлиміз. Жалғыз жаным ара беріу Ибн Сина менен сизиң қолыңызда болып тур. Сизди ядыма салған Ибн Синаға хәм оның ең жақын кәсіпдашы болған сизге шексиз миннетдарлығым бар. Қандай шәртиңиз болса да келмекте болғайсыз. Мениң жаным себепши болың, қәлеген шәртиңизди бәржай қылыу, уллы Хорезм әмири мениң адамгершилигимде болып қалсын. Қәлесеніз дәркахымның тас төбесинен жай беремен. Қәлемесеніз келиуиңиз, кетиуиңиз, қәуәтерсизлигиниз мениң мойным болғай.

Хәммеси ушын қуранды өпиб Уллы Хорезм әмири Мамун Ибн Мухаммед исми-шарапы менен мөримди басамаң. Үргенч әзми."

— Жүдә бәрәкеллә!, — деди әмир Мамун: — жиберей.

Сина өзиниң хатын оқымады. Әмирдің хатын өзиниң хатының ишине салды да, қәдимги патшалар менен патшалар арасындағы жазысатуғын құпия хаттай қылып қәстерледі де, кәрұан басына тапсырды.

„АЛМАС ҚАНЖАР ҚАП ТҮБИНДЕ ЖАТПАЙДЫ“

Хәнер үйрен, өйткені хәнерде көп сыр,
Жабық есиклерди ашар, бирме-бир

(Низамий Ганжавий)

Клепаттың кәрұанының да рослардан қайтатуғын күни жақынласқан сайын, бирин-бири айралыққа қыймаған қос қумырыдай ғұғырлысы, бир бирине телмисип қараулары көбейип кеткен еді. Құндызханға да аңсат емес, қайтпайын десе, сағынышы артып баратыр, қайтпайын десе, сүйіп қосылған қостары жат елде қалып баратыр. Екилене-екилене Мухаммед пенен Хасанның ақылларына көніп, енді қайтып екиленбес болған Құндызхан шынглап жол таярлығына кирискен еді.

Қәпелімде белгисиз бир киши босағаға келип:

— Хабарласқандай ким бар? — деди.

Сондай жанына жақын тилинде айтылған бул үш ғана сөз Құндызханның жүрегін тайдай дүбирлетип жиберген еді. Дәрхал жүз жапқышын түсирдиде.

— Ким керек еді? — деди иштен. Құндызханның Хорезм тилинде сөйлегені келген адамды да таң қал-

дырды. „Бул жерде не қылып жүрген Хорезмнің қызы екен“!

— әл—Беруний керек еді, — деди мәселенің төркиніне өмирде де түсинип жегіуіге шамасы келмейтуғын бул Мамунның ағайини.

— Исханасында шығар, хәзир келип қалар...

— Узақ па?

— Жоқ, мынау тамнан айнала берген жердегі бийик қызыл нақышлы жарма қапы.

Келген киши жерлесинің сөйлегенін жақсы көріп және бир нәрселерди сарайын деп оқталып еді дә, нашар киши менен сөйлесеберіу әдеткә жат екенлигин есledi және өзине тоқтау берип, сол жаңағы устахана бетке қарай кетти.

— Ассалаума әлейкум! — деди кире сала жан-жағына жалт-жалт қарап, — хәрманлар, ислериңізге бәрекет...

Хорезмилік дауысын еситкен Мухаммедтің ишин ғымм ете қалды, „қууғыншы болмағай-дә...“ Устаханасына басқа биреудің киргенін жек көретуғын Хасан жаман көзи менен келген адамға қайта-қайта көз әинегинің үстинен қарай берди де:

— Аға, жигит, ким керек еді? — деп сорады.

— Әл-Беруний керек еді? — деди жигит.

— Мен, боламан, — деди Беруний жигиттин бет — әлпетин бир бир бақлап қарап.

Лийкин жигиттин бет-әлпетинен қәуәтерден гөре қууаныштың нышаны сезилип турар еді.

— Мине, Сизге мына бир хат бар еді. — Жигит, Үргенч әмиринің дипломатлық ұәзиринің қулағына қуя-қуя үйреткен сыпайылығын иске салды да, Уллы Хорезм әмири Мамун Ибн Мухаммедтің сизге жазған хаты, — деди қос қоллап усынып.

Күтилмеген хабаршының келиуін ишинен хәр нәрсеге бир жорыған Хасан Берунийге бир қараса, хат әкелген жигитке еки қарайды. Әмирдің хатына көз жууырттып шыққан Беруний, „жигитти шайға мирәт етиу керек“ дегендей Хасан достына қарады. Бир-бириниң ым-жымына түсингиш болып қалған Хасан:

— Қәне, үйге барамыз, жигит, — деди.

— Рахмет, мен қайтаман.

— Нан ауыз тийиу деген бар, сонша жерден келген адамның қонақ хакысы деген бар. Бул мәселеде

тюрклерден Иранлылардың парқы жоқ шығар—деди Хасан мийман дослық пенен, — Жүриң, нан ауыз тийин.

— Жууабына қашан...? әмір бара сала қайт деген еди, — деди жас жигит устаханадан шықпастан бұрын.

Беруний ойланып қалды. Деген менен сыр беріуге бола ма, Хасан достығына бір қарап қойып:

— Жума күні пессин намазы ұақтында келегой—деди „Хасанда бұны мақул көрер ау“ дегендей қылып. Жас жигит әмірдің шыбын жанына себепши болатуғын бұл адамды әмірдің қағазын алыудан дәрхал изиме ере береді деп ойласа керек, „жума күні келегой“ дегеніне жаны шығып кетіп:

— Ертеңнен арғы күн дедиңіз бе?! — деди екі қолын көкирегине басыуы менен барлық геудесін төмен ийіп,

Беруний оның хешқандай тәртіп-интизамды билейтуғынлығын аңласада, оған хеш нәрсе айтпады. Ишинен „Мамунның туқымларының ишиндегі әхмийегли ислерге жумсайтуғын ийге тартары усы болса, қалғандарыныңда садағасы кетейін...“ деп ойлады.

— Ауа, жас жигит, жума күні,—деди және бұрынғы жууабын тәкирарлап.

Хасан оны ертіп шығып кетті де, әдеуір ұақытта қайтып келді.

— Бұнда неге кешиктіңіз? Дайы болып шықпады ма — деди дәлкеклесіп үйреніп қалған Беруний.

— Мың айтқан менен мийман ғой, әдеуір жерге шекем узатып қалдым. Ауа, хаттан хабар бер, тегін хат емес шығар, — деди Берунийдің қасына жақын отырып.

— О... бұл хатты сорама, достым, бұл хат бір зыяпатлық хат, — деди Беруний бағанадан берлі қонақ алдындағы сыпайылығынан қәдимгі кейпине өтіп. Мынаны қара, — деп орамын жаздырды да, мың сан екі ғымсал менен жазылған Ибн Синаның хатын оқып берді:

„Мен ким, Бухара елін тәрк етіп, сиздің ұатаныңызға келип бас паналау нийети менен сизге бір табанда болса жақынласуды истеп, Үргенчке келген өзиңіздің жасы киши достыңыз Әбу Әлий әл-Хусейн Ибн Абдаллах Ибн әл-Хасан Ибн Али Ибн Сина деп белгілейсиз. Тағдиримиз бизлерге дийдары несип қыл-

мады. Мен елимді тәрк қылдым. Енді неде болса сиздің дарғахыңызға жақын болайын, дийдарласайын деп үміт етіп Үргенч азминне көшіп келдим. Тәғдиріңіз сизді және бір жақларға алып кетіпти. Бизде не шара. Енді дийдар көрисиуді денем сезіп, күтип тұрыппан. Бизлерге ол имканиятты досларымыз ұсынып отыр. Мени хәмийше түсинетуғыныңды билемен. Мениң күніме жараған ұллы әмірим Мамун Ибн Мухаммед дәртке тап болып, ол тасларға дуушар болғыр дәрт әміримді жықты. Ал мениң дәраматым оның шыбын жанына ара тұра алмады. Ол ұлуғ әміриміз соқыр ишектің азарынан жан тәслим етсе ихтимал. Менде қураллар болмағаннан кейін нәилажбан. Өзиңнің қуралларыңды алып, әгерки қуралларың болмаған жағдайда да усы әміриміз жиберген кәрұан менен тез жетиссеңіз, Мен ол кисинің жанын аман алып қалуы илажларың сиздің илхам хәм күш, инаным хәм абырой беретугың ойласығыңыздан кейін ислесем. Сиздің барлық жол азабыңыз мен хәм ұллы әмірим ұшын қылған хызметіңіз қәлеуіңізше өтелер еди деп үлкен Үміт қыламан. Ұллы әміримізді меннен бұрын емлегенлердің ишинде мениң қасыма келип жәрдем бере алатуғын көрінбей көзім төрт болып тұрған бір күнелерімде сиз хәмийше аямайтуғын кеңеслеріңизді келип берсеңіз. Қалай болар екен? Хәр қандай жағдайда да мен сизді келеди деп күтемен. Әміриміз алдында мениң нәзерімді төмен қаратпайтуғыныңызға қатты исеменемен.

Өзиніздің Захабыңыз¹

Урганж Әзми.“

Гәсине түсиніп, гәсине түсинбеседе достының қуғанғанының өзіне-ақ кеуили көкке жеткен Хасан „хә, хә“ деп басын шулғып-шулғып қағып қояды.

„Пах Құндызханның жүрегі жарылып кетпесе болар еди. Сизді қыймай қатты қыйналып жүр еди байғұс“ дейді көтеріліп басылып.

— Захабыңыз? Захабыңыз—деп қол қойғаны неси? Түсинбедім бе? Хәх?...

Хасанның баладай ала-гөлеклигине Мухаммедте күлип жиберді.

¹ Захаб — тарқалыу, ажырасу мәнйлеріндегі Араптың „Захаба“ сөзінің қысқартылған формасы.

—Түсинбедіңіз бе?—деді хатты бүклеп атырып. Синаның өзіне күтә астарлап қойған лақабығой. „Захаб“ деген бул араптын „алтын“ мәнісіндегі...

—Оны билемен ғой, алтынды билемесем зергер боламан ба? Ибн Сина демей „Захаб“ дегенінің лийкинине түсинбей атырманау...

—„Алтын теңге жатпайды, қолдан қолға өтеді“ деген бар емес пе?

—Хә, ба—ар...

—„Илимпазлар алтын, қолдан-қолға тиймейді, қорпа келе бер“ дегені емеспе сондай?...

—Хә—хә, жаңа түсіндім. Ырасында да алтынны алтынғой. Патшаларда захаблардың қадирін зергердей билсе... хәууа дә.. Ал енді әмирің не депти?

—Әмірдің хатыда Хусейннің қолы менен жазылыпты. Буның бәрі де Хусейннің шарапаты, тапқырлықты қоя бер сирә!—деді басын шайқап Мухаммед.—Тап сонша кеселді мениң кенесім менен жазып жүргендей. Япырмай, қоя бер деймен бул Захабты!

Беруний буннан кейін көп уақытқа шекем үндеместен, тек әмірдің хаты менен Захабтың хатын бирме бир салыстырып көріу, гейпара жерін қайталап оқыу менен бәнт болды. Ал Хасан досты болса, бул сыйқырлы достының изіндегі досларының мийирманлығы, бир күнде болсада ядынан шығармайтуғынлығына, қолынан келсе оның тәғдіринің жақсылануына түрліше хәрекеттер жасайтуғынлығына хайран қалып, достының ойын бөліп алмайын дегендей сол әйнегінің үстіннен қарауы менен биресе Беруний достына, биресе әмірдің хаты жазылған қағазға тигилип қарап отырды. Хақыйқатында да әмірдің шығып кетейін деп турған жанын алып қалуға шамасы келетугын кәрматы болса да, Синаның әмір атынан жазған хатының қағазы өзінің атынан жазған хатының қағазынан пүткіллей басқаша еді. Әмірлер, патшалар жазатуғын қағазға тек усы сапары Синаныңда жазуы мүмкін болса да, бас диван ол қағазды усыныс қылса да, Сина сыпайы хәм әпиуайылығын бузбастан өзінің хатын қәдимгі өзіне үйреншикли Самарқан қағазына жазған еді. Азанлы берли Хасанның сол жақсы қағазға көз тигип отырғанлығы сол еді. Ол қағаздың нұсқалары өзінде де бар еді. Гейпара патшалар өзінің сүйгилик лерине, халисаларына, қандай да бир мәруертпе, қах-

раба, Захабпа, әйтеуір хасыл тасты сорап жазғанда усындай қағазға жазар еді де, Хасан ол қағаздың артына пәлен деген патшадан келген адамға сатқан күнін хәм алған пулын жазып сол тастың орнына қояр еді. Ал қағаз жыллар өтиуі менен сарғайып әпиуайы қағазлардан парық қылмай қалар еді...

—Әмиріңіз не депти? деп сорады бираз уақытлардан кейін хайраны шыққан Хасан.

—Әмір недесін, көзінің бир атым насыбайдай топыраққа толатуғынына да пәми жетпеген әміриміз кеше мениң уатанымды саллақханаға айналдырды. „Бүгін шыбын жанына ара турыұды өтинипти, —қыршынынан қыйылған сонша қатлылардың жанынан қалай екен оның жаны?—деді Беруний ойға шүмип.

„Жап-жас болсада буншелли салмақлысын қайтерсең,—деп ойлады жигиттің әмір шақырығынада алып ушпағанына таңланған Хасан. Усыншама Уллылықты жан геүдесине қалай сыйдыра алады екен? Сан жетиспей жүрседе, гәрдийип, көшеге сыймайтуғын гейбир Иран илимпазлары көзине елеслеп кетти. „Жора жолдас тан салымың бар екен зергер, —деп қойды өзіне өзі.

—Тиккелей шахқа барғанда Иранның мине деген жеринен жай берер еді. Усы Уллы адам мени дослыққа рауа көріп келді—ә?“, деді ишинен. Соң;

—Енді қалай, бармақшымысыз?—деп сорады.

—Мине барлық гәп усы барыу-бармауда болып тур, достым. Өзіңіз не деп кеңес берер едіңіз. Сизің менен ойласуу ушын хабаршы жигитке еки күн мәулет бердим,—деді Беруний.

—Мен не айтайын, бара ғой десем төрімді қызғанғандай болсам, барма десем, өз елің. Бирақ „патшаның иси шайтанның иси“ деген, қайдан билейін,—деді Хасанда ұжыбатлы хешнәрсе айта алмай.

Әмірдің атынан жазылған хат Ибн Синаның қолынан жазылған. Мен тек соған исенемен Хасанжан. Әмірдің маған жаманлық етемен деген ойы жоқ шығар. Бар болғанда бунша жалбарып жазып не қылады. Оның мениң ойласығыма зәрурлиги жоқ. Қуралы да, илими де жетеді. Ойлағаны тек мени сол Үргенчке апармақ, бирге болмақ. Буның бәрі де жақты. Уақыттан пайдаланып қалу керек. Бул шешими туұралыда Хасан достына ойласқысы келип еді. Бирақ ол бирден ойланып қалды. Ойланбасына бола ма?

Үргенчке барыу өзінди-өзін душпан дузағына байлап бериу болмаспа еди? Кобус Ибн Башимгирдин мирэгин не қыламан? Жанып турған отқа өзимди ура бергенше ел иши бир жөн тыншып, бир жаққа шыққанша шет-шебирде баспаналап оңысып турғаным шеп емеспе?... „Жат елде султан болғанша, өз елинде Ултан бол“ деген емес пе?... Жоқ, Ултан болауғын менде енди ел қалған жоқ. Ел деп еңирейитугын жерим жоқ. Хасан достымнан басқа Хорезмде хешкимим қалмады. Енди өзимди қырған душпаным хызмет қылыуым қалып тур... Ибн Синаның өтиниши ше? Ол елинен безгенде мениң ушын безбедиме? Оның дийдарласыуға деген өтинишинен бас тартыуым орынлыма? Өзимнің жеке басымның аманлығы деп сонша жерден излеп келип өзимди таба алмай, ахыр соңында дергимди излеп тауып отырғанда мойнымды ишиме тартып қалыуым адамгершиликке ямаса дослыққа сыярма еди?

Мине, усыған усаған және нешше сораулар Берунийдің алдында кес-кеслеп турған шешилмес жумбақ болды. Бул ойлардың қайсысынада тек өзі ғана жууап табыуы тийис. Хәмийше ойласық беретугын Хасанда, Құндызханда бул сапары жәрдем бере алмас еди. Екеуінің де „басыңды сақла“ дейтуғыны тайын турған гәп. Оны Берунийдің өзиде жақсы биледи. Бас сақлаудың керек екениде жақсы болады. Бирақ бул бастын Хорезмди жаудан сақлап қалыу қолынан келмеді. Олда иштен шықпайтуғын бир әрман болып қалды...

Берунийдің соңғы шешими өзіне унап қалды да, ол өзінің ұсы пикирин өзі қууатлады. Өзі-өзіне хошамет берип, „усындай қылмасам болмас“ деген шешимге келди. Ақыр соңында Хасан достына:

—Неде болса Хорезмди барып көремен. Хәрне ис болса, меннен разы бол, сениң ғамхоршылығың ядымнан хеш қашанда да шықпас. Ерген әл—Ходжендий дамолланың кеулин сорап қайтайық. Ккепаттын да рослардан қайтатуғын уақты болды. Келеси жумаға келиуи тийис. Мамунның кәрұанына рухсат берип қоябереуик. Мен Клепат пенен жүремен,—деди узақ ойланып Беруний.

—Ибн Башимгирге берген ұәде...?—деди Хасан Беруний достының қыялланғандығынан шоршып кетип.

—Көрермиз, „Қой ноғайда, сипсе тоғайда“ дегендей, еле Хорезмде не болады. Кеулиме жақпаса тез қайтып келемен бе... —Айтпақшы, әл-Ходжендий дамолланың әсбапларын умытып кетпейик, өзіне қууыстырайық... әлле қандай күн болады...

—Өзін бил достым, елдің аты ел емеспе, оңысқандай болсаң ел жақсы, оңысық кем болғандай болса төрімнің жайлы жери сеники, бизден рийза болсан болғаны. деди Хасан.

—Мында бир рийзаман достым, сеннен өмиримше миннетдарман,— деди Беруний...

Сөйтти де, әмирге хәм Синаға хат таярлауға отырды. „Уллы Хорезм журтының ийеси, Уллы мәртебелі әмирим Мамун Ибн Мухаммед, мен ким сизің пухараныз Әбу Райхан Беруний Сизің қәстелигинизди еситип сабру-қарарым қалмады. Құдайтала сизге берген дәртти маған бөлип берсе, мен барлығында көтеріуіге таярман. Сизің „жаныма ара турыуға себепши болың“, деген сөзіңизди оқып Сизге жетіуіге қанатым жоқ. Лийкин хәр халда құдайтала дем берсе, Сизің кәрұаныңыздан сәл соңырақ жетип бараман деп, кәрұаныңызды ирикпедим, усы саламнамамды жөнелттим. Сизің кеселиңизди дауалауға керек әсбапларымның усталық иси бар. Соларды жай қылып тез жетип барарман. Қәгиржәм болың, мен барғанша құдайтала сизге рауа көрген дәртти қайтып алыуды хәм рауа көрсин.

Сизің хызметіңизге хәмийше тақ турыушы Әбу райхан Мухаммед Ибн Ахмад әл—Беруний.

Рей шахри“

„Қайтып кирер есигинди қатты жаппа“ дегендей қылып жүдә ықтыятлылық пенен жазылған хатқа қоса Ибн Синаның атынада хат жазды.

Хәрқандай жағдайда да ел-ел емеспе, елди кимнің көзі қйысын. Сонлықтан ол өзін еле Хорезмнен умитин үзбеген пухарасы етип көрсетіу, Мамун әмирди Уллы Хорезм журтынын ийеси қылып ардақлауды да, өзін Маджус¹ емес, құдайдың, Мухаммедтің қулы екенлигин билдирип қойыуды да, иретинде әмирдин

¹ Маджус—араптар келгенше шекемги Орта Азияда отқа табынушылардың—Зороастыризм деп аталатуғын дини бар еди, Бул диндегилерди араблар, мағлар ямаса маджуслер деп атаған.

„құдайтала берген дәртін“ бөлісіңде тайын екенлігін билдирип қойыңдыда ұмытпады. Барлығында, „егер елге барғаннан кейін онда қалып қойыңға туура келетұғын болғанда бул сөзлерім алдымнан шығар“ деп ойлап барлық жағдайларды көзде тутып Әмирдің атына жазылған хатқа қоса Ибн Сина ұшын жазған хатын орадыда, Әмирдің хабаршысын қайтарды.

Әмирдің кәрұаны менен кетіуі керек болса да, „құралларының ұсталық исин“ сылтаулады да, „бүгін-ертең келип қалар“ деп өзі күтип жүрген Клепаты менен кеткенді мақұл көрді. „Бәримизде қайтатуғын болдық...“ деген хабардан жүрегі жарыла жазлаған Құндызхан аяғы-аяғына тиймей ол-пулын бууыстырыу менен бола берді.

Ертеңіне Беруний Хасан досты менен Әбу Махмуд Хамид Ибн әл-Хидр әл-Ходжендий дамолласиникине кетті.

Әл—Ходжендий дамолла өмирінше Рейден хеш жаққа шықпастан барлық өмирін Фахр ад—Даулань сарайында өткерген алым еді. Төсек тартып жатып алғанынада бір жылдай болып қалды, Ар-Рази дамолласынан қалған Рейдегі патшалық кеселханасындағы өзінің шәкіртлери де, Беруний де оның дәртине шыпа таба алмады. Не илаж, өмирін телескоптың қасында өткерген пақырдың қармаққа шаншар еті қалмапты. Кесели дәрінін жеңіп кете берді.

Әл—Ходжендий дамолла төсек тартыудан-ақ изинен барған Берунийге:

—Балам, Мухаммеджан, анау құраллар қарап турмасын, сен пайдалана тур. Өлип кетсем, мениң көзім деп сақларсаң— деген еді. Сол құралларды алып қайтқалы бери бір жыл удайына Әбу—л—Вафа Мухаммед Ибн Мухаммед әл—Бузджаний Бағдатта, өзі Рейде уеделесип айдың орбита бойынша хәрекетін бақлар еді. Олардың бул жұмысы усы 997 жылғы айдың туылыуы алдынан айдағы болған траекториялық өзгерісті бақылап барыудың алдын ала таярлығы еді. Қәпелімде Әмирдің хаты келип қалды. Хорезмге қайтып кетті. Кетип баратырғанлығын әл—Бузджаний дамоллаға билдирип кетіу ұшын әл—Беруний „құралларымды әкегіп баратырман, „Кят Қарабаханасынан бақлайман...“ деген хат жазды да“, „Қалау болмасын тапсыр“ деп Хасан достына аманат етті.

Беруний менен Хасан келгенде әл—Ходжендий дамолласы сәл сергеклеу еді.

—Әсбаптарға берк бол, балам, быйылғы жыл бақылаусыз қалмасын. Кететуғын болсаң өзің менен әкет. Бұндай дәл құрал табыла берер дейсең бе, кететуғынды Әбу—л—Вафа ға билдирип кет—деді.

Беруний хат жазғанын айтқанда дамолла Берунийге жене бір мәртебе қайыл қалып мыйғын тартып қойды. Сондай дәл құралды—Орта Шығыс бойынша мақтаулы телескопты инанып тапсырғанына Беруний бір тәрептен қуғанса, екінші тәрептен ұсындай дамолланың көзі жұмылайын деп гүрганы оған сондай аянышлы қайғылы болды. Басқа нәрсеге тили бармай;

—Хош болың, дамолла,—деді жасаураған көзін төмен алып Беруний.

—Жан бар жерде қаза бар, балам, бахтыңды алла ашсын, жолыңнан қалма Әбу Насыр дамоллана сәлем айт. Тири болса бір жерде жүрген шығар. Мамунды құдай урама мың жауыз болғанда да Әбу Насырды сақлауы керек қой—деді, әл—Ходжендий дамолла.

БЕРУНИЙ ҰАТАНЫНА ҚАЙТТЫ.

Сергиздан болған кеуілге бейнштеңде көшең
жақсы
Гәрип қусқа гүлистаннан ұатан жақсы.

(Камал Ходжендий)

Хижран отында бауыры езилген Беруний менен Құндызханға тап түйелер менен пиллер бір жерде жер тепсініп тұрғандай сезилді. Құндызхан елге жақынлаған сайын асығып, кәрұан қонбастан жүреберсе екен деді. Ал Клепат гейде Беруний отырған пилге шығып оларды зериктирмеу ұшын хәр жәрден бір сөйлеп „жолды қысқартпақшы“ болған болды. „Сөз пияздың қабығы, сөйлесең зейнің ашылар“ дегендей, сөзден сөз туып, Клепат бір күні:

—Мен сиз туұралы Хиндстан патшасына сөз қылдым. Ол маған „мениң атымнан Хиндстанға мирәт ет, бизге керек жигит екен“ дегенді айтты—деп салды Берунийге.

—Сөз қылыуыңның пайызы не, соншама?—деді Беруний Клепатқа.

Клепат баяғы даладағы боран, өзлериниң қалай аман қалғанығы туұралы сөйлегенлигин айтты.

— Патшаң не деди?—

— Сорама, қолайсыз жағдайда қалдым, хә дегеннен.—Қанша төледің?—деп сорамасын ба. Мен тилим таңлайыма тығылып, не деримди билмей қалдым. Дәстүр жаман. Береси болсаң, алмасада бериуің керек. „Елиңизге бараман, сонда сөйлесермен?“ деди деп, патшаны зорға жубаттым. Ел дәстүрін бұзып, әсиресе, кәрұан өзиниң дурыслығына шек келтирсе жылы бузау бас. Сизің ўәдеңизди айтпағанымда исим шатақ еди, —деди Клепат күлип. Беруний мыйық тарттыда қойды.

— Аўа, достым, деп тағы шулғыды Клепат.—Әне сондай болады. Сениң кирей пул төлеймен дегениңди, мениң алмағанымды айттым. Патша бир ҳайран қалды дейсең!...

Кәрұан усындай „пияда гүрриң“ менен Яксартқа келгенде бир қызық хәдийсеге дус болды. Яксарттың Бахри Хорезмге қуяр жериниң жоқарысындағы өткелдиң өринде де, ығында да буннан бир ай бурын әййемги Қарабаханалардан басқа сира адамның пүтин баспанасы көзге түспес еди. Хәзир бул жерлерге қандай да бир халық көшип келген. Әсиресе Жендтиң¹ этирапына келгенде бул көшкіншилер және қалыңдай баслады. Клепат кәрұаннан жүкти түсирер түсирместен-ақ „саўда қыл“ деп Клепаттың қосына анталай баслады. Олардың тилине түсинбей талап алар деп қәуипсинген Клепат келгенлердиң не деп турғанын Берунийден сорады.

— Мухаммеджан, булардың не деп турғанына түсиндиң бе, шегирткедей бир бәле ғой!—

Жаңа ғана көшип келип атырған бул халық Берунийди де таңландырды. Сонлықтан Беруний анталап турғанлардың алдындағы биреўте өзлериниң тюрк тилинде:

— Сизлердиң жасыүлкенлеріңиз барма? Қасымызға келсе, сөйлесек, оннан кейин бир нәрсе айтсақ, ал хәзир оған шекем, мынаў ағайинлер өзлериниң жайлы-жайына кетсе, булар мийман адам, демин алсын, уят болар,—деди жүдә әлпайымсып.

¹ Женд-Орга әсирлик сельжук огузлардың патшалық орайы. Бул уақытлары үлкен, саўда-сатық орайы да еди.

— Сиз өзиниз қаяқтансыз—деп сорады ол жигит өзиниң тилинде еркин сөйлеп турған бул жас жигитке таңланып қарап:

Хақыйқатында да Берунийдиң бет-әпшеринен болсын, тилинен болсын бул тюрклерден хеш айырмашылығы жоқ еди. Әлбетте, оның кийиминде, минезинде әдеуір парық бар ғой. Мине, бул уасалық, әсиресе, тил уасалығы дүбеп турғанларды жаман нийетинен бирден қайтарып тасласа керек. Берунийдиң сөйлесип турған жигитке бир қарағаннан ақ олар енди кем-кемнен кейин шегине баслады.

— Мен мынаў құмның арғы түбинен, мынаў теңиздиң түслик жағасынан ман,—деди Беруний сыпайылығын бузбастан.

— Ол жақта бизиң ағайинлер жоқ па?—деди жаңағы жигит.

— Бар еди... бирақ хәзир.. аўхал жақсы емес, — жасыүлкенди шақырып келсениз, дәстүрхан басында сөйлесек қәйтеди?—деп жигиттиң сөзин бөлип таслады Беруний,—Өзинизде келиң!...

Жигит артына жалт қарап „тарқасыңлар, тарқалыңлар“, деп анталасқан адамларды тарқаттыда, жасүлкенін ізлеп кетти.

Жигиттиң „ағайинлер жоқ па?“ дегенине қарағанда булар бир тәрептен бөлинип көшкен болса керек. Өзлериниң бурын көшкен қәуимлерин таба алмай усы жерге қоныс басқан қусайды. Өзинше буну „жасүлкеніннен сорау керек екен“ деди де қойды.

— Ағайинлерме, Мухаммеджан?—деп сорады аңы қашып қалған Клепат—түри жаман ғой, топалаң қыла қойса күшимиз жетерме екен?...

— Сениң 30 адамыңның құралы соншама халыққа не болмақшы, құрал жумсап абырой алалалмайсаң, хеш гәп болмас, тилди бир жумсап көрейикши —деди Беруний. Ағайин адам ғой, не қылағояр дейсең.

Айтқанындай жарақтан айбынатуғын халық емес еди. Берунийдиң „тил жумсап көрейикши“ дегениниң мәнисиде огузлердиң сельжук патшасына жағаласып барып жүргенше тыныш татыу жөнимізге кете берсек жақсы болар деген гәп еди. Оғүз қауымларының Сельжук патшасына бармай ақ қояйық дегени Хидстан менен Жендтиң саўда да дослық қатнасығы болғаны, бир биреуиниң кәрұанларының тыныш қатнауын тәмийин

етиуи тийис екенлигин билгени менен, егер усыннан кәрүанға бул қәўимлердин хужим жасайтуғыны сезилип, Сельджук патшаға арзаға барар болғанда да Клепат өзін ертип барыуы керек еди, Тексере келгенде ис шатаққа айналыуы мүмкин еди. Мавераннахрдағы¹ биреуди биреу аңлыспаның күшейип турған усы бир мәхәлинде гезип жүрген ҳәр бир кәрүан айрықша тексерилип жиберилип турды.

Клепаттың шагырын шөкелеп бағанағы жигиттин ертип киятырған ири денели, еки ийнинде еки жигит жайғасқандай, қара пәрең: муртлары жөни-жосағын сорамай ақ баҳадырлығынан дерек берип турған айбатлы киси еди.

— Ассалаўма әлейкум!—деди шатыр алдына келип ол.

— Ұәлийкум ассалам!

— Ассалаўма әлейкум!—деп сәлемлести Клепаттан бурын шығып Беруний, — Қәне, кириң?—

Чандра менен Крашмада келип сәлемлести. Үйге кирип жайғасқан жигит:

— Аўа, жолларыңыз болсын, жигитлер, аты-жөнимизди сорасып отырайық. Мениң атым Бөри болады,— деди.

— Мениң атым Мухаммед. Бул кисиниң аты Клепат болады, — жаңағы саламласқан жигитлердин биреуи Чандра соңғысы Крашма, Хиндстанның кәрүаны—деди Беруний.

— Өзиниз бизиң ағайинсиз бе? —деп сорады Берунийден Бөри.

Ол басындағы қой терисинен тигилген үлкен қара-қалпағын шешип қапталына қойды да, ишиндеги тақыясын алып киийп атыррып:

— Аўыл-ел тынышлық па?—деп қойды. —Барыс қайда, келис қайдан?

Беруний жөн-жосағын айттыда:

— Жаңа қонысласып атырсыз ба, көш көп қой жолда? —деди.

Аўа, жаңа келип атырмыз. Усы мынаў ата-бабамыз жайлаған жер еди, бир бөлегимиз бизден әдеуір бу-

рын көшип еди... Олар өрлеңкиреп кеткен қусайма, жете алмадық— деди.

Беруний ойланып қалды. Өйткени булар өткен әсирде Сельджуклер менен келисе алмай Дарсан әтирапынан көшип кеткен қара бөриклилер еди. Мынаў Женд болса сол Сельджук огиз қаўымларының ұатаны, булар не ғып көшип келе ғойды екен?— деп ойлады.

— Аўыл-елде тынышлық жоқ қой... деди Беруний, бираздан соң, менде сол сапырыспада усы жорам менен Иранға өтип кеткен едим. Хизир тынышыған шығар деп қайтып киятырман. Өзлериңиз қаяқтан киятырсыз?

— Бизлер сол Дарсаннан көшип кеткенлердин балларымыз. Огуз ағайинлердин топалаңынан ата-бабаларымыз көшип кетип бармаған жери жоқ. Бир бөлеги сол росларда жүрсе керек—деди ол қолы менен күн батыс тәрепті көрсетип, — Бизлер Сығнақ Ата менен Отгар тәрептән келдик. Огуз ағайинлер ел болайық деп қоймады. Ата-бабаның киндик қаны тамған жер болғансоң қыймадық.

— Жүдә жақсы, қонысыңыз жайлы болсын енди қонақ асыңызға ўақтыңызды, айтсаңыз, —деди Беруний.

— Жоқ, рахмет, бизлер қайтамыз, Клепат бизин халық пенен саўда қылмаспа екен?—деди Бөри.

— Билмедим—деди де, Бөриниң сөзин Клепатқа түсиндирди.

Клепат кәрүанда саўда қылатуғын маллардын турин айтты да, „шешип жүретуғын жер емес қой, Жендке барсақта бир гәп еди. Бул жерде қандай саўда болыуы мүмкин. Саўда қылғысы келсе ертең Жендке барсын, солайынша түсиндир“, дегендейди айтты.

— Бөри буйыртпа мал, бул сапары басқа мал алмадық деп отыр,—деп түсиндирди Беруний маллардын турин тусин айтып берип.

— Мәйли, бизлерге керек маллар жоқ қусайды, керек адам Жендке бара берсин деп айтсақ болады ғой онда, Рухсат берсеңиз турдық, жолларыңыз болсын!—деди Бөри. Дарсанда бизиң ағайинлер бар дедиңиз бе?

— Бар усаған еди. Мен Дарсанның базарында буннан еки жыл бурын көрген едим. Мынаў аласатта енди ол ағайинлердин не аўхалының кешип атырғанын билмедим— деди Беруний.

¹ Мавераннахр—еки дәрәя (Аму хәм Сыр) аралығындағы мәмлекет деген сөз.

Бөри қасын бір көтерип қойды да:

— Енди қайтасызба, ямаса...? — деп сорады Берунийден.

— Жағдай биледи жас үлкен, егер қайта қойсам ше?

— Ағайинлерден хабар ала қайтсаңыз деп едим — деди Бөри.

— Ал егер мен кәлмеген жағдайда ондағы ағайинлеринизге, сизлерди келип қонып атыр деп хабар берсемши?

Бул Бөриге оғада унап кетти.

— Мейли, бизлерде бир барып қайтармыз, соныда айтып қойың. Бул ақылыңыз таптырмайтуғын ақыл болды. Хош Мухаммеджан, жолыңыз болсын, аман барын, — деди Бөри кетип баратырып.

Клепат мұдамы адамлар менен сөйлесіуге тил тапқыш Берунийдің әкесин көргендей әжик-гүжик бола қалғанына аңтаңы шығып атыр еді. Орынларына отырып алғаннан сон:

— Қарын бөлең болып шыққан жоқ па? — деди дәл-кеклесип Берунийге.

— Хә. „жыллы-жыллы сөйлесен, жылан иннен шығады, қатты-қатты сөйлесен мусырман диннен шығады“ деген ғой, ағайинимиз екен.

Кәрұан Дарсанға да келди. Еки жыллықтағы Дарсан емес, қаңырап қалған есабы. Шамасы Абу—Л Хасан Алидің Үргенчке айдап әкеткенлеринен қашып-пушып қалғандары ғана қаланың сәл пүтінлеу қалған жайларында оңысық етип атырған көринеді. Кердер бұрынғыдайда бетер жартыланған, суудың ағысының да бұрынғы пәти жоқ. Қала жауын тынғандай тым-тырыс. Көшелеріндегі дүкенлардың бәри дерлік өртенген, дийуаллары тандырдай қызарып тур. Хәр қыйлы устахана затлары аяқ астында жайрап зәң басып жатыр. Жау қолына илингеннен қалған бул затлар дәслеп отқа ерип, соң қара жауының астында қалып әлле қашан истен шыққан. Қала дәрүазасының еки гүмбезинің үстінде еки байыұлы налыш етип отыр. Бир-еки хәкке бұрында сонда көрмеген, тек еки жылдан берли таныс болған, бул жабайы бирәдерине топылады келип.

Бұрынғы жап-жасыл майса егис далаларында тек анда-санда бир еки қыйтақ аттың төбелін дей тары, жууери атызлары көринеді. Қалаға киретуғын арба

жолларды әлле қашан шөп басып кеткен. Бұрынғы гүл мыйықлы арбалардың изи тууе жортқан аңнында изи көринбейди. Жемленип турған мәс атлардың шығарлық-шығарлықтағы соқпақты ойып кеткен туяқларының изи биротала өшип кетиу алдында тур. Буннан еки жыл бұрын лепирин ағып турған жаплар әллеқашан ақ ба-тыл болып қалған. Ойдық-ойлық тартпаларында қалған сасық сууларда сүйри шыбынлар гаулайды. Жол бойындағы шығырлардың маслығының бақанлары қыйсайып гәсиниң керизлери опырылып атыр. Қойымгершиликлерге апаратуғын соқпақта сүлдерин жоғалтқан. Гөне там дәрүазаларының қуламай турған жақлауларында еле таңбалар қыйсайысып тур. Олар өз ийелери менен хошласқалы хешкимди де көрмеген, басқақларда әлле қашан бул соқпақларды умытқан.

Бул көринис Берунийдинде, Құндызханның да жүрегін сууытып жиберди. „Бул қарап болған елдің несине қайтып киятырмыз“ дегендей бири-бирине қарасып қояды да хәр ким өзинше ойға шүмеди. Ал Клепат оларды „табалағандай болып қаламанба“ деп күндегі шертетуғын сазында шертнеди. Тек ишинен Беруний менен Құндызханды, хәммесинен бетер Райханды аяп киятыр.

— Ох, суп-сулыу ғана Райхан. Сени тууғанда анаң менен атаң пақыр қандай бахтияр еди. Қанша қууаныш хәм сүйиниш пенен күткен еди. Егер Кят бахытсызлыққа ушырамағанда сеннен бахытлы сеннен бахтияр, сеннен билимли, сеннен дана шығыста ким болар еди. Сен жигит болып жетилгенде әкең қусап билимли болып жетисиу несип болғанда дүнья әлемдегі қызлардың жете алмас әрманы, айтағуғын қосығының түйири, шертетуғын сазының мәниси, кеулиниң йошы, көзиниң оты болар едің. Сениң бахтыңның бундай болыуына ким себепкер? Сен гөдек олардың хешқайсына да түсинбейсең. Сен бахытта тилемейсең, бахытсыз болыуды да күтпейсең. Сениң бахтың сол өзиң емип отырған анаңның етегинде. Сен өзиниң бахтыңа кес болған айыпкерди де излемейсең. Атаң пақырдың сол сениң бахтыңды кескен ата душпаныңды өлим аузынан алып қалып, сол жақсылығы үшін өз ұатанынан, ауа, өзи-

¹ Басқақ— усы таңбаларға ылайық алым-салық, жыйнаушы адамлар.

нин ҳам сениң киндик қаның тамған жерден, баспана табаман деп баратырғанында түсинбейсең. Ол жауыз сениң атаңның қолынан тәуір болғаннан кейін сени атаңнан айырыуы мүмкін екенлигинде есиңе келтире алмайсаң. Сениң кеулин бәрқулла көтериңки, бәрқулла талұас урады. Сен ең бахытсыз туылған бала болсаңда, ең бахтияр баласаң. Сениң атаңның бахтының өзи менен ақ сениң атың адамзаттың есинен шықпайтуғын адамның атына айналады. Мүмкін Сен бахытлы боларсаң, қарап болған Хорезмнің бахтын өзине қайтарыу бир сениң қолына қарап қалар. Сен оны ислерсенде. Хорезмге үйір болған бул байыұлылар отырыуға гөне там таппай қанаты талып жығылар. Елиңнің бағ-бақшасы қайтадан гүл шешек атар. Хош ҳауаз булбуллер өз ләззетин усы бағлардан табар... Өйткени сениң ҳақ кеулиң ҳеш уақытта жаманлық тилемейди.

Клепат кәрұан басы өз пилин тоқтағты да Райханды өз қасына шақырды.

— Райхан, кел, мынаны көрдің бе?— деди әдетте-ғише нағышлы жылтырақ ширени гижиңлетип.

Беруний өзи отырған пилди қапталына тақады. Клепат Райханды өз қасына алып оған қолындағы ширесин берди. Алдына алып отырып Клепат Райханды ойнатып өзиниң балаларын ядлар, гә Райханның шырылдап жерге түскеннен берли келиспеген бахтын ойлап, бундай жақсы адамларғада тәғдирдің қырын қарай беретуғынлығына күйинер еди... Егер Хорезмде тұрыу қыйын болса Ҳиндстанға ақ әкетер едим. Қундызхан бизиң үйде болар еди. Мүмкин Берунийде барар еди. Мүмкинбе? Мүмкин. Ал Ҳиндстанның тәғдириниң не болатуғынын ким биледи? Клепат пикиринен қайтты. Мейли азаплы болса да, ҳәр ким өз елинде өнип-өсин, деди ишинен.

Сиях—Кухтен (Қара таудан) өткеннен кейін кәрұан арқадағы тау жолына қарай бурылды. Талай жүрип үйренисип қалған пил, қәдимги Кят жолына қарап мойын таулық ете берди. Жоқарыдан келетуғын кәрұанлардың әллеқашан Кят жолын гөнәртип Гүлстүнге бурып салғанын пил қайдан билсин. Ал Кяттың атақлы кәрұанының тоқтағанына еки жыл болып қалды. Ол кәрұан енди Мамун Ибн Мухаммедтин жүгин тасыйды.

Алты жети Фарсаң қалғанына қарамастан Гүлстүн қаланың төбеси көринеди. Оның этирапындағы қала-

лардың барлығы қарабаханаға айналған. Қарабахана ортасында дала арыуы Гүлстүнды сағынми киятырған Мухаммедке бурынғыданда бетер шырайлы көринер еди. Оның душпан ләшкәрлериниң аты басқылап ұайран болған бағ-бақшалары жаңадан нарт шығара баслаған.

Кәрұан күн бағардан сәл алдын қалаға кирди. Қашаннан көзи сарғайып күтип, жол қарап жүрген Хасан бала-шағасы менен дәрұазаға жууырысты...

ТЕЛЕСКОПТЫ ӨГИЗ АРБАҒА ЖҮКЛЕП...

„Мен Әбу—Л—Вафа —Мухаммед Ибн Мухаммед әл-Бузджаний менен айдың тугылыуын биргелесип бақлауға уәделестим. Бул уақытта ол Бағдатта, ал мен Хорезмнің бас қаласында (Кятте) едим. 997 жылғы айдың тугылыуын бизлер бирге бақладық“.

(әл-Беруний).

Бүгин Хорезм аспанында асықтай гидирит жоқ. Аспан ашық, күн қәдимгисиндей жерди-көкти қыздырып тур. Гәўхарада быыл ерте тасып, суу нәупир болды. „Жери байдың ели бай“ дегендей ертеден басланған бәхәрден Гүлстунлылардың кеули шараққас болып, еккен егислериниң алды писиуге бейимленген еди. Орып алынған арпа қырманларының бири түйекленип, бири тазаланып дийханның кеуили тоқ еди.

Клепат ненен Беруний Гүлстунға жамбылшаның жаңа алды писип жаңалық еткен күнлері келди.

Егин-тегиннен кеули тоқ болғаны менен Гүлстунлылардың Клепат пенен сауда қылатуғын ақшасы жоқ еди. Өйткени, еле пул тикленген жоқ. Сонлықтан оның көп турыуының қажети болмай Беруний менен хошласып Ҳиндстанға қарай жол тартты.

— Ертеңнен арғы күни қай жерде боласаң?— деди Беруний хошласарда.

— Маш¹тан өтип қонарман, не гәп?

— Ертеңнен арғы күни ай тугылады, азмаз бораны болсада менен көрме. Бирақ қорықпа, онша күшли болмас, деген менен сақ бол, — деди әсте ақырынлық пенен Беруний.

¹ Маш—қазирги Төрткүль районының соққылы луз көни этирапындағы Орта әсирлик қорған.

— Хош,—деди Берунийди кушақлап бауырына қаты-қатты басып Клепат,—қайда екенінди сол Рейге, Хасанға жазып тур.

— Әлбетте, Хиндстанға, сағанда жазыуым итимал хош бол, жолың болсын,—деди Беруний.

— Хош, Хасан, Құндызхан... Райхан кел бери бир сүйейин...

Клепат жүріп кетті. Үйренісіп қалған Чандра менен Крашма сәл иркиліп қалды. Хошласып болып кәр-уанның изинен жууырысып кетті. Клепат көз жетерге шекем қолын былғап хошласып баратыр. Берунийде, Құндызханда оған қол былғайды. Атасы менен анасына жарысып Райханда өзине түрлі-түрлі нәрселерди сыйлық қылып үйретіп таслаған Клепат атасына қолын былғайды. Түйе үстіндегілерде Беруний менен хошласып бир нәрселерди айтып дауыслайды.—Сау болыңлар. Райхан үлкен жигит болсын... Кейінгі түйеде баратырған күлкіші кәр-уаншыға „мени әкет“ дегендей Райхан да талпынып қояды.

— Қандай жигит, алдымыздағы еки жүз түйенін сырын билмеймиз, ал бул аспан әлемінде не болажағын болжап отырады,—деди Клепат өз өзіннен ойланyp.

Булар кәр-уанның қарасы көрінбей кеткенше изинен қарап турды... Үйіне қайтқаннан кейін Хасанға:

— Көлік тап, екеуіміз Кятке кетеміз, мынау затларды ешегің тарта алама?—деди Беруний, телескопты шешіп көріп атырып. Хасан бурынлы—соңлы көрмеген затына үңилип көріп оның аниер мыниери¹ услап көрді. Бірақ достының гилең сондай затлар менен шуғылланатуғынлығынан хабары болғанлықтан, буныда қәдімгі Кятти жау қамар жылғы өзіннің арбаға тиіен әкелген армилласы усаған бир заты да деп ойлады.

— Ат арба, ямаса өгіз арба табалсаң жақсы болар еди, ертең ай тutyлады дегенімди есипедің бе?—деди, телескопты әбден сығалап көріп атырып...

— Қалай, ай тutyлады дейсең бе?—деп таңланды Хасан.

— Ая, көп дабара қылма, ертең түс ағанда саған қалайынша тutyлатуғынлығын көрсетемен, хәзир көлік тап. Болмаса өгіз арба менен-ақ кетеміз.

„Бәри де бәржай болады“, дерін деседі, баяғы кәрін еле қоймапты ғой. Қара басы менен ғай болып жүріп, еле сол...

„Ай менен жұлдызға үңилиуін қоймапты—дәл Аспан әлемі, мысалы тап шопанның бағып жүрген қойындай мәлім, Анау жұлдыз анандай болды, мынау жұлдыз мынандай болды. Пәлен жұлдыздың жасы пәленде, Ай ямаса Шолпан быйыл жерге пәлен айдың ишінде пәлендей жақынласып келеді. Ендиги жыл оғанда ыссы болады, егінлерди ыссы урып кетиуі мүмкін, дәр-я быйыл суусызлау болады, жап-салмаларды қазыңқырау керек, быйыл суу тасқыны қәуіп-ли болады, қайшы шабыу керек, ямаса пәлен жердегі пәленше деххани¹ хожалықтары ушын жүдә қәуіп. Буның гәһи гилең усындайдан келе береді. Әйтеуір адамзатқа келетуғын пайда әделдің бәрін билип баратыр. Мине, пүткіл Гүлүстуннің ямаса Кяттың сонша билгилері билсе, билсе болмайма, жап-жас болсада, ертең ай тutyлады деди де қойды. Тап айды бир алдына салып дөңгелетіп айдап жүргендей, оның туглатуғынын, қәйтп биледи екен. Өзің билмейсең бе, билгеннің айтқанын қыла бер“—депте қояды ишинен. „шаппаттай қарашаның айтқанын қылып шах болып не қыламай“ деп өжетленген Әбу Абдаллах не болды. „Гәу-хараң сууын бөлшеклей керек. Халықты қарап қылу итималы бар“—деди, оны қылмады. Ақыр соңында биржыл егінсиз-тегінсиз қалды. „Ал—Фирди¹ Қырық-қызға көшир-у керек“—деди, оны қылмады. Оны Жайхун кемиріп жеди. „Қатыныңа ем қылайық, тууатуғын болады“—деди, тыңламады, қайта қудайды не қылсаң деп басына беле салды. Ақыры қатынының етегі қанамастан. Әбу Әли Хасанның қутырған ләшкербасыларының хәзіне ғана жарап кетті. „Әбу Әли жауызды қамудан босату керек“—деди, тыңламады. Ол Әбу Әли ақыр соңында пүткіл Хорезмнің басына жетті. Өзі хаслында хор болатуғын харами еди, ол хор болса атамның аржағына еди, пүткіл Хорезмди ұайран қылды, халықты қырды. Харами харамилығын қылды. Пүткіл әлемге даңқы жеткен Хорезм халқының атасы баласына, баласы атасына зар болды. Беруний пақыр билгилерінен таяқ жеп, қайта жау келердің алдында Әбу Аб-

¹ Деххан—Орта әсірге шекемгі хәм Орта әсірлік аристократиялық хожалық. дех—ауыл, дех-хан, ауыл-ханы, хожасы деген мәнін аңлатқан.

¹ Ал—фир—Кят, бирде Ал—Фир бирде Ал—Фил аты менен де жүритіліп, соң Кят болып кеткен.

даллахтың көзіне бәледей көрінді. Сарайдағы бийорын қарыжлар биреудің еліне барып урысып атырған, Хорезмге зыяннан басқа пайдасы жоқ ләшкерлерге сарп етилип атырған қазанның қәрежети үстінде болған жәнжел, айналып келип бір ийяге шөккен еді. Сарай хызметкерлеріне бәне тауып айта алмаған шах бәри усы Әбу Насыр менен Берунийдің билгишлигинен болып жүр деп тапты. Бірақ үзирлердің қоршалағанынан айынып хеш илаж ете алмады. Өзінің басына ис түсіп турғанда, әлбетте Берунийдің басын жеуі мүмкін еді. Оны сезген Әбу Насыр Хасан үзирлердің жәрдемі менен Берунийди қаладан шығарып жиберіуге рухсатын алып берді. Әх, гөринде тик турғыр Абдаллах! Берунийдің айтқанын қылғанында хор болып намыссыз өлім менен Мамунның қолынан өлерме едің, халық қырыларма еді. Хорезм Хорезм болып турар еді. Сен сол шахлығыңда; бір ағайынның басынды алып тасламаса, шах болып отыра берер едің. „түйедей бойың болған менен түймедей ойың болмады“. Ең құрмаса сенде өзіңнің жары жасындағы баланың ақылы болмады ғой..

Арқанлап қойған өгізін әкелемен дегенше Хасанның ойына нелер кирип шықпады. Барлығы, барлығы, буннан екі жыл бурынғы көргенлерінің барлығы көз алдына елеследі. Ол жетелеп киятырған Өгізінің маңлайынан бір сыйпап қойды.

Жолда баратырып хәр қайсысы өзінің „қазанына қайнап“, көп жерге шекем бир-бирине үндеспестен қалғанда мине усы хәр кимнің өз қыялы менен бәнт болыуынан еді. Бир биреуге тил қағпай отырыу қолайсыз болғанлықтан жағдайды өзгерту мақсетінде:

— Хасан,—деди Мухаммед.—Сен калай ойлайсан, Құндызхан, сенде қулақ сал. Мамунды емлеу қандай нәтиже берер екен? „Ата душпанын емледі“ деп жұрт жек көрмеспе екен? Ал, емледік дейік, сонда шах шалғай жауып паналата қояр ма екен?

—Қайдан билейін, бул ийтлерге жақсылық қылып, жақсылығыңа жақсылық қайтарған жери болды ма екен сирә! Өзің де билесең Әбу Абдаллаққа жақсылықтан басқаны рауа көрмедің... Изи не болды. Сонша жерден шақырық пенен келгеннен соң емлемесең және болмаса... Өзің бил достым,—деди Хасан досты,—мениң усы нәрсеге онша ақылым жетіспейді.

Құндызханға ұсынған басқа не десін. Олда жигит ағасының айтқанын айтты. Бірақ зийрек келиншек зийреклигин етип, Әбу Насыр дамолланың хожалығында өскенлігін қылды.

— Құдай әмірдің кеуліне жақсылық салса, сала ғояр. Хорезмде қал деп өтінші етер. Қалыу-қалмау өзіңізге, қалаберсе, сол сарайдағы жағдайға байланыс-лы шығар,—деди ойлы пишинде,—Ол жағдайларға, әлбетте, өзіңізден жақсы түсінетугын Хасан ағамда жоқ, менде жоқ. Жағдайға қарап көрерсіз. Жүдә кеуіліңіз ысымаса бир-еки жыл бас паналап тұрасыз-да. Қолдан келетугын не илаж бар. Кабус Ибн Башим-гирдин мирәтине, үәденизде бар емес пе?

Беруний Құндызханнан бул жууапты күткен жоқ еді. „Турмыстан үйренбегенді устазда оқыта алмас“ деген усы; „Өскен босағасына қараң, берген жууабына қараң. Ешейін емессең—ау!“ деп қойды ишинен. Соң Хасан менен Құндызханға:

— Екеуіңізде дуппа дурыс айтасыз. Құндызхан кеулімдегін айтты. Сирә солайынша болар. Деген менен ядыңызда болсын... Сақлықта қорлық жоқ деген..

Өгіз арбаны Кяттың тап баяғы өзі шығып кеткен дәруазасынан киргизіп тоқтатты. Тым тырыс. Күн батыуға бейімленді. Көргенше асығып, кеулі қалласлап киятырған Құндызхан мына қарабахананы көріп, жылап жибере жазлады. Усындай боларын „жау шапты“ дегеннен ақ билген Беруний болса сирә таңланған жоқ. Қала ортасындағы шах сарайының отқа күйіп, тандырдай қызарған гүмбезінің үстіндегі қусты көріп байыұлы деген тек Дарсанға келді ме десем, буған да келген екен ғой. Лийкин, Дарсандағы қарабахана мынаған қарағанда саулатлы деп қойды ишинен. Айналаның тынышлығын Жайхунның қала тырнағына урып турған дегишінің шууылдысы менен әлде қашан ортада қалып қойсада, еле жығылып үлгермеген жалғыз гүмбездің үстіндегі байыұлының ашшы дауысы бузып тур. Анда-санда асты геуленген жардың дәрйяға тас-ланған гүрсилдиси еситиледи.

— Хорезм мәмлекетінің барлық бийноқиясы умытылып кетеди. Келешек урпақларымызға бул туұралы бир нәрсе қалдырмағанымызға, әлбетте налынады. Олар ушын бирер нәрселер жазып қалдырмасақ болмас. Хо-

резм... Хорезм . Хорезм—деди қайта-қайта басын шайқап Беруний.

Тандырдай қызарған дийуалларды көзден өткерип жүріп;

— Хасан, мынау жерде емеспе?—деди бир дүмбектің қаында лаппа тоқтап.

— Усы жерде. Қыйын болған екен, қала дийуалы басып қалыпты.

Хасан басын шайқап турды да;

— Аға, тап усы жерде—деди. Соң жерден ақшыл көк мрамор тасының сынығын алдыда, арбадағы алашаның шетине сүртіп оны шаңынан тазартып көрди, —Мине, мынау устахананың мраморы.

Бұл жерде барлық патша сарайы қурылыстарын безейтуғын мрамор таслары жонылар еді. Оның күншығар жағында шойыншылардың ал, оң жағында шыныдыс, тағы-тағы сол қусаған хәр қыйлы бұйымдарға нағыс ойыушылардың дүкенлары болар еді. Бұлардың барлығы кәрұан сарайдың кирер дәруазасының оң қапталында.

Пайдасы не, Бұт соғыушылардың тас қыйқымын таслайтуғын шуқырдың үстінде жатқан гүнгирени қазыу екі адамның қолынан келетуғын жұмыс емес.

Әри көріп, бери көріп Хасан „қазайық“ —деди. Беруний жүрек еге алмай көп қарап турды. Ахыры изей геўлеп жеген тәрәпинен үңгіп көріуге келісті. Соншама топырақ шығарғаны менен жаңа ғана бел шығылым тасқа тық еткен ұақытта күн батып, ымырт жабыла баслады.

— Құндызхан кешки ауқатты таярла, —деп дауыслады Беруний,—бізлер азмаз ислеп көрейік...

Бұл ұақта, Құндызхан дәстүрханға ауқатты жақты барында қойыу ушын баяғы өзіннің ойнап-өскен қала майданынан ананы-мынаны шөплеп жүр еді. Ол етегін бир-еки толтырып әкелген шөпшекті үйди де, өзи менен әкелген ишип-жейтуғын зағлары ораған дәстүрханларды ортаға қойды... Соң жайхуннан толтырып алған дүмшесін үйиули шөпшектің ортасына қойды.

— Әжеға, мынаны жағып жибересіз бе?—дәди ағасының бешпентине қарап.

Асан қалтасынан от сақлағышын алып берди де, өз жұмысы менен бола берди. Құндызхан отты тутандырып жиберди...

Қанша тырысқаны менен Беруний. Хасан жұмысты ертенге қалдырды. Лолылардай от басында ауқатланып алды. Уйықлаған уйықлады, уйықламаған мүлгиди. Хеш-кимнің де уйқысы пүтин болмады. Еки жыллықта жапжасыл бағларында тауыслар таранған қала, сондай қорқынышлы, сондай хұрейли еді. Байыулылар тап тас төбеңнен қыйқыұласып ушады. Беруний түни менен тынышлық таппады.

Телескопта қурыулы еді. Құм саатына қайта-қайта қарап қойды. Биресе телескопқа үңілди. Және орнына келип қыйсайды. Ай күндегисиненде жақтыланып түсликте тур еді... Айда қыймылын тезлетпеди. Берунийде оның бетине телмириуден жалықпады.

Таң атар атпастан Хасан менен Беруний және геўлеуге киристи.

Сәскеден кейін ақ, Хасанның бир өзине қалдырып, өзи телескоптың айналасында бәнт болды. Қайта қайта тексерип көріп, гә құм саатына, гә күн саатына қарап қойып ұақыт жақынлаған сайын шабатутғын аттай болып турды. Барлық қәлем қағазларын қайымлап әлле қашан Рейде таярлаған ай орбитасының бир неше варианттағы сызылмасын жайып таярлап қойды.

— Мухаммед! Зағларың табылды!..

Тез бармаса тап биреу әкетип қалатуғындай Мухаммед Хасанның қасына жууырды.

Достының кеўлин алғанына Хасанның да кеўли толып қалды. Ол маңлай терин жеңи менен бир сүртти де, қәдимги Құндызханның қасындағы төсекке отырды. Соң телескоптың трупкасына бир қарады, Ай қанша жақынласып кеткен деп ойлады. Соң телескоптан көзин алып, ай тәрәпке әпиұайы көзи менен қарап қойды. Биресе телескоп пенен, бир есе телескопсыз айға қаралы Берунийдің таярлап қойған қағазларынада қарап қойды.

— Өзиң бир әжайып жигитсең-ау! Бетиннің терин өзим бир сүртіп қойың! —деди де аппақ орамал менен Хасанның шаң былғасып, қарағожалақ болған жүзин сыпырып жиберди. Тап бир өзіннің алтын сандығы табылғандай Құндызханда ушып-ушып қуўанады.

Беруний өзи ораған паласының ширип, услаўға келмей бирақ еле оның ишиндеги ызғардан сақлайтуғын орауынан ызғардың өтип үлгермегенине қуўанды. Бұл сапары да глобустың хәм армилла менен алидаттың

аман сақланыуына өзіннің пухталығы хәм барлық нәрсенің соңын ойламай ислемейтуғынлығы себеп болған еди. Сонша қыяметтің Кят босағасына дөнип қалғанына қарамастан устахананың қалдықларының арасын бирден бир пухта, қолайлы хәм ызғар өткермейтуғын, әри, қаланы өрт ала қойған жағдайда да „зәлелсиз жер“ деп бирден ойлап, усы жерге көмген еди. Ойлағанындай ақ глобусқа да, армиллаға да еле ызғар жоламақ түүе, оның екінши қатламына да өтип жалшыған жоқ еди.

Саат белгиленген уақытты көрсетти. Айдың күтилген тутылыу процесси басланды.

— Хасан, айдан не көриўге болады? — деп сорады телескоптан көзин алмастан Беруний. — Мә, қара, — деди Хасанға орнын берип.

Хасан ай тутылғанын ямаса күн тутылыуын былайынша жай көзи менен көрген болса да, телескоп дегенди еситипте, көрипте тұрғаны тек Беруний келгели. Үңилип қарады. Айдың жартысына шамаласын қаппап тұрған қара нәрсе аттан-анық көринеди. „Не себеп олай? Қара нәрсе не екен? Қара жерден напақа тауып жеп жүрген Хасан пақыр оны қайдан билсин. „Елден аспаный зәмийинди алақанына салып жүргени мынаў. Пәлен қала менен пәлен қаланың арасы пәлен фарсан, пәлен уақытта жауын, даўыл, пәлен уақытта ай тутылады, күн тутылады. Әйтеўир бойы өспей, буўыны қатпай-ақ Хорезм дийханларының бахты болды. Мына шашлар ағараман дегенше билмегени қаларма екен? Өзинен үлкен илимпазлар жүгинип, Мамун шахта мәзи шақыртпаса керек“, деп ойлап қойды. Хасанда, Қундызханда телескоптан тамаша ушын қарады.

Беруний бүгин Рейдин ямаса Кяттың моншасынан шыққандай бойы женилленип, кеуили тасып, барлық қайғы-ғамын умытып кетти. Қыялында Бардаттағы Әл-Бузджаний менен сөйлесип атырғандай өзинен-өзи масайрап соңғы еки жылдың ишинде дәслепки ирет бир мыйық тартты.

ТӘМЕ...

Жүз ирет сынасаңда сынамасанда,
Қасқыр ашна болмас мың сынасаңда:
(Насыр Хысрау)

Мамун Әмирдің кәрўанын қайтарып жибергенинің мәнисиде мине усы еди. Кятке келгендеги еки мақсетин иске асырғаннан кейинги мүшкили Үргенчке асықты. Емлеў керек. Кимди? Мине, қәнийгеликтің усындай да бир тәрепни бар. Пайты келгенде емлеген адамың қәдириңди биледи, даңқыңды көкке жаяды. Ал мынаў „ел болмайтуғын өшпенли душпанды“ емлеўден қандай мәнипәәг табыў мүмкин? Жақсылықтан төре жаманлық күтиў нағырақ. Деген менен Ибн Сина барғой, оған берген ўәде барғой. Мүмкин бир нәрселерди ойлаған, мениң усы жерде қалыўымның бир ғамын жеген шығар...”

Ўәдели күнлер жақынлап қалды. Бул сапары ол Хасанды да қалдырғысы келмеді. Өйткени Берунийдің өзи, Үргеншке жақынласқаннан кейин көширип апарылған Кяглилердің биреўиниң үйинде қалып Хасан әсте ақырын қаладан хабар алыўы, Кяттиң илимпазларынан кимнің бар екенлигин бақлаўы тийис еди. Егер тири болса, Әбу Насыр дамолланы пинханы түрде көрип жайи-жағдайды түсиндирип, қалаға кире бериў мүмкин бе, ямаса басқаша қандай қылыў мүмкин екенлигин билеп қайтыўы тийис еди. Мүмкиншилинше Ибн Синаны көрип оған хат арқалы өзиниң келгенлигин билдириў хәм оның бул туўралы пикирин және ашығырақ түсиниў, егер бул шақырық қәдичги патшалардың әдегине айналып қалған, гейпара адамларды өз аяғы менен ақ әкелип дузаққа түсириў мақсетинде исленген болып, хат Ибн Синаның атынан мәжбүрий жазылған болса, Мухаммед усы жерден ақ тым-тырыс Рейге қайта бериўи керек еди. Мине, Гүлүстунға келгеннен кейин ақ, „мен келдим“ деп биреўди жиберип алыў мүмкин болса да, келгенлигин даба ра қылмағанының бир себеби де усы еди. Екиншиден, өзиниң жағдайы өзине мәлим адам, оның үстине уллы Үргенч әмирине мойынсынбаған Гүлүстун қаласы менен қандай да қатнасының бар екенлигин билдирмеўи тийис еди. Сонлықтан Гүлүстунге келгенин Хасанда

лабара қылдырмады. Өйткені, егер өзінің келгени Гүлүстүнлыларға дабара бола қойған жағдайда, Беруний өзін тумлы-тустан кәуіп астына ийтермедеген болар еді. Біріншіден, Гүлүстүнның ярым шахы, бұрынғы пүткіл Хорезмнің шахы Әбу Абдаллах, тәрелінен қойылған Әбу Абдаллахтың туысқан жийені, асыранды қызы Гүлүннің күйеуі. Ол бұрынғы Африг медресесінде Беруний менен бір оқыған, бірақ оқыды келістире алмай, сол жылы ақ Гүлүстүнге қала хәкими қылып жиберілген. Абдулла Ибн Шер дайысы Әбу Абдаллахтың көзінің тирисінде ақ пүткіл Хорезмге Шахлық қылыудан тәмеленіп дайысы Әбу Абдуллахқа өшпенділеу еді. Гүлүстүнге келіуін Абдулла Ибн Шердің билиуі де жақсы емес деп ойлады Беруний. Ариазұлы кәрүанда келместен, Гүлүстүн үстіннен келгенін Мамуншахтың сезе ғойыуы да жақсы болмас еді. Сонлықтан егер Үргенч эмири сорап қойған жағдайда да өзін „Хаджи Тарханнан ямаса Рейден қайтқан кәрүан менен келип Дарсанда түсіп қалдым..." дей қойғаны мақсетке мууапық еді.

Гүлүстуннан шықпастан бұрын-ақ Беруний Хасанға беріп жиберетуғын екі хатты да таярлап қойды. Ол Ибн Синаға жазған хатында жүдә құпиялық пенен төмендегилерді жазды. „Хұрметли Захаб Ибн Ситара! Мен келдим. Келіуімнің тийкаргы себебін, мәнісін хәм мазмұнын Сеннен деп билемен. Әлбетте, бұл хәрекетлерің ушын миннегдар болып қалатұғынлығымды билдиремен. Мениң қасыма келемен деп хәрекетленіп жүрме... „Сақлықта хорлық жоқ" деген ғой. Сол жерге, егер әрқайын бара беріу мүмкін болса, барғаннан кейін көрисерміз. Жөн-жосағын усы адамнан билдиргейсең. Бірақ, улыма „мен Хаджи Тарханнан киятырған Баласағұн кәрүанына миніп, Дарсаннан түсіп қалдым". Буны умытпау шәрт". Өзіңнің Хиджраның. Буны жулдызыма билдиргейсең".

Хасан, Ибн Синаникине барып қайыр сорады. Берунийдің түсіндіріуін бойынша сыртқа шыққан адамға:

— Дамолла, қайда, көзім көрмей атыр, — дейді көзің көрсетіп.

— Үйде жоқ, — деди шырайлы бір келиншек Хасанға тигиле қарап, — Ол үйде кесел қарамайды ғой.

Хасан бұл нашардың сарай тәрелінен қойылған адам емес, ал Ибн Синаның өз адамы екенін абайлады.

Оның бахтына ма, досты Берунийдің бахтына ма, тап сол уақытта күні менен әмірдің қасында отыра-отыра зықы шығып, үйіне киятырған Ибн Синада есіктен кирип келді.

Хасан, әлбетте Ибн Синаны көріп билген емес. Сонлықтан ол бір шетирек шығып, келген аламға сәлемін берді де, сән-салтанатына қарап оны тап Ибн Синаның өзі болыуы тийіс деген ой менен дәрхал қолын жайып пәтия бере баслады.

— Өткен ата бабаларыңызға мениң атымнан хәм Хиджранымның атынан тийе берсин, берген қайырыңыз ийманыңыздың арқауы болсын. Өзіңе уллы мәртебе бахыт, Ситара апайға ұзақ өмір, бахыт берсин, әумийін, — деди бетін сыйлап.

Ибн Сина әуели бұл неткен дийуана деп таңланып қарасада, соң Берунийден келгенін билді де, үй хызметкеріне:

— Суу берің мынау дийуанаға, — деди Хасанға хәм үйге кир дегендей ым етип көзің қысты.

— Мен базар-ошарға шықпаған едім. Барып келсем қайтеді. Сіз шай ишип тұрың, дәстүрхан тайын. Енемде үйде жоқ, — деди „дийуанаға" суу беріп атырғанда хызметкер нашар.

Бундай хызметкерлер барлық сарай хызметкерлердің үйіне Мамун тәрелінен әлейі да қойылып, әмір усылар арқалы илимпазларды да „аулап" отырар еді. Хәр уақытта астыртын адамлары арқалы кимнің қандай хәрекеті бар екенлігін бақлап барар еді.

Ибн Синаға да тап керегі сол еді.

— Бар, бірақ кешегі айтқанларымды да ала қайт. Анау дийуананы шығарып жиберде, қапыларды идиіп кет. Азмаз көз илдирип алмасам, басым ауырып тұрыпты, — деди.

— Хусеин, ол пақыр көзім деп зарлап атыр, жәрдем қылың, соң өзіңіз илерсиз, енемде келип қалар, — деди келиншек.

Зухра хаслы Хорезмлі кулдың қызы еді. „дийуана" нында хорезмлик екенін сөйлегенінен-ақ сезіп қалды. „Бир парқы бар шығар, қара куптанда да дийуана қайыр сорамақ болыппа. Сөйлесежақ гәһи бар шығар. Сөйлессін", деп ойлап базар бәнесін тапқан еді. Болмаса „Қара куптанда базарлайман" деп сорамақ тууе базардан киятырғанында Синаға сездирмейтуғын еді.

— Мейли Зухра жан, Сениң гәпинди қайтармайын Болмаса ыңқ етиўге ҳалым қалмай, шайынада қарамас-тан уйықлайын деп келген едим, — деди Ибн Сина бир зымда болса оннан таса болыўды жақсы көретуғынлығын сездиргиси келмей.

— Жо-қ, мениң қайнатқан шайымба, ишесиз, иш-песениз мен сизден, биласиз бе... неталап қылатуғы-ғынымды—деди ойнақшыған қыз, — сөйтти де, шақ-пақтың отындай жылт етип жоқ болды.

Ибн Сина оны көп ўақытқа шекем көзи менен уза-тып салды да, өз-өзинен басын шайқап... „ҳей түрк-тиң шайтан қызы“... деди.

— Қәне, не гәп, исмиң ким?

— Хасан. Мени Сизге жиберди, мине, — деди хат-гы созып.

Сина асығыслық пенен оқып шықты да, бирден жанланып кетип:

— Хасан, Қундызханның ағасымысан? — деди. Сен қалай аман қалдың? Асығыс, жөн-жосақ сорасып бол-ғаннан кейин:

— Аўа, Қундызханда ҳәзир Гүлүстүнда, Беруний ҳәзир қаланың шетинде, — деди Хасан.

Сина және бир рет хатты дыққат пенен көзинен өткерип шықты.

— Әбу Насыр дамолла барма?

— Бар. Мениң атымнан Берунийге сәлем айт. Бәри түсиникли. Өзиң сол болып атырған жеринде бола бер. Соң бир келип кетерсең... Жоқ, ондай болмасын хабар өзимнен болады. Әстен, өзинди дабара қылма. Беруний әрқайын келе берсин. Бәри де келисилген. Хеш қәуип етпесин. Ертеге сарайда, әмирдин қасында күтемен Әбу Насыр дамоллада сол жерде болады. Ҳәзир қайта бер, — деп Хасанды қайтарды.

Хасан қайтып кетти.

Ертеңине Беруний әмир сарайына қарай жүрип кет-ти. Енди ол буққышлап ямаса Үргенчке отын әкелә-тырған отыншы мүсетинде емес; пүткил Үргенч тәуип-лери емлей алмаған әмирди емлеу ушын арнап алды-рылған тәуип усап, Көкиреги көтериңки, ҳақыйқат сарай адамларының кийиминде, ақ үйли етилген кят-лилердин аўылының үстинен жүрип өтті. Сондада ол ҳәр бир Хорезмлиннің қақырасы ямаса жер төлесине

кирип, олар менен қушақласып көриснўге жай-жағдай сорасыўға таяр еди.

Ҳәр бир қақыра, ҳәр бир жер төледен шығып тур-ған моры оған сондай ысық, жүрегине сондай жақын. Бирақ бул сапары тап сондай мүмкиншиликке ийе емес еди. „Тамның да қулағы бар“ деген емеспе, әри бул „ақ үйлилер“ де бақлаўсыз емес қой. Бул жағдай Бе-рунийге аттан анық. Мине усы бир болмағыр жағдай оның үмитин кесип, ол бир үйге де бурылмады. Ҳәр бир үйден шығып турған түтингге көз асты менен ур-лап қарайды. Ол тап усы урлап қарағанының өзінде ўатанласларының ҳал-аўхалын билип баратырғандай. Есик алдында ҳадалдан тауығыда жоқ. Жаў шапқан елде не болсын. Анаў көпекте басын бир көтерип гүңк етип қойғаны болмаса үриўге ҳалы жоқ. Толы писип турған қазаны болғанда ол әлле қашан алып түскен болар еди...деп ойланды өз-өзинен.

Ал Хорезмли „ақ үйлилер“ өзлериниң аўылына бир өгиз арба отыны менен келген отыншысының ким еке-нин танымай оның изинен қарап қала берди. „Бир жу-мыс пенен келген әмирдин ҳәмелдары шығар“ деп ой-лаған гейбиреўлери ҳешкимге сездирместен „аўылы-мызға келгениңниң ақыры болсын“ деп изинен топырақ шашып қалды.

— Тегин келеме бул қузғынлар. Бир сумлықтың басы шығар, — дести биреўлери үйлерине кирип бара-тырып.

Бирақ бул пияда баратырған „Сарай хызметкери“ не ҳешкимде түсинбеди. Сарай әмелдарларының ат ой-нағып келгенинен жүректери суўылдасып қалған „ақ үйли“ пахырларға бул сырлы жумбақ көп күнлерден кейин шешилди.

Бес ўақлы намазынан кейин өз бала шағасының са-ламатлығынанда бурын әмириниң саламатлығын тилеп, жаңа тәуипти күте-күте, көзи сарғайған сарай хызмет-керлери дәрўазасына жақынласқан бул адамды көрип дәслеп үрпейисти. Ал жөн-жосақ сорасқаннан кейин, сүйиниши сораўға асығып тым-тырақайы шықты. Дәр-ўазаманлар дәрўазаны шаққанлық пенен ашты да, өз-лерин бир шетке алып:

— Келиң, хұрметли әл-Беруний, — қәдеминиз қай-ырлы болсын—дести өзлерин бир шетке алып шаққыдай ийилип: — Кириң мәрхәмат, кириң...

— Ассалаўмы алайкум, шақыртыўыңыз бойынша Рейден келип турған Әбу Райхан әл-Беруний, — деди сарай алдында шыдамсызлық пенен күтип турған, Ибн Синаға, өзін көз абаға таныстырып.

Ибн Синада, Әбу Насырда, Берунийге тап хәзир тарса қатса, айқасқан қушақларын ким ажырата алар екен? Хәттең үшеуі де илажсыз.

— Хош келипсиз, қәдеминиз қутлы болсын, тақсыр. Хызметинизге таярмыз — деди Сина менен Әбу Насыр дамолла басларын төмен ийип, Хәттең әлемге аты белгили Ибн Синаның бас ийгенин көріп турып, басқаларға не турыс, тап есиктиң еки жақ қапталындағы ай балтасы жарқылдаған сақшылардан, баслап бас үәзирге шекем оқ жайдай бүгилди. Бәлким әмир Мамун қәддин тиклей алғанында...

Ишке мирәт етилместен әуел от тайынлап қойылған еди. Уллы мийманға оттан атлап, сол оттан басланып тап төрги бөлмелерге шекемги төселип қойылған ақ паяндоз дан жүриў усынылды. Дәстүрди сындыратуғын пайт болмағаннан кейин, көз астынан Ибн Сина менен Әбу Насыр дамолланың кеуишлерин шешкенине қарап, геуишин шештиде, оттан атлап, сол жаңағы ақ паяндоздың үсти менен өзине усынылған бөлмеге кирди. Фанс пенен жақтыланып турған бөлме тап күн шууақтаңда жақты еди. Оның изинен Ибн Сина менен Әмирдің бас үәзирі Әбу Әлий Хасанда кирип келди. Бас үәзирге Ибн Сина бир қарап еди, „мирәтсиз келген усайман-аў“ деп гүманландыма, ғырра кейнине бурылып шығып кетиўге бейимлесе бергенде Сина:

— Хасан жан, келиң, мийманның қасына отырын, — деди.

Оғырыўы тийис болса да, өзине өзи даўрық таўып, — Мен, әпиў етесиз, хәзир... — деди де болмағыр бир нәрсени бәне қылып шығып кетти.

— Әлхамдулұлла абрай, абрайдан айырмағай, әўмийин! — деди Беруний саққа жүгинип. Көкке көтерилген саўсақларының ушына қараған көзи қәпелимде тас төбедеги фансқа түсип кетти.

— Әўмийин! Әўмийин! — дести отырғанлардың бәриде жайдың ишин жаңыратып. Берунийдің көзиниң фансқа түскенинен хабардар болып отырған Әбу Насыр дамоллада көз қыйығы менен „танып турыпсаң“ дегендей сол фансқа бир қарады.

Беруний Әбу Насыр дамолланың Кятгеги бөлмесин жақтартып туратуғын фансты таныған еди. Енди ол Мамун Ибн Мухаммедтиң сарайындағы мийманханасын жақтартып тур әл, Түсимпаз Ибн Синада, Әбу Насыр дамоллада әлле қашан түсинип „аўа да, хәр заманға бир заман“, дегендей басларын ийзеди. Усының менен олар қарап болған Кят, туўған-туўысқанлар ушын Мухаммедке үнсиз кеуил айтқандай болды. Соң бир бирине сағмиышлы көзлер жылтылдаса берди...

Әбу Әлий Хасанда кирип келип Берунийдің қапталында отырды.

Сина Берунийдің келиўин күтип, әмирди күнбе күн жарыўға таярлап, бул ушын хешқандай кесент беретуғын аўқат бергизбей, жарыўдан алдын берилиўге тийисли, жеңил-желпи аўқатларды бергизип күтиўде еди. Сонлықтан ол дәрхал:

— Бүгин демиңизди алын, әмиримиздің бир сааты бир жыл болып тур, қалы аўыр. Бирақ соңы соқыр ишекке айналды, жарыўға таяр, барлық таярлықлар көрилди. Ертеге сәтли күн — деди.

— Жүдә мақул, — деди Беруний жүдә сыпайышылық пенен еки дизесиниң астына басқан дуўқаг шапанының пешин қымғастырыңқырап... Кешки дем алыстардан кейин Ибн Сина барлық әсбаптар менен операция уақтында кийетуғын кийимлер, кимлердің жәрдемге шақыртылғанлықтары менен таныстырды. Бүгин тынығып демин алсын деп буннан артық Берунийдің тынышын ала бермеді.

Әмир жарылды. Операция қолайлы хәм жақсы өтті. Ертеңине-ақ әмир көзин ашып сергеклене баслап, күн санап кейпине келип, әмириниң кейпиниң көтерилгели бери сарай хызметкерлери де тыныш жатып уйықлайтуғын болды. Еки-үш күннен кейин ақ әмир төсеги жумсақ болса да, „жамбасына батқан“ төсек орнынан турыўды өтиниш ете берди.

— Әмирим, сонша уақыт шыдадыңыз. Мениң кәсиплесимде келисим бермей отыр. Уәдеде турып, және еки күн шыдаң, — деди Ибн Сина әмирге үшінши күни. Арадан үш күн өткеннен кейин әмир жамбасына сәл қырылап жатқарылды. Бул күнлери сарайдан тартып, тап қараңғы базарға шекемги, Үргенчлилердің аўзындағы әңгиме әмирдің бетиниң бери қарағанлығы, болды. Ибн Сина менен әл — Беруний дегенлердің оны

жарып таслаганлыклары ҳаққында болып, бул хабар гүлли Хорезмге тарап кетти.

— Ҳәким Улықпан менен әл — Беруний деген бир тәуип ишин жарыпты! Бир жылдан берли өлим ҳалатында жатқан әмиримиз сол заматы турып кете берипти!

— Ишин жарыпты дейсең бе? Қойшы, қудайталаға әсилик етиудің неге кереги бар! Алла де, ишин жарған адамда аман қаларма сирә! —

— Бәри қудайымның бир Һәмириненде, әмирдің жүрими бар шығар, тәуиплерге қудайталаның шонтық абырайы бұйырып турған шығар дәл — десті биреулері.

— „Қудайда, сақлансан сақлайман“ депти, сақланғаны себеп болған шығар, — десті тағы биреулері.

Бирақ сонша үргенчтең „қудайдың көрейин десе бир жылдан берли көзи жоқпа еди, жатқанына жыл толайын деп турыпты“ деген бирде адам табылмады.

Тек бул сөзди Ибн Сина менен әл-Беруний Һәм Әбу Насыр дамолла айтыуы мүмкин еди. Бирақ заманның ағымын аңлағаннан кейін қылышқа кегірдекти тутта беріу ақылсызлардың иси ғой. Бағдаттан кейінги исламның „екінши бесиги“ болған Үргенчтің рәмәуинин билегеннен кейін өзлеринің „қудайталаның“ айтқан — дегенине қарсы жасаған Һәрәкетин қәйтип жайғастыра алмай жүрген де ашықтан-ашық қудайға тийгизип не жұмысы бар. Өз Һәрәкетин ислеи берди... Әмир төсегинен турып, дәстурхан басына келди.

— Жанымды әжел тырнағынан алып қалғаның ушын қандай жақсылық етсем арзыр екен, Беруний жан, Синанжан? — деди Мамун Ибн Мухаммед өзиниң сарпайға жапқан хан шапанының екеуиниң де қәдди-қәуметин жарасып турғанына ышқы кетип. „Екеуиде мениң бағы дәулетимниң жарасығы болатуғын жигит-ау өзи“ депте ойланып қойды ишинен.

— Өзиниң әдиллигиниңде, тақсыр, — деди екеуінде орынларынан тәртип-интизам бойынша өрре турып.

— Отырың, отырың, интизамлығыңыз ушын тағы да миннетдарман. Өткенди еслеи отырыудың қажети жоқ. „Бир жаптан тынық сууда, ылай сууда ағалы“ Өткенди еслеи отырыудың қажети жоқ. Өткен исе өтип кетти. Қәлесен сарайда қал. Сарайдың қапысы сизлер екеуиңиз ушын дәрхан, өзлериңиз ашып, өзлериңиз

жабың. Ойланың, сон жуабын айтарсыз, — деди Берунийдин алдында тили мәңкир Мамун.

Ибн Сина менен Беруний және турып рахметин айттыуға ийкемлесип еди, әмир „отырың, отырың“ деп турғызбады. Патша менен шахтың түрли түмен сынаулары болады. „Сынап отырған болмасын“ деп „отырың“ ына қарамастан екеуи орынларынан өрге турды.

— Сизин әдиллик Һәм жоқары дәрежелі мийрим шапаатыңыздан кеулимиз толы уллы дәрежелі әмирим, — деди Беруний Һәм екеуи бирден қолларын әлипләм етип тәжим етти. — Енди қайтып дәрг көрмең, тақсыр. Сизге узақ өмир, бахыт берсин әумийин!

— Әумийин!, — деди әмир де бирге...

„ҚУЛАҒЫМДЫ АҰЫРТҚАН АЛТЫН СЫРҒАСЫ ҚУРЫСЫН“

Жалаң аяқ жүрген жақсы, тар етикти кийгеннен,
Күнде жәнжел, шауқым шықса, лүзде абзал
үйиңнен.

(Сәғдий Шеразий)

Еки мәмлекет байлығы бир қалаға топланып Үргенч бұрынғысынан пүткиллей өзгерип кеткен еди. Буннан жети жыл бұрын, Үргенчке келгенінде оның бұрынлары адам адамға қағысып жүре алмайтуғын қараңғы базарында Беруний оңлы адам ушырата алмаған еди. Хорезм шахлары барлық даққаг-итибарын Кят қаласына бөлип, Үргенч әйлемги күйинде қалып қойған еди. Тек ишки жолдан қатнайтуғын кәрұанлар ғана қонбаса, ал Бухара менен Һиндстан, Қашқар кәрұанлары бирдейине Кят Һәм Жәнд арқалы жүрер еди. Енди, мине Кяттиң және дәулеті қайтты. Кәрұанлар жолын бұрып салып, Үргенчке түсетуғын болды. Бұрынғы өгиз арбалар зорға жүретуғын арба жол енди. Ибн Наджибтиң медресесине шекем тас көше болды. Оның еки бойына егилген жас гүжимлер тас гербишке теңедей күн сәулесия түсирмейди. Тас көшенің еки қапталындағы ағып турған жап салмадағы ылай суу тас көшеге салқынлық берип тур. Көше, Дәрйялыққа жетпей-ақ, Ибн Наджибтиң медресесиниң күншығарындағы усы мешиттиң уақып бағына тиреледи. Усы бағдан ким шықса да тап усындай тас көше ме-

нен қаланың қалеген жерине, хаттеки, қараңғы базарға да жүзине теңгедей күн түсирместен бара алады. Үргенчтің қаласын сейил етиуді бәлкі купия әңгимелерін усы сейил уақытында сөйлесип алыуды ойлаған Сина менен Берунийде мине, усындай салқын саяманлы тас көше менен аяғын ғаз-ғаз басып киятыр. Бүгін күнде, күндегидей лаплап турған жоқ. Көз ушына жеткенше көк майса егиншилик. Дийханлар атызына қарай, кәсіпкерлер исханасына қарай ығып баратыр...

— Қайда апарайын — деди Хусейин үйінен былай-рақ шығуыдан ақ.

— Шетирек шығайық. Уақыт қалса. Қараңғы Базарға ямаса Кәрүан Сарайға барармыз. Хәзир Ибн Наджибтің медресесін тәрәпке, — деди қолы менен Дәрәялық тәрәпти көрсетіп Беруний.

Дәрәялық бойындағы Ақ құмның басынан қараған адамға Үргенч ертектегидей бір әжайып болып көрінер еді. Жәп жасыл бағларды, түртіп шыққан санмың нағышлы минәрлардың көк сырлары күннің шапағы менен шағылысып, тауыстың құйрығындай құбылар еді. Қала жайларының бийік шардерелерінің үстіннен әдеуір бийік шығып турған Қараңғы Базар дәрәзасының аузына сыймай кирипшығып атырған базаршылар бул әжайыпшылықты жәнәде көркейтіп көрсеткендей адамды сүйсіндіріп жиберер еді.

Минә дүньяның қайсы бөлегінен, қайсы қаласынан келмесін жәнә келгенлерді бірден ашық етіп таслайтуғын қаланың усы гөззаллығы еді. Лийкин, усы қаланың өзиде буннан екі жыл бурынғы Кяттың сүйіншісинәде арзымас еді. Усы гөззаллықлардың бәриде оның уатанласларының талап болған қаласының, дүньямалының есабынан ортаға келип турған жоқпа?

Биреуді жылатып дүнья жыйған патшаның онғаны барма сирә. Сонлықтан Үргенч қанша гөззал болғаны менен Берунийдің ишин хеште ысыталмас. Тап ертен ақ бул қаланың үстине жасыл түсе туғындай өзіннен өзі қысылып баратырғандай туйылар еді. Усы гөззаллықлардың бәри де Берунийге буйырмайтуғындай. тап күні ертен ақ қайтып кететуғындай, кетпесе бир бәлеге шатылып қалауғындай сезилді де турды. Әлбетте, оның бул кейін айтпасада Ибн Синаға мәлим. Берунийдің бир нәрсе дейтуғынына көзі жетіп, ол да сырын аша қоймады.

Жалғыз сырласауғыны Ибн Сина болғаннан кейін Беруний:

— Бәри де дурыс, бәри де орынлы, Душпанды да дауаладық. Әмир еле төсектен турмауы тийіс еді. Жұмысына да араласып кетті. Үргенчте қалыуға мирәтінде алдық. Бирақ мен Сениң барлық хәрекетіненде, Мамун шахтың мирәтіннен де кеуліме жубаныш таппай турман. Беруний буннан кейін иркилип қалды. Ибн Синада сөз қоспады. Тыңлауы менен әсте ақырынлық пенен жүрисін дауам ете берді. Бираз уақытлардан соң: — Демек, — деди сөзін дауам етіп. — Мамун шахтың бир нәрседен кеуілі тынышымайды. Хәтеки өзінің орнына қалдырған иниси Хасан Әбу Әлийге де исеними кем болса керек. Болмаса „Иниси бардың тынышы бар“, айығып кеткенше жатыуы керек еді...

Ибн Сина жүйесі табылып айтылған сөзге сөз қатпады. Келгеніне бир хәпте болмастан ақ достының Үргенч шахы сарайындағы жағдайларға дурыс хәм дәл бақа бере алғанына хайранда қалмады. Өйткени хәзирги Үргенчтің ишки хәм Сыртқы жағдайларының өзі де тап усы досты Беруний айтқандай атлау салынған айрандай еді. Сонлықтан Ибн Сина Беруний достына буннан да басқа бир жағдайды түсіндірді:

— Жүдә дурыс айтасаң, достым. Хәзир Хорезм сенге мингендей болып тур. Өзин пүткіл „Хорезмнің шахыман“ деп дағазалағаны менен шахымыздың да етиги аяғына тар келип жүр. Қараханид тюрклері менен Махмуд Ғазневийлер арасындағы қырқысуларда Хорезмнің толысын төгіп, ортасын шайқамаса болар еді. Махмуд Ғазневий кешенің алдыңғы күні „менің атымнан Хутба¹ оқысаң“ деп құпыя елші жиберген. Мамунның төсектен қарғып туруының да себебі сол болса керек. Әскерий кеңес „Хутба оқымайсыз, Хорезмді қорғайтуғын күшиміз бар“ деп шешті. Ал мамун илажсыз. Хутба оқыуды ишинен мақулда көреді. Әскерий кеңестен де қорқады. Бул әскерлер менен шах ортасында үлкен жикти пайда қылып тур. Бирақ Хутба оқығанда да бизің менен сизге оңысық болмаспа екен деген ойғой деди Ибн Сина.

¹ Хутба—Бир мәмлекет патшасының екінші бир мәмлекет патшасына өзінің бағынышлы екенін мойынлау мақсетіндегі анты

Беруний ушын бирден бир нәрсе деп айта қойыу қыйын еді. Ол мәселенің төрт тәрәпине ой жиберіп қарады. Қәйткенде достының кеуилине тиймеу мүмкін-шилигин изледі. Ақыр соңында:

— Бәри де дурыс. Тәғдир айдап ұайраны шыққан елиме келипсең. Тәрки ұатан қылып жүрген маған мирәт егтің. Ұақтында мен мирәт ете алмадым... Булардың барлығы да адамзаттың пайдасы ушын күни-түни ден саулығымызды сарп етип, өмиримизди китап қағазға бағышлаған сениң менен менин тилегимиз бойынша исленип атырған ис емес. Бул бес, он урысқумарлардың себебинен пайда болған жағдай. Менин Хорезмде қалыуымның рети жоқтай — деди қалған жағын достының шешимине қалдырып Беруний.

Ибн Синада бийжағдай қалды. Сол Дәрәялыққа барды да, Ибн Синаның үйі тәрәпке қайтты.

— Үйге ме? — деп сорады Беруний.

— Жоқ, жоқ, — деди Ибн Сина, — Үйде анау хызметкер-хаял бар ғой, оның көзінше... — Мейли қо анау шығыр беттен қайтармыз.

Екеуі де сол керисине суу жарамай қаңқайып қарап қалған шығыр бетке жүрді.

— Мейлиң өзің бил. Азмаз баспаналап турайын десен, сол Башимгирдин сарайында-ақ оныса турасаңда. Менин барлық қолымнан келгени усы. Алдындағыны ким билипти Махмуд Ғазневийдин бул сумлығы кимнің ядында бар. Патшалардың жин ойыны ғой бизің жүрегимизди май ишкендей қылып қойған. Бирақ „хутбаның бизлерге не зәделі бар, қалсам қала қояйын“ десен, оны да ойланып көр...

Ибн Сина соңғы сөзди айтарында айтты да, „Барлық бәле усы Хорезм шах Мамун, Ибн Мухаммед жауыздың Махмуд Ғазневийдин атына оқыйын деп жүрген Хутбасынан болмаса екен? — деп және ойланып қалды. Беруний мыйғынан бир күлип қойды да:

— Жоқ, достым, Мамунның Махмуд Ғазневийдин атына Хутба оқығанын көзім де көрмесін құлағымда еситпесін. Сен, әлбетте, мени кешіріп қой. Менин кеткенім мақул болар. Мүмкін, ертеңгі күни Сениңде басыңа ис түсіп қалса, Гүрганда мениң керегім болып қалама—деди.

Соңғы сөз Ибн Синаның жүрегине жағып кеттіме, ол достының оң ийніне қойып бирден:

— Мине табылған ақыл. Енди мен сени хеш ирикпеймен. Мейли, солай болсын—Ибн Сина және ойланып қалды.

— Билемен, „Мамунға не деп айтамыз? Мирәтине не дәлил тауып берер екенбіз?“ деп ойланып тұрсаң—деди Беруний Хорезмнен өзине баспана несип етпегенінің өкінішін күлкіге жендирип.

— Адамның ойындағыны билесең дә, достым!

— „Қойда ҳарам өлмесін, қасқырда аш болмасын“ достым. Екеуіміздің де сөзіміз бир жерден шықсын. „Бир айналып келетуғын жұмысым бар, әлбетте қайтыұда боламан“ деп ұәде беремен.

— Дуппа дурыс, — деди мақуллай түсіп Ибн Сина.

— Бирақ мәселенің басқа бир тәрәпи бар. Мен Миздақхан¹ үстінен Гүлүстүн арқалы кетиуім керек ғой. Сонықтан хәр қандай жағдайда да мени Шахтын қаруанына сазыуар қылма“. Мени өзің узатып саласаң. Буны ұмытпа — деди.

Қайтып киятырып екеуі көп ұақытқа шекем үндеспей қалды. Және айралық ортаға түсіп, екеуінің де иши оттай жанды Бир бирине қарасып қояды да, көзлерінің шанағы толып тұрған жасларын бир-бирінен құпиялағысы келді...

Үйге қайтып келиуден ақ Ибн Синаның хызметкер хаялы дәстүрханға шақырды. Мың шахтын қойған адамы болыуына қарамастан ол бийшарада Берунийдин келгенине соншалық қуғанар еді. Аўқат писиретуғын бөлмеден олардың қасына қалай ушып келгенин билмей, тамағын дәстүрханға қойып болыпта солардың қасында отырып қалыуға мирәт күтип, тик аяғында тұрып-тұрып, ақыр соңында мирәт болмағаннан соң шығып кетер, және бир бәне тауып ишке кирип дәстүрханнның шетін дүзетер, ямаса ортадағы нанларды алдыларына және де жақынлатып қояр еді. Және сол тик аяғында гурып, сол мирәтти күтип, және шығып кетер еді.

— Мын айтқан менен де жерлесің дә, көрмейсен бе нанқоректей кетпей жүргенін. Сәл мирәт етсен отырып, дизене минип алажақ—деди Ибн Сина достына дәлқеклесіп.

¹ Миздақхан—бул дәуірде киши-гирим ұәлаят еді.

— Өзине бек бол, домалатып ойнамасын — деди Беруний күліп.

Ендиги келгенинде Зухра мирәтсиз ақ отыра кетті де:

— Соншада тасжүрек адам болама екен. Не қылады мирәт еткенде. Мени сизлердей жигитлер менен табақлас бола алмайды деп ойлайсыздар ма? Енди не қылмақшысыз, шахымыз болса тәуір болды? — деди Зухра өз-өзінен.

Беруний де, Ибн Сина да не дерін билмей қалды. Ақыр соңында сыр билдирмейін деп Беруний:

— Шахтың кеуілін алдық. Енди рухсат сораймыз — деди қысқа ғана.

— Дурыс айтасыз Мухаммед аға, Хусейин ағам меннен сыр сақлайды. Ол тәбиғий жағдай. Мениң ұайыпамда соны талап қылады. Бирақ, өзімнің жерлесім, тәғдирлес ағам Мухаммед үшін сизлердің екеуіңізге мынаны айтыуым керек. Айтпасам мениң ана сүтимді, туған жер құрметін аяқ асты қылғаным болады. Мен оны жақсы билемен. Мениң ата-анамды, ағайын туғанымды аямаған Мамун шахқа хызмет еткеннен сизлерге жақсылық еткенім жақсы — деди дауысы дирилдеп.

Зухраның қылып отырғаны қәдімгі усындай адамдардың іслейтуғын жәдігөйлігіне усамады.

— Сен кимнің қызы едің? — деп сорады жубатыу үшін Зухраның маңлайынан бір сыйлап қойып Беруний — Қой, қамсықпа, менде жүрек жоқ деп ойлап отырсаң ба? Қой, бәрі ұақтыңша нәрсе...

Қыз бойын тиклеп, Ибн Синаға қарап:

— Илажын тапсаңыз сизде бас сауғалан, Мухаммед ағамды тап бүгін бул қарап болған Үргенчтен узатып салың — деди қыз өзін тоқтата алмай жылап жиберіп.

Беруний Ибн Синаға қарады. Ибн Сина Берунийге қарады. „Қыздың гәпиний бір мәнісін бар ғой“ дегендей Ибн Сина Зухраға:

— Не гәп Зухра хан? жайшылықпа, қой, жылама, — деди. Зухраны жубатқан соң үрейленіп, оның бетіне тигіле қарады.

Зухра көзінің жасын жеңінің ушы менен сүртті де:

— Махмуд Газневийден елші келгелі бери ләшкерлер менен Мамун шахтың арасында шайнаспа күшейіп кетті. Мамуншах кеше ләшкерлердің ұәкилін урсып-урсып қайтарып жиберген. „Махмуд Газневий-

дің атына Хутба оқыйман. Ләшкерлердің Шахтын жұмысына араласуы не деген сумлық“ деп олардың бір қаншасын қамаққа алған. Енди гәзебі қайнаған ләшкерлер „Мамун шахты өлтиремиз“ деп атырса керек. Бунын бір ушын сизлерден көріп, оның шарпысы тийіп жүрмесін, басыңыздың ғамын жең, басыңызды паналан, илажы болса бүгіннен қолай ұақыт жоқ, — деди Зухра хәр бір сөзін сыналап, — Аға, енди мен буннан артық хеш нәрсе айта алмайман:

Чайда ишиүсиз, аұқат желиниүсиз, дәстүрхан жыйналмастан хәмме нәрсе қалған жерінде қалып қойды. Ибн Сина, бул өзине аңлатып қойған үй хызметкерінің сөзінде қандайда жан барлығын сезді. Соң Берунийге:

— Қалай көресіз, шахқа барсақ, рухсат сорасақ? — деди, Ибн Сина.

— Дуппа дурыс, тап бүгіннен қолай күн жоқ, — деди Беруний.

Ибн Сина, Беруний тап сол дәстүрхан басынан тұрып Шахтын алдына кетпекші болды, — Аға, пәтия. ? — деди Зухра.

Беруний Ибн Синаға, Ибн Сина Берунийге жалт қарады. Соң Беруний диз бүгіп желинбеген аұқатқа пәтия оқыды. Синада диз бүгіп пәтия қылды:

— Жолларыңыз болсын! — деди Зухра есик алдында қалып.

— Әумийин! — деди екеуі бірден.

Мамун шах сарайының алдындағылар қандайла бір нәрседен тынышсызланған. Шахтың қабылханасы бүгін қумырысқаның инлеуіндей қайнаған, Ибн Сина менен Беруний барғаннан ақ, оның қапысы алдында отырған шах сәркәтуби¹ албырақлап қалды. Жиберейін десе, Шахтын үсті умма-дүм. Иштен шыққан екеудің бири зинданға хұким етилип, шығар-шықпастан оларды жәлладлар айдап кетіп тур. Жибермейін десе, Шахтын өмірін сақлап қалған екеуі емеспе. Оны жибермей гұналы болыу, жиберіп гұналы болғаннан да бегер еді. Сонлықтан ол бір жапырақ қағаз ға бир еки сөзді жазды да, ишке кирип кетті, хәм тез шыға келип, жылмайып, еки қолын көкирегіне басып:

¹ Сәркәтуб — шах вәзир, девон усаған сарай хәмеддарларының не жайы алдындағы секретары ұсылай аталар еді.

— Кириң, сизлерди уллы дәрежели шахымыз күтип отырыпты — деди. Ибн Синада, Берунийде сәркәтүпке хәм қабылхана алдындағыларға миннетдаршылық билдирип, әлпайымлық пенен ишке кирип кетти.

— Ассалаўма әлейкум келиң, келиң қыстаўлы келипсиз! — деди орнынан әсте ақырынлық пенен турып хәм өзиниң еки қапталындағы жайды усыңған қолын басқаларға шығып кетің дегендей бир силтеп.

Иштегилердин барлығы асығыслық пенен зып берип шығып кетти. Шахтың қасында иниси Әбу Хасан Әлий Ибн Мамун қалды. Шахтың „қыстаўлы келипсиз“ деген сөзи оның қабыл алмаслыққа илажының жоқлығынан қабыл алғанлығын билдирип туратуғынлығын сезген Ибн Сина Мамун шахқа жүдә әстелик, әлпайымлық хәм нәзиклик пенен оның пәтин төменлетип алыўды, бираз жумсартыңқырап алыўды мақул көрди де:

— Саламатлығыңыз жақсы болып кеткен болса мийман менен сөйлессеңиз? Егер Сизің саламатлығыңыз жақсы болған болса, рухсат сорасам деп келип отыр, — деди қолын әлипләм қойып ийилип.

— Жүдә рахмет, саламатлық бир қанша тәўир. Шах оннан кейін өзиниң ыңкылдап жатқандағы, Берунийге Үргенкте қалың деген мирәтин ядына түсирсе керек. Бирақ көкирегин басыақырап, әлпайымлаңқырап:

— Қалыўды мақул көрмединиз бе Берунийжан? — деди.

— Мақул, Уллы дәрежели шахымыз. Бирақ айналып қайтатуғын хызметим бар еди. Рухсат етсеңиз айналып қайтсам деп едим, — деди еки ушлы қылып.

— Жүдә мақул, келмекте болың. Хорезм өзиниздің ұатаныңыз, сиз ушын есиги ашық, қашан қайтатуғынныңызды билдирин, — деди шах Мамун.

— Әлбетте, әлбетте, дийдар несип болса, бир заманда көрисип қалармыз, хабар өзиннен болар, — деди Берунийде қолын әлипләм қойып.

— Апаратуғын кәрўанды өзиниз шөлкемлестирерсиз, Берунийдин аман саў бар. Ұын тәмийин ететугын адамларда белгилерсиз, — деди биресе Әбу Хасан Әлийге, биресе Ибн Синаға қарап Шах.

Күтип турғаныда сол болғанлықтан дәрхал пайытты анып Ибн Сина.

— Бәриде өзиниздің кеўилиздегидей болады! — деди орнынан турып еки қолын көксине қойып.

— Мейли, онда жолыңыз болсын, көриспеклик дийдар несип қылсын — деди Шах қолын Берунийге созып.

— Әумийин, Хош болың Уллы шахымыз Шамалап қалмаң өзинизди сақлаңқыраң, — деди Шахтың қолынан қатты-қатты қысып қойып Беруний.

Берунийдин „қайта кирер есигинди қатты жаппа“ лық пенен айтқан сөзи Шахқа унап қалған болса керек, ол:

— Рахмет сақланаман, рахмет өзимде шығарып елар едим, хәзир көрип тұрсызларма шығыў... — дей берди қайта-қайта — Хош, дыққатсыз болсақ елестирмейсиз!

Шығып кетип баратырғанда Шах Ибн Синаны ир-кип қалды.

— Сиз өзиниздің достыңызға қалыўды өтиниң ет пединизбе, мениң пикиримди түсиндирмединиз бе? — деди Синаға.

— Бәри түсиндирилди шахымыз бәри де түсиникли, Беруний ол жақта қалған мийнетлерине бола кетип баратыр, әлбетте, қайтып келеди, — деди Ибн Сина.

— Сондай болсын, сарпайын дүзиулеп берин, өзиниз тап мениң өзимдей қылып узатып қалың, — деди Шах.

— Әжеп болады, Уллы дәрежели шахым, тап ойыңыздағыдай болады...

Ибн Сина менен Беруний туппа-туўра үйине келиўден дәрхал Хасан достына хат жазып, сол баяғы Ибн Синаның Зухрасын жиберди. Ұаде бойынша Хасан сол баяғы арбасы менен Миздакханға қарата шыға бериўи тийис еди.

Тез түйе табыстырып Берунийге шах тәрәпинен инам етилген сарпайларды түйеге жүклеп, еки атлы болып Миздакхан тәрәпке шықты. Түйени жетелеген Ибн Синаның шәкирти түйесин желдириўи менен дамолласының изинен жүрип отырды.

Жолда кетип баратырыпта Ибн Сина менен Берунийдин сөйлесени, дегени, сол Хорезмнин сапырыспа турмысындағы келер-кетерлер. Әсиресе, Берунийдин Үргенкте турып қалыўына мүмкин болмаған сарай қырыспалары хаққында болды.

— Абайладыңба. „қудайдың өзи берген дәртти өзи қайтып алатуғынын умытып ишин, жардырыпты“ деп

хәммеден бұрын шахымыздың иинисі жаман көріп қалыпты. Онысызда медицинаны жақсы көрмейтуғын сарай илимпазлары жанып тұрған отқа суу құйып әңгиргені қолсытып жиберген, — деди Ибн Сина, қатардан озып баратырған атының жылауын тартып.

Беруний мырс егип күлді.

— Шахтың жыйнаған соқыр илимпазларының арасында оңысуы сағанда оңайға түспес бала, — деди көз ушында кетіп баратырған қараға көз тигіп.

Хә демей Хасанның изинен жетіп алды. Беруний аттан түсіп Хасан менен қушақласып көристі. Ибн Синада аттан секиріп түсіп Хасан менен көристі.

— Құндызханның ағасы, Хасан деген жигит пе? — деп сорады Ибн Сина.

— Аға, хәм қайнағамыз хәм достымыз. Сизің қалаға бір арба отын апарып сатқан Хасан отыншы, — деди күліп Беруний.

Жағысқа келсемен дегенше Беруний Ибн Синаға Хасанды таныстырды. Мүмкіншилигі болғанша Хасан менен хабарласып тұрыудың шәртлерін айтты.

Бұлар жағысқа намазлыгерде келді. Таң азанында Үргенч беттен екі адам атты қуынылатып келді де, Ибн Синаның қарасын көріуден атларынан ырғып түсіп Ибн Синаға қарай жүре баслады.

— Сизді қайтсын деп атыр күтіп отырыпты, — деди Бир жапырақ қағазды ұсынып шабарман.

Ибн Синада, Берунийде шоршынып кетті. Хатғы ашып оқыды: „Хусейин, тез Үргенчке қайт. Шахымыз Мамун Ибн Мухаммедті ләшкерлер өлтиріп қойды. Таза Шах сайлауына Сизде тәклиф қылынғансыз. Берунийге меннен салам айт. Жүдә құпия“.

— Мейли, шап, хәзир жетемен, — деди шабарманға рухсат беріп Ибн Сина.

Шабарманлар атларын қуынылатыуы менен Үргенч бетке қарай шауып кетті.

— Ауылласын хадал екен, — деди Ибн Сина Берунийге қарап.

— Кеулимнің сезгени ұсындай бір нәрселер еді. Бұның қаяғында бұл жерде маған бас паналау мүмкін? — деди Беруний. Пайда болған жағдайдың өзі ойлағандай болып шыққанлығына Ибн Сина таңландырмақшы болғандай болды.

Ибн Сина Беруний достының Үргенчте қала қойма-

ғанына ишнен қыйналып киятыр еді. Енді оның Рейге қайтыу ойының пүткиллей дурыс екеніне көзі жетті.

— Мейли, достым, жолың болсын, хабарласып тұр. Қайда болсақ, уатанымыз сол жер болып тұрғой. Сол жағын есапқа алғайлы болсын, — деди Берунийді қушағынан зордан жаздырып Ибн Сина.

— Әлбетте, Әбу Насыр дамоладан хабардар болың, өзі де хешкимнен ақыл сорамайтуғын аламғой, деген менен сақлансын. Бизди байланыстырып тұратуғын Хасан болады, — деди Беруний Хасанға қарап. Ибн Сина Хасан менен де хошласты. Оннан кейін жағадағы жаңа ғана келип қайығын байлайын деп атырған кемешиге:

— Хорезм шахтың, құрметли мийманы болған әл— Берунийді арғы жағаға өткеріп таслаң. Аман өткергенлигиңизди ертең әмір сарайына, маған айғып барасыз, — деди Ибн Сина әмір етіп. Мынау ешек арба-шыда қалмасын!

Хасан кемеші менен арбасын хәм түйедегі Мамун шах берген сарпайларды қайыққа салды. Беруний менен Ибн Сина қайта-қайта қушақласып көристі. Кемеші пақыр хеш нәрсенің мәнісіне түсінбеді. „Әнайы адам емес екен“ деп ойлап қойды ишнен.

Сон Беруний кемеге минди. Ибн Сина атының жылауын ұслауы менен тап арғы жағаға шыққанша кемеден көз үзбей қарап тұрды. Жайхунның күшлі толқындары менен айдасып баратырған кеме хә демей арғы жүзге шыға қояма, ол сарайға қайтыуға асыққаны менен Берунийді де көзі қыймады. Қара жерге табанының ийгенин бір көріп қол былғамағанша кеулі тыншымас еді.

Өткінішілер кемеден түсе баслағанда Ибн Синада ат әңгисіне аяғын басты.

МАЗМУНЫ

Булген елге букир молла	8
Тас куйы ауылында тууылған биймәлим перзент	13
Африг медресесиниң талиби	20
Кят қаласында ашылған Америка	33
Жыйналмай қалған армилла	39
Сейсханадағы оқылған Хуким	47
Хижран	59
Хорезмнің ең соңғы күни	75
Көрұан Дарсанға неге асықты	83
Көрұан Дарсанға шәгирилди	92
Тениз астындағы дүбелей	103
Снях-кұх ақшамы	114
Ҳинд шөрегі	123
Зиярат	132
Таслар сырын жасырмайды	140
Планеталар орбитасын жойтпайды	145
Таслар концерти	151
Хаджар джалиб ли-ли-матар бүгін жаумайды	159
Сүйинши	167
Кай-кустық „өмир тамшысы“ шәшмеси бойына сәрүен	177
Ғайбана консилиум	188
„Алмас қанжар қап түбинде жатпайды	196
Беруний Ұатанына қайтты	205
Телескопты өгіз арбаға жүклем	213
Тәме	221
„Құлағымды ауыртқан алтын сырғасы қурысын“	229